

। घी जै न ग्रन्थ मा ला

*****[ग्रन्थांक ३९]*****

पण्डित दामोदर विरचित

क्ति व्य क्ति प्र क र ण

। GHI JAIN SERIES

*****[NUMBER 39]*****

TI-UYAKTI-PRAKARANA

BY

PANDITA DAMODARA

क ल क त्ता नि वा सी
साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य श्रीमद् डालचन्दजी सिंघी पुण्यस्मृतिनिमित्त
प्रतिष्ठापित एवं प्रकाशित

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

जैन आगमिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथात्मक—इत्यादि विविधविषयगुं
प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, प्राचीनगूर्जर-राजस्थानी आदि नानाभाषानिबद्ध; सार्वजनिक पुरातन
वाङ्मय तथा नूतन संशोधनात्मक साहित्य प्रकाशनी सर्वश्रेष्ठ जैन ग्रन्थावलि.]

प्रतिष्ठाता

श्रीमद्-डालचन्दजी-सिंघीसत्पुत्र

स्व० दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय

श्रीमद् बहादुर सिंहजी सिंघी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक

आचार्य जिनविजय मुनि

ऑनररी मेंबर, जर्मन ओरिएण्टल सोसाइटी

सन्मान्य नियामक

भारतीय विद्या भवन, बम्बई; तथा, राजस्थान पुरातत्त्व मन्दिर, जयपुर

*

सर्वप्रकार संरक्षक

श्री राजेन्द्र सिंह सिंघी तथा श्री नरेन्द्र सिंह सिंघी

प्रकाशक

सिंघी जैन शास्त्र शिक्षा पीठ

भारतीय विद्या भवन, बम्बई

शक—जयन्तकृष्ण, ह. दवे, ऑनररी रजिष्ट्रार, भारतीय विद्या भवन, चौपटी रोड, बम्बई सं. ७

क—लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसागर प्रेस, २६-२८ क्रोलभाट स्ट्रीट, बम्बई

पण्डितवर - दामोदर - विरचित

उक्तिव्यक्तिप्रकरण

पुरातन कोशलीभाषोद्धरण सम्बद्ध उक्तिविवेक प्रयोगप्रकाशात्मक विशिष्ट ग्रन्थकृति
अद्यावधि अविज्ञात एवं एकमात्रप्राप्त प्राचीनादर्शाधारेण प्रथमवार प्रकाशित

*

मूलग्रन्थसंपादनकर्ता
आचार्य जिनविजय मुनि

ग्रन्थगतप्राचीनकोशलीभाषास्वरूपविवेचनकर्ता

प्रो. डॉ. सुनीति कुमार चाटुर्ज्या एम. ए. डी. लिट्.

[प्रधानाध्यापक - तुलनात्मकभाषाविज्ञानशास्त्र, कलकत्ता युनिवर्सिटी

सभाध्यक्ष - पश्चिमवङ्गीय विधानपरिषत्

प्रधानाध्यक्ष - अखिलभारतीय प्राच्य परिषत्, १७ अधिवेशन, अहमदाबाद]

तथैव - ग्रन्थान्तर्हितऐतिहासिक - सामाजिकस्थितिरूपनिर्देशनकर्ता

डॉ. मोतीचन्द्र एम. ए. पीएच्. डी.

संरक्षक - कलात्मक वस्तु संग्रहालय, प्रिंस ऑफ वेल्स म्युजियम, बम्बई

प्रकाशनकर्ता

सिंघी जैनशास्त्रशिक्षापीठ

भारतीयविद्याभवन, बम्बई

विक्रमाब्द २०१०]

प्रथमावृत्ति, पंचशत प्रति

[ख्रिस्ताब्द १९५३

ग्रन्थांक ३९]

भारतीय विद्या भवन द्वारा सर्वाधिकार सुरक्षित

[मूल्य रु. ८-०-०

SINGHI JAIN SERIES

A COLLECTION OF CRITICAL EDITIONS OF IMPORTANT JAIN CANON
PHILOSOPHICAL, HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE AND OTHER WORKS
IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRAMSA AND OLD RAJASTHANI
GUJARATI LANGUAGES, AND OF NEW STUDIES BY COMPETENT
RESEARCH SCHOLARS

ESTABLISHED

IN THE SACRED MEMORY OF THE SAINT LIKE LATE SET

SRI DĀLCHANDJĪ SINGHĪ

OF CALCUTTA

BY

HIS LATE DEVOTED SON

DANASILA - SAHITYARASIKA - SANSKRITIPRIYA

SRI BAHADUR SINGH SINGHI

DIRECTOR AND GENERAL EDITOR

ACHARYA JINA VIJAYA MUNI

(HONORARY MEMBER OF THE GERMAN ORIENTAL SOCIETY)

HON. DIRECTOR

BHARATIYA VIDYA BHAVAN, BOMBAY

AND

RAJASTHANA PURATATTVA MANDIR, JAIPUR

UNDER THE EXCLUSIVE PATRONAGE OF

SRI RAJENDRA SINGH SINGHI

AND

SRI NARENDRA SINGH SINGHI

PUBLISHED BY

SINGHI JAIN SASTRA SHIKSHAPIT

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

UKTI-VYAKTI-PRAKARANA

OF

PANDITA DAMODARA

(AN ELEMENTARY HANDBOOK OF SANSKRIT COMPOSITION WITH PARALLEL
ILLUSTRATIONS IN OLD KOSALI OF THE TWELFTH CENTURY)

•

EDITED FOR THE FIRST TIME FROM THE SINGLE AVAILABLE MANUSCRIPT

BY

ACHARYA JINA VIJAYA MUNI

WITH

AN EXHUAUSTIVE LINGUISTIC STUDY OF OLD KOSALI OF THE TEXT

BY

Dr. SUNITI KUMAR CHATTERJI, M. A., D. Litt., F. A. S. B.

Lately Professor of Comparative Philology, Calcutta University;
Now Chairman, West Bengal Legislative Council

AND

General President of the 17th Session of All-India Oriental Conference.

•

AN ESSAY ON MATERIAL OF SOCIAL AND HISTORICAL
INTEREST IN THE TEXT

BY

Dr. MOTI CHANDA, M. A., Ph. D.

Curator, Art Section, Prince of Wales Museum, Bombay

* *

PUBLISHED BY

SINGHI JAIN SHASTRA SHIKSHAPITH

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

V. E. 2009]

First Edition : Five Hundred Copies

[1953 A. D.]

Vol. 39]

* *

[Price Rs. 8-0-0]

॥ सिंधीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

अस्ति बङ्गाभिधे देशे सुप्रसिद्धा मनोरमा । मुर्शिदाबाद इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥
 बहवो निवसन्त्यत्र जैना उकेशवर्षाजाः । धनाढ्या नृपसम्मन्या धर्मकर्मपरायणाः ॥
 श्रीडालचन्द्र इत्यासीत् तेष्वेको बहुभाग्यवान् । साधुवत् सच्चरित्रो यः सिंधीकुलप्रभाकरः ॥
 बाल्य एवागतो यश्च कर्तुं व्यापारविस्तृतिम् । कलिकातामहापुर्यां धृतधर्मार्थनिश्चयः ॥
 कुशाग्रीयस्वबुद्धौव सद्गुण्या च सुनिष्ठया । उपार्ज्य विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽजनिष्ठ सः ॥
 तस्य मनुकुमारीति सञ्चारीकुलमण्डना । अभूत् पतिव्रता पत्नी शीलसौभाग्यभूषणा ॥
 श्रीबहादुरसिंहाख्यो गुणवोस्तनयस्तयोः । अभवत् सुकृती दानी धर्मप्रियश्च धीनिधिः ॥
 प्राप्ता पुण्यव्रता तेन पत्नी मिलकसुन्दरी । यस्याः सौभाग्यचन्द्रेण भासितं तर्कुलाम्बरम् ॥
 श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्रः सुशिक्षितः । यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणबाहुवत् पितुः ॥
 नरेन्द्रसिंह इत्याख्यसेजस्री मध्यमः सुतः । सूनुर्वीरेन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौम्यदर्शनः ॥
 सन्ति त्रयोऽपि सत्पुत्रा आप्तभक्तिपरायणाः । विनीताः सरला भव्याः पितुर्मागानुगामिनः ॥
 अन्येऽपि बहवस्तस्याभवन् स्वखादिबान्धवाः । धनैर्जनैः समृद्धः सन् स राजेव व्यवराजत ॥

अन्यच्च —

सरस्वत्यां सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम् । तत्राप्यासीत् सदाचारी तच्चित्रं विदुषां खलु
 नाहंकारो न दुर्भावो न विलासो न दुर्घर्षयः । दृष्टः कदापि तद्गोहे सतां तद् विस्मयास्पदम् ॥
 भक्तो गुरुजनानां स विनीतः सज्जनान् प्रति । बन्धुजनेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीतः पोष्यगणेष्वपि ॥
 देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या-विज्ञानपूजकः । इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सत्कलाप्रियः ॥
 समुन्नतै समाजस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धनं धनम् ॥
 गत्वा सभा-समित्यादौ भूत्वाऽध्यक्षपदान्वितः । दत्त्वा दानं यथायोग्यं प्रोत्साहिताश्च कर्मठाः ॥
 एवं धनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया । अकरोत् स यथाशक्ति सत्कर्मणि सदाशयः ॥
 अथान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितुः स्मृतिहेतवे । कर्तुं किञ्चिद् विशिष्टं स कार्यं मनस्यचिन्तयत् ॥
 पूज्यः पिता सदैवासीत् सम्यग्-ज्ञानरुचिः स्वयम् । तस्मात् तज्ज्ञानबुद्धयर्थं यत्नीयं मयाऽप्य
 विचार्यैवं स्वयं निते पुनः प्राप्य सुसम्मतिम् । श्रद्धास्पदस्वमित्राणां विदुषां चापि तादृशाम् ॥
 जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने शान्ति निकेतने । सिंधीपदाङ्कितं जैनज्ञानपीठं मतीष्टिपत् ॥
 श्रीजिनविजयः प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विश्रुतः । स्वीकर्तुं प्रार्थितस्तेन तस्याधिष्ठायकं पदम् ॥
 तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्थैर्यैर्दायादिसद्गुणैः । वशीभूय मुद्रा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥
 कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वोयपावनपाणिना । रसैर्नागाङ्कैर्चन्द्राब्दे तत्प्रतिष्ठा व्यधीयत ॥
 प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । पाठने ज्ञानलिप्सूनां ग्रन्थानां ग्रथने तथा ॥
 तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंधीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे चैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥
 उदारचेतसा तेन धर्मीशीलेन दानिना । व्ययितं पुष्कलं द्रव्यं तत्तत्कार्यसुसिद्धये ॥
 छात्राणां वृत्तिदानेन नैकेषां विदुषां तथा । ज्ञानाभ्यासाय निष्कामसाहाय्यं स प्रदत्तवान् ॥
 जलवाय्वादिकानां तु प्रातिकूल्यादसौ मुनिः । कार्यं त्रिवार्षिकं तत्र समाप्यान्यत्र आस्थितः ॥
 तत्रापि सततं सर्वं साहाय्यं तेन यच्छता । ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहः प्रदर्शितः ॥
 नन्द-निर्ध्वङ्ग-चन्द्राब्दे जाता पुनः सुयोजना । ग्रन्थावल्याः स्थिरत्वाय विस्तराय च नूतना ॥
 ततः सुहृत्परामर्शात् सिंधीवंशनभस्वता । भा विद्याभवना येन ग्रन्थमाला समर्पिता ॥
 आसीत्तस्य मनोवाञ्छाऽपूर्वग्रन्थप्रकाशने । तदर्थं व्ययितं तेन लक्षावधि हि रूप्यकम् ॥
 दुर्विलासाद् विधेर्हन्त ! दौर्भाग्याच्चात्मबन्धूनाम् । स्वल्पेनैवाथ कालेन स्वर्गं स सुकृती ययौ ॥
 इन्दु-खं-शून्यैर्नैत्रेण मासे आषाढसञ्ज्ञके । कलिकाताख्यपुर्यां स प्राप्तवान् परमां गतिम् ॥
 पितृभक्तैश्च तत्पुत्रैः प्रेयसे पितुरात्मनः । तथैव प्रपितुः स्मृत्यै प्रकाश्यतेऽधुना पुनः ॥
 इयं ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा । भूयाद् भूत्यै सतां सिंधीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥
 विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वयं लोके श्रीसिंधी ग्रन्थपद्धतिः ॥

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

स्वस्ति श्रीमेदपाटाख्यो देशो भारतविश्रुतः । रूपाहेलीति सन्नाम्नी पुरिका तत्र सुस्थिता ॥
सदाचार-विचाराम्भ्यां प्राचीननृपतेः समः । श्रीसञ्चतुरसिंहोऽत्र राठोडान्वयभूमिपः ॥
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिमाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाग्रणीः ॥
मुञ्ज-भोजमुखा भूपा जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनत्वं तत्कुलजातजन्मनः ॥
पत्नी राजकुमारीति तस्याभूद् गुणसंहिता । चातुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक्-सौजन्यभूयिता ॥
क्षत्रियाणीप्रभापूर्णा शौर्योद्दीप्तमुखाकृतिम् । यां दृष्ट्वैव जनो मेने राजन्यकुलजा त्वियम् ॥
पुत्रः किसनसिंहाख्यो जातस्तयोरतिप्रियः । रणमल्ल इति चान्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूज्यो यतीश्वरः । ज्योतिर्भैषज्यविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥
आगतो मरुदेशाद् यो अमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-श्रद्धास्पदं परम् ॥
तेनाथाप्रतिमप्रेम्णा स तत्सुनुः स्वसन्निधौ । रक्षितः शिक्षितः सम्यक्, कृतो जैनमतानुगः ॥
दौर्भाग्यात् तच्छिशोर्बाल्ये गुरु-न्ततौ दिवंगतौ । विमूढः स्वगृहात् सोऽथ यदृच्छया विनिर्गतः ॥

तथा च—

आन्त्वा नैकेषु देशेषु सेवित्वा च बहून् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनमुनिस्ततः ॥
ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्त्वात्तत्त्वगवेष्टिता ॥
अधीता विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रह-नूतनकालिकाः ॥
येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रशंसिताः । लिखिता बहवो लेखा ऐतिह्यतथ्यगुम्फिताः ॥
स बहुभिः सुविद्वद्भिस्तन्मण्डलैश्च सत्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽसौ स्थातोऽभवद् मनीषिषु ॥
यस्य तां विश्रुतिं ज्ञात्वा श्रीमद्गान्धीमहात्मना । आहूतः सादरं पुण्यपक्ष्मनात् स्वयमन्यदा ॥
पुरे चाहम्मदाबादे राष्ट्रीयः शिक्षणालयः । विद्यापीठ इति ख्यात्या प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥
आचार्यत्वेन तत्रोच्चैर्नियुक्तः स महात्मना । रस्-मुनि-निर्धीन्द्रवन्दे पुरा तत्त्वा ख्यमन्दिरे ॥
वर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूय तत् पदं ततः । गत्वा जर्मनराष्ट्रे स तत्संस्कृतिमधीतवान् ॥
तत आगत्य सैलुगौ राष्ट्रकार्ये च सक्रियम् । कारावासोऽपि सम्प्राप्तो येन स्वराज्यपर्वणि ॥
क्रमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः शान्तिनिकेतने । विश्वत्रन्द्यकवीन्द्रश्रीरवीन्द्रनाथभूपिते ॥
सिंघीपदयुतं जैनज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंघीश्रीबालचन्द्रस्य सुनुना ॥
श्रीबहादुरसिंहेन दानवीरेण धीमता । स्मृत्यर्थं निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥
प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदोऽधिष्ठानसञ्ज्ञके । अध्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनवाङ्मयम् ॥
तत्सर्वं प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे होषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥
अथैवं विगतं यस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासार्थिप्रवृत्तिषु प्रयत्नतः ॥
वार्ण-रत्न-नैवेन्द्रवन्दे मुंबाईनगरीस्थितः । मुंशीति विरुदख्यातः कन्हैयालालधीसखः ॥
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सफलोऽचिरात् ॥
विदुषां श्रीमतां योगात् पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीयपदोपेतं विद्याभवनं सञ्ज्ञया ॥
आहूतः सहकार्यार्थं स मुनिस्तेन सुहृदा । ततः प्रभृति तत्रापि सहयोगं प्रदत्तवान् ॥
तद्वचनेऽन्यदा तस्य सेवाऽधिका ह्यपेक्षिता । स्वीकृता नम्रभावेन साऽप्याचार्यपदाश्रिता ॥
नन्द-निर्धेय-चन्द्रवन्दे वैक्रमे विहिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीस्यैवकृतं तेन नव्ययोजना ॥
परामर्शात् ततस्तस्य श्रीसिंघीकुलमास्वता । भाविद्याभवनायें ग्रन्थमाला समर्पिता ॥
प्रदत्ता दशसाहस्री पुनस्तस्योपदेशतः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुकीर्तिना ॥
दैवादृष्टे गते काले सिंघीवर्यो दिवंगतः । यस्तस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोत् महत् ॥
पितृकार्यप्रणयार्थं यदशीलैस्तदात्मजैः । राजेन्द्रसिंहमुख्यैश्च सत्कृतं तद्वचस्ततः ॥
पुण्यश्लोकपितुर्नाम्ना ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुज्येष्ठो गुणश्रेष्ठो हार्दलक्षं प्रदत्तवान् ॥
ग्रन्थमालाप्रसिद्ध्यर्थं पितृवत् तस्य काञ्चितम् । श्रीसिंघीबन्धुभिः सर्वं तद्गिराऽनुविधीयते ॥
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वयं लोके जिनविजयभारती ॥

SINGHI JAIN SERIES

Works in the Series already out.

ॐ अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि ॐ

<p>१ मेरुतुङ्गाचार्यरचित प्रबन्धचिन्तामणि
मूल संस्कृत ग्रन्थ.</p> <p>२ पुरातनप्रबन्धसंग्रह बहुविध ऐतिह्यतथ्यपरिपूर्ण
अनेक निबन्ध संवय.</p> <p>३ राजशेखरसूरिरचित प्रबन्धकोश.</p> <p>४ जिनप्रभसूरिकृत विविधतीर्थकल्प.</p> <p>५ मेघविजयोपाध्यायकृत देवानन्दमहाकाव्य.</p> <p>६ यशोविजयोपाध्यायकृत जैनतर्कभाषा.</p> <p>७ हेमचन्द्राचार्यकृत प्रमाणमीमांसा.</p> <p>८ भट्टकलङ्कदेवकृत अकलङ्कग्रन्थत्रयी.</p> <p>९ प्रबन्धचिन्तामणि - हिन्दी भाषान्तर.</p> <p>१० प्रभाचन्द्रसूरिरचित प्रभावकचरित.</p> <p>११ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित भानुचन्द्रगणिचरित.</p> <p>१२ यशोविजयोपाध्यायविरचित ज्ञानविन्दुप्रकरण.</p> <p>१३ हरिषेणाचार्यकृत बृहत्कथाकोश.</p> <p>१४ जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, प्रथम भाग.</p>	१५ हरिभद्रसूरिविरचित धूर्ताख्यान. (प्राकृत) १६ दुर्गदेवकृत रिष्टसमुच्चय. " १७ मेघविजयोपाध्यायकृत द्विविजयमहाकाव्य. १८ कवि अब्दुल रहमानकृत सन्देशरासक. १९ भर्तृहरिकृत शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह. २० शान्खाचार्यकृत न्यायविवेचनार्थक-वृत्ति. २१ कवि धाहिलरचित पठमसिरीचरित. (अप०) २२ महेश्वरसूरिकृत नाणपंचमीकथा. (प्राक०) २३ श्रीभद्रबाहुआचार्यकृत भद्रबाहुसंहिता. २४ जिनेश्वरसूरिकृत कथाकोषप्रकरण. (प्रा०) २५ उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदयमहाकाव्य. २६ जयसिंहसूरिकृत धर्मोपदेशमाला. (प्रा०) २७ कोऊहलविरचित लीलावई कथा. (प्रा०) २८ जिनदत्ताख्यानद्वय. (प्रा०) २९ स्वयंभूविरचित पठमचरित. भाग १ (अप०) ३० सिद्धिचन्द्रकृत काव्यप्रकाशखण्डन. ३१ दामोदरकृत उक्तिव्यक्ति प्रकरण.

Dr. G. H. Bühler's Life of Hemachandrāchārya.

Translated from German by Dr. Manilal Patel, Ph. D.

Works in the Press.

ॐ संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि ॐ

<p>१ खरतरगच्छबृहद्गुर्वावलि.</p> <p>२ कुमारपालचरित्रसंग्रह.</p> <p>३ विविधगच्छीयपट्टावलिसंग्रह.</p> <p>४ जैनपुस्तक प्रशस्तिसंग्रह, भाग २.</p> <p>५ विज्ञप्तिसंग्रह - विज्ञप्ति महालेख - विज्ञप्ति त्रिवेणी
आदि अनेक विज्ञप्तिलेख समुच्चय.</p> <p>६ उद्योतनसूरिकृत कुवलयमालाकथा.</p> <p>७ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपालप्रशस्तिसंग्रह.</p>	८ महामुनिगुणपालविरचित जंबूचरित्र (प्राकृत) ९ जयपाहुडनाम निमित्तशास्त्र. (प्राकृत) १० गुणचन्द्रविरचित मंत्रीकर्मचन्द्रवंशप्रबन्ध. ११ नयचन्द्रविरचित हम्मीरमहाकाव्य. १२ महेन्द्रसूरिकृत नर्मदासुन्दरीकथा. (प्रा०) १३ कौटिल्यकृत अर्थशास्त्र - सटीक. (कतिपयभां) १४ गुणप्रभाचार्यकृत विनयसूत्र.

Shri Bahadur Singh Singhi Memoirs

- १ स्व. बाबू श्रीबाहादुरसिंहजी सिंघी स्मृतिग्रन्थ [भारतीय विद्या, भाग ३] सन १९४५.
- २ Late Babu Shri Bahadur Singhji Singhi Memorial volume
BHARATIYA VIDYA [Volume V] A. D. 1945.
- ३ Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla and its Contribution
to Sanskrit Literature. By Dr. Bhogilal J. Sandesar
M. A., Ph. D.
- ४ Studies in Indian Literary History, Two Volumes.
By Prof. P. K. Gode, M. A.

SHRI BAHADUR SINGHJI SINGHI

By

Acharya Jina Vijaya Muni

On 7th of JULY, 1944, Babu Shri Bahadur Singhji Singhi left his mortal coils at the comparatively early age of fifty-nine. His loss has been widely felt. His aged mother received this rude shock so ill that she did not long outlive him. His worthy sons have lost an affectionate and noble father, the industrialists and businessmen of the country one of their pioneers, the large number of his employees a benevolent master, scholarship one of its best patrons and the poor people of his native district a most generous donor. To me his loss has been personal. My contact with him was a turning point in my life. Whatever I have been able, during the past fifteen years, to achieve in the field of scholarship is due directly to him. The financial assistance with which he backed up my activities was the least of his contributions. But for his love of scholarship with which he inspired me, this chapter of my life would have been entirely different. To his sacred memory I am penning these few lines.

Babu Shri Bahadur Singhji was born in Azimganj, Murshidabad, in Vikram Samvat 1941, in the ancient family of the Singhis, who were of old the treasurers of the Mughal emperors. The family had passed through many vicissitudes of fortune and in the 17th century it migrated from Rajaputana to Bengal, but thanks to the energy and enterprise of Singhji's father, Babu Dalchandji Singhi, the family firm became a very flourishing concern.

At an early age Singhji joined the family business and by pushing ahead with father's enterprises, succeeded in making the firm the foremost in the mining industry of Bengal and Central India. Besides he also acquired vast zamindaries and had interests in many industrial and banking concerns. This early preoccupation with business affairs prevented his having a college education. But Singhji was studious and introspective by nature. Unlike many other wealthy men who spend their money and time in such fads as the races, the theatres, and the like, he devoted all his spare time to study and cultural development. He acquired an excellent command over several languages. Art and literature were the subjects of his choice. He was very fond of collecting rare and invaluable specimens of ancient sculpture, paintings, coins, copperplates and inscriptions. His manuscript collection contained a large number of rare works of historical and cultural importance, among which mention must be made of a unique manuscript of the Koran which was handed down from Baber to Aurangzeb and bears the autographs of all of them. It is recorded therein that it was considered by them all as more valuable than the empire.

His numismatic collection, especially of Kushan and Gupta coins, is considered the third best in the world. He also had a good and large collection of works of art and historical importance. Singhi was a Fellow of the Royal Society of Arts (London), a member of the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Indian Research Institute and a Founder-Member of the Bharatiya Vidya Bhavan. He was also the President of the Jain Shwetambara Conference held in Bombay in 1926. Though he had made no special study of law he was well up in the legal matters. On one occasion when he found that his lawyers were not properly representing his case he himself pleaded out the case successfully, much to the surprise of the bench and the bar who took him for an accomplished advocate.

Though a highly religious and leading figure in the Jain Community he had an outlook which was far from sectarian. More than three fourths of the six lakhs and over of his donations were for non-Jain causes. More often than not he preferred to give his assistance anonymously and he did not keep a list of his donations even when they were made in his name. To the Chittaranjan Sera Sadan, Calcutta, he gave Rs. 10,000/-, when Mahatmaji had been to his place for the collection of funds; to the Hindu Academy, Daultapur, Rs. 15,000/-, to the Taraqi-Urdu Bangala 5000/-, the Hindi Sahitya Parishad 12,500/-, to the Vishuddhanand Sarasvati Marwari Hospital 10,000/-, several maternity homes 2,500/-, to the Benares Hindu University 2,500/-, to the Jiaganj High School 5000/-, to the Jiaganj London Mission Hospital 600/-, to the Jain Temples at Calcutta and Murshidabad 11,000/-, to the Jain Dharma Pracharak Sabha, Manbhum 5,000/-, to the Jain Bhavan, Calcutta, 15,000/-, to the Jain Pustak Prachar Mandal, Agra, 7,500/-, to the Agra Jain Temple 3,500/-, to the Ambala Jain High School, 2,100/-, for the Prakrit Kosh 2,500/-, and the Bharatiya Vidya Bhavan 10,000/-. At the Singhi Park Mela held at his Ballyganj residence in which Viscount Wavell, then Commander-in-Chief, and Lord John Herbert, Governor of Bengal and Lady Herbert participated, he donated Rs. 41,000/-, for the Red Cross Fund.

The people of the district of Murshidabad, his native place, will ever remain grateful to him for having distributed several thousand maunds of rice at the low price of Rs. 8/- when rice was selling at Rs. 24/- in those terrible years of 1942-44, himself thereby suffering a loss of over three lakhs. In May-June 1944 he again spent Rs. 59,000/- for the distribution of cloth, rice and coins for the people of that place.

My close association with Singhi began in 1931, when he invited me to occupy the Chair for Jain Studies which he was starting at the Vishvabharati. Due to unfavourable climatic conditions of Shantiniketan I could not continue to work there for more than four years, but during those years was founded the Singhi Jain Series. During the period of ten years of my principalship of Gujarat Puratattva Mandir, Ahmedabad, and even before that I had been collecting materials of historical and philological importance and folk-lore etc. which had been lying hidden in the great Jain Bhandars of Patan, Ahmedabad, Baroda etc. I persuaded Singhi to start

a series which would publish works dealing with the vast materials in my possession, and also other important Jain texts and studies prepared on the most modern scientific lines. On the works of the Series he spent through me more than Rs. 75,000/-. During this long period of over a dozen years he not even once asked me as to how and for what works the amount was spent. Whenever the account was submitted he did not ask for even the least information, but sanctioned it casting merely a formal glance on the accounts sheets. But he showed the most discriminating interest in the matter that was being published and on the material and manner in which they were being brought out. His only desire was to see the publication of as many works as possible during his lifetime. In May 1943 at my instance he gave over the Series to the Bharatiya Vidya Bhavan. In September 1943 I had been to Calcutta to negotiate the purchase, for the Bhavan, of a well-equipped library of a retired professor. Singhiji casually asked me what arrangements had been made for meeting the cost. I promptly replied that there was no cause for worry as long as donors like himself were there. He smiled; he had decided. Eventually he persuaded me to go in for the Nahar Collection which was a still more valuable one. He did not live long enough to present this literary treasure to the Bhavan; but his eldest son and my beloved friend, Babu Shri Rajendra Singh has fulfilled his father's wish though he was totally ignorant of it and has got this unique collection for the Bhavan and spent Rs. 50,000/- for the purpose.

By the end of 1943 his health began to decline. In the first week of January, 1944, when I went to him at Calcutta in connection with the work of the Bharatiya Itihasa Samiti I found him extremely unwell. Notwithstanding his ill health he talked to me for more than a couple of hours on the day of my arrival there. The first thing he said in the course of this lengthy, though very sweet talk, was to give me a mild reproof for undertaking the long and tedious journeys to Calcutta, Benaras and Cawnpore in spite of my ill health. He discussed with absorbing interest the details of the Samiti's proposed History of India, a subject of great interest to him. Our talks then drifted to the subject of the History of Jainism in which connection also he expressed his opinion about the material to be utilised for such a work. At the termination of our talks, which this time lasted for over three hours, I found him much exhausted and drooping in spirits.

On the 7th January his health took a turn for the worse. On the 11th January I went to take leave of him, which he, full of emotion, gave with a heavy heart, exclaiming, "Who knows whether we shall meet again or not?" I requested him to take heart and remain buoyant. He would be soon restored to normal health. But while I was stepping out of his room my eyes were full of tears and his last words began to eat into my heart. Ill luck prevented our second meeting. That lofty and generous soul finally left its mortal habitat at mid-day on 7th July, 1944. May his soul rest in peace!

His sons, Babu Rajendra Singh, Babu Narendra Singh and Babu Virendra Singh are treading in the footsteps of their revered father. During

the past year on the Singhi Series alone they have spent over Rs. 20,000/-. I have already mentioned how Babu Rajendra Singh purchased for the Bhavan the valuable Nahar collection. Babu Narendra Singh has also spent Rs. 30,000/- for a foundation of a Jain Bhavan at Calcutta. Babu Rajendra Singh and Babu Narendra Singh have also very generously promised me to continue to meet all the expenses of the Singhi Jain Series and requested me to bring out as many works as possible, at whatever cost so that this unique series founded and cherished by their late lamented father may continue to bring to light the invaluable treasures of Jain literature and culture.

In recognition of his unique assistance the Bharatiya Vidya Bhavan has decided to perpetuate Singhi's memory by naming its In-ological library after him. Further, one of its main halls will bear his name. The Bhavan's Jain Department will also be known as the Singhi Jain Shikshapith.†

July 1, 1945.
BHARATIYA VIDYA BHAVANA }
BOMBAY.

Jina Vijaya Muni

† Reprinted from Babu Shri Bahadur Singhi Singhi Memorial Volume of the *Bharatiya Vidya*, [Volume V] 1945.

उक्ति-व्यक्ति-प्रकरण

विषयानुक्रम

ग्रन्थसंपादकका प्रास्ताविक वक्तव्य

A STUDY OF THE NEW INDO-ARYAN SPEECH
TREATED IN THE 'UKTI-VYAKTI-PRAKARANA'

By Prof. Dr. SUNITI KUMAR CHATTERJI,
M. A. D. Lit. F. A. S. B.

1-70

INDEX to the *Study*

71-72

Material of Social and Historical Interest in the
UKTI-VYAKTI-PRAKARANA

By Dr. MOTI CHADRA, M. A. Ph. D.

73-84

उक्तिव्यक्तिप्रकरण-मूलभूतः कारिकाः

१-८

„

खोपज्ञव्याख्या

१-५२

परिशिष्टानि

१ मूलभूतकारिकाणामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः

५४

२ उद्धृत श्लोकानामकारादिक्रमेण सूचिः

५५

३ विशिष्टनाम्नामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः

५६

४ ग्रन्थगतदेश्यभाषाशब्दानामकारादिक्रमानुसारसूचिः

५७-

ग्रन्थसंपादकका प्रास्ताविक वक्तव्य

✱

भारतीय प्राच्यविद्या के विद्वानोंके करकमलमें, पण्डित दामोदर कृत **उक्तिव्यक्ति-प्रकरण** नामका यह अपूर्व ग्रन्थ, सिंधी जैन ग्रन्थमालाके ३९ वें खंडके रूपमें, भेंट करते हुए मुझे सविशेष सन्तोष हो रहा है।

सविशेष सन्तोष इसलिये, कि इस ग्रन्थगत विषयका वास्तविक मूल्यांकन करनेका जिनका विशेष अधिकार है और जिनने मेरे स्नेहके वश हो कर, बड़े परिश्रमके साथ, इस ग्रन्थ पर बहुत ही गंभीर अध्ययनपूर्ण विस्तृत 'स्टडि' के रूपमें विवेचन लिख देनेका औदार्य दिखलाया है वे मेरे परम सुहृन्मित्र एवं परम सम्मानभाजन डॉ० श्री सुनीति कुमार चाटुर्ज्या, आज जिस समय यह ग्रन्थ प्रसिद्धिमें रखा जा रहा है, **अखिलभारतीय प्राच्यविद्या परिषद्** के प्रधान अध्यक्षस्थानको अलंकृत कर रहे हैं[†]। डॉ० चाटुर्ज्या, जैसा कि भारतके सभी प्राच्यविद्या-भिज्ञ विद्वान् जानते हैं, वर्तमान भारतके एक सबसे बड़े भाषावैज्ञानिक विद्वान् हैं। इनने अपनी बहुमुखी प्रतिभाके प्रभावसे युरप-अमेरिका जैसे देशोंके विविध विद्वन्मंडलोंके सम्मुख, भारतीय संस्कृतिके गौरवका प्रकाश और प्रसार करने निमित्त, प्रौढ पाण्डित्यपूर्ण व्याख्यानादि दे कर; तथैव भाषा, साहित्य, संस्कृति इत्यादि विषयक अनेक मौलिक एवं बहुमूल्य ग्रन्थ-निबन्ध आदि लिख कर, अभिनव भारतकी विशिष्ट विद्वत्ताका सम्मान बढ़ाया है। इन्हींके पाण्डित्यपूर्ण परिश्रमके उत्तम फलसे अलंकृत, भारतकी नूतन-भारत-आर्यकुलीन-शाखाओंके अन्तर्गत, काशीप्रदेशीय भाषाके प्राचीन स्वरूपका, प्रामाणिक परिचय कराने वाले एवं अब्बापि अप्रसिद्ध इस अपूर्व ग्रन्थको, इस प्रकार, ऐसे सुअवसर पर, प्रकट करनेका सुयोग प्राप्त हो रहा है।

डॉ० चाटुर्ज्या महाशय लिखित 'स्टडि' का मुद्रणकार्य कोई ६-७ वर्ष पूर्व ही संपन्न हो चुका था—लेकिन ग्रन्थमालाके कई ग्रन्थोंके एकसाथ संशोधन-संपादन-मुद्रण आदि कार्योंमें व्यग्र रहनेके कारण, मैं इसे इतःपूर्व प्रकट करनेमें असमर्थ रहा इसलिये इसका मुझे कुछ असन्तोष भी है।

डॉ० श्री सुनीति बाबूने इस ग्रन्थके विषयमें युरप-अमेरिकाके भारतीयभाषाशास्त्र विद्वानोंके सम्मुख भी, प्रसंगवश, कई बार जिक्र किया और व्याख्यानादिमें भी उल्लेख किया, जिसके कारण, देश एवं विदेशके कई जिज्ञासु विद्वान् इस ग्रन्थकी प्रसिद्धिके लिये बड़े उत्सुक हो रहे हैं और उनके कई पत्रादि भी मेरे पास आते रहे हैं। आशा है कि अब इस ग्रन्थको प्राप्त कर वे अपनी जिज्ञासाको सन्तुष्ट कर सकेंगे और ऐसा हुआ तो हम अपना श्रम सफल समझेंगे।

✱

[†] गुजरातके राजनगर, अहमदाबादमें, दिनांक ३०-३१, अक्टूबर, सन १९५३ में होने वाला 'अखिल भारतीय प्राच्यपरिषद्' (ऑल इन्डिया ओरिएण्टल कॉन्फरन्स) का १७ वां अधिवेशन।

इस ग्रन्थका सबसे पहला उल्लेख, मेरे एक सर्गवासी खेड़ास्पद विद्वान् मित्र श्री चिमनलाल डाह्याभाई दलाल एम्. ए. (गायकवाडस् ओरिएण्टल सीरीज के उत्पादक एवं आ. संपादक) ने, अपने एक निबन्धमें किया, जो सुरुतमें, सन् १९१५ के मई मासमें, संयोजित गुजराती साहित्य परिषत् के पंचम अधिवेशनके लिये लिखा गया था । ‘पाटणके भण्डार और खास करके उनमें उपलब्ध अपभ्रंश तथा प्राचीन गुजराती साहित्य’ यह उनके निबन्धका मुख्य विषय था । उनने उससे कुछ ही महिनो पहले, पाटणके भण्डारोका विशेष रूपसे अवलोकन किया था और उस अवलोकनमें उनका मुख्य दृष्टिकोण यह रहा था कि प्राचीन गुजराती और अपभ्रंश भाषा विषयक किस प्रकारकी सामग्री, उन भण्डारोंमें संचित है । उस समय उनने प्रस्तुत ग्रन्थकी प्राचीन ताडपत्रीय पुस्तिकाका भी सरसरी तौरसे अवलोकन किया; लेकिन मालूम देता है कि इसका कुछ प्रारंभिक भाग ही उनने पढ़ा और उससे अधिक विशेष परिचय नहीं प्राप्त किया । उक्त निबन्धमें, अन्तमें उनने प्राचीन औक्तिक विषयक कई नई कृतियोंका उल्लेख किया, जिनके विषयमें, उससे पहले किसीको कुछ ज्ञात नहीं था । परन्तु दामोदरके प्रस्तुत उक्तिव्यक्ति प्रकरण के विषयमें, उनने अपने निबन्धमें संक्षेपमें इतना ही लिखा कि “दामोदर रचित उक्तिव्यक्ति (५० आर्या) ताडपत्र पर है । टीकाकारने उक्तिव्यक्तिका, अपभ्रंश भाषाओंसे आच्छादित संस्कृत भाषाका प्रकटीकरण ऐसा अर्थ किया है ।” इस कथनसे ज्ञात होता है कि श्री दलाल इस ग्रन्थका विशेष अवलोकन नहीं कर सके । नहीं तो उनके जैसे वहुत ही मर्मज्ञ और सूक्ष्मदृष्टा विद्वान्के लक्ष्यमें इसका महत्त्व आये बिना न रहता ।

महात्मा गांधीजीके मुख्य नेतृत्वमें स्थापित अहमदाबादके गुजरात राष्ट्रीय विद्यापीठ के पुरातत्त्व मन्दिर नामक विशिष्ट विभागके आचार्य पद पर, प्रस्तुत संपादककी सबसे सर्वप्रथम नियुक्ति हुई, तभी से मैंने औक्तिक प्रकारके साहित्यका संकलन करना निश्चय किया और यथाशक्य उसको प्रकाशमें लानेको प्रयत्न चलाया । ई. स. १९२३-२४ का समय होगा — मैं एक बार पाटण गया और वहांसे कुछ अन्यान्य औक्तिक प्रकरणोंके प्राचीन आदर्श प्राप्त किये और साथमें प्रस्तुत दामोदरकृत उक्तिव्यक्तिप्रकरण की वह ताडपत्रीय पुस्तिका — जिसका उल्लेख श्री दलालने उक्त रूपसे अपने निबन्धमें किया था — देखनेका भी प्रयत्न किया । पाटणके जिस भण्डारमें यह पुस्तिका सुरक्षित है उस भण्डारमें प्रवेश करना और उसमेंसे ग्रन्थ प्राप्त करना बड़ा दुर्लभ-सा है । पर दिवंगत ज्ञानतपस्वी मुनिवर श्री चतुरविजयजी महाराजकी सुकृपासे मुझे उस पुस्तिकाके दर्शनका सौभाग्य प्राप्त हो गया । पुस्तिकाकी लिपि देखते ही मुझे यह तो ज्ञात हो गया कि यह पुस्तिका गुजरात-राजस्थानमें कहीं नहीं लिखी जा कर पूर्व भारतके किसी प्रदेशमें लिखी गई होनी चाहिये । गुजरात-राजस्थानकी तत्कालीन शास्त्रीय लिपि और पूर्वदेशीय शास्त्रीय लिपिके मरोडमें (आकृति और रेखाङ्कण आदिमें) थोड़ा बहुत भेद पाया जाता है, जिसे बहुलिपिविज्ञ तुरन्त पहचान सकता है । फिर मैंने इसके कुछ पन्ने उलट-पुलट कर देखे, तो इसके बीच बीचमें देश्य भाषाके जो शब्द मेरे पढ़नेमें आये उनकी भाषा, उन औक्तिक कृतियोंकी भाषासे कुछ भिन्न मालूम दी, जो

सुभावबोध आदि औचित्यक ग्रन्थोंमें प्रयुक्त हुई है। मेरी इच्छा इस ग्रन्थका कुछ विशेष रूपसे अनुशीलन करनेकी हुई, अतः मैंने उक्त पूज्य मुनिवरसे निवेदन किया कि वे मेरे लिये इस ताडपत्रीय पुस्तिकाकी, किसी योग्य लेखकसे प्रतिलिपि करा दें। मेरा पाठन जाना केवल दो-तीन दिन ही के लिये हुआ था और भण्डारमेंसे उक्त पुस्तिकाका बहार निकलना अशक्य था; अतः मैंने उनसे ऐसी प्रार्थना की। मेरी प्रार्थना पर उक्त मुनिवरने दो-चार महिने बाद इसकी प्रतिलिपि करवा भेजी।

उस समय 'गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर ग्रन्थावलि' में प्रकट करनेके लिये 'प्राचीनगुजराती गद्यसंदर्भ' के नामसे एक संग्रहात्मक ग्रन्थ मैं तैयार कर रहा था, जिसमें वि० सं० १३०० से लेकर १६०० तकके ३०० वर्षोंमें लिखे गये, प्राचीन गुजराती—पश्चिमी राजस्थानी भाषाके चुने हुए उद्धरणोंका एक अच्छा प्रमाणभूत संग्रह संकलित करना चाहा था। इसके लिये मैंने बहुत कुछ आधारभूत सामग्री एकत्रित करनी शुरू की। पाठन आदिके भण्डारोंमें प्राप्त प्राचीन ताडपत्रीय एवं वैसी ही प्राचीन कागजीय पुस्तकोंमें, यत्र तत्र उपलब्ध फुटकल गद्य उद्धरणोंके साथ, कुछ स्वतंत्र प्रकरणस्वरूप कृतियोंका भी मैंने संग्रह किया। इस सामग्रीको व्यवस्थित करनेमें एवं उसका कार्यक्रमानुसार संकलन करनेमें, कुछ विशेष समयका व्यतीत होना अनिवार्य समझ कर, मैंने प्रथम एक उदाहरणस्वरूप, वि० सं० १३०० से लेकर १५०० के बीचके २०० वर्षोंके अन्तर्गत लिखे गये ग्रन्थोंमेंसे, भाषा और शैली—दोनों दृष्टिसे अधिक उपयुक्त लगने वाले अवतरणादिका छोटा-सा संकलनात्मक निबन्ध तैयार कर प्रकट किया। यही उक्त गुजराती गद्यसंदर्भ है।

इस ग्रन्थके मूल मात्रका मुद्रण कार्य जब संपन्न होने आया, तब मेरा जर्मनी जानेका प्रसंग बना। १९-२० महिने उधर बीता कर मैं जब वापस स्वदेश आया, तो अहमदाबादमें, महात्माजीने भारतकी स्वतंत्रताके लिये वह संसारप्रसिद्ध नमक-सत्याग्रहका आन्दोलन शुरू किया। गुजरातके राष्ट्रीय विद्यापीठके एक विनम्र सेवकके रूपमें, मेरा भी उस आन्दोलनमें सम्मिलित होना स्वाभाविक था। अतः उस पुण्य पर्वमें भाग लेनेके कारण, जर्मनीसे वापस आने पर भी, मैं अपने पूर्व प्रारम्भ साहित्यिक कार्योंका, पुनः सन्धान करनेमें प्रायः असमर्थ रहा और गुजरात विद्यापीठके पुरातत्त्व मन्दिरमें बैठ कर 'प्राचीन गुजराती गद्यसंदर्भ' पर विस्तृत विवेचनात्मक प्रस्तावना आदि लिखनेके बदले, ब्रिटिश सरकारके कारागारमें जा कर बैठनेका, और वहां पर 'रिगरस इम्प्रिजनमेंट' की सजाके अनुरूप कार्य करनेका तप प्राप्त हुआ। जेलमेंसे मुक्ति मिलने बाद, मुझे कवीन्द्र गुरुदेव श्री श्रीरवीन्द्र नाथ की पुनीत इच्छानुरूप, 'यत्र विश्वमाभास्येकनीडम्' सूत्रकी सार्थकताकी साक्षात् अनुभूति कराने वाले विश्वभारती के शान्तिनिकेतनमें जा कर रहनेका सद्भाग्य प्राप्त हुआ। वहीं पर रहते हुए मैंने सिंधी जैन ग्रन्थमाला का आरंभ किया। इस ग्रन्थमालाके द्वारा, मैंने अपने पूर्वसंकलित विविध ग्रन्थोंके संपादन-संशोधन आदि करने-करानेका एवं उनको प्रकाशमें लानेका प्रयत्न प्रारंभ किया। इस कार्यका यह २३ वां वर्ष

चल रहा है। ग्रन्थमाला द्वारा जो ग्रन्थ प्रकाशमें आये हैं उनकी उपयोगिता एवं विशिष्टताकी तज्ज्ञ विद्वानोंने यथेष्ट प्रशंसा की है और उनके द्वारा हमारे प्राचीन साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान, भाषाविज्ञान आदि अनेक सांस्कृतिक विषयों पर, विद्वानोंको कई प्रकारकी अभिनव सामग्री ज्ञात एवं प्राप्त हुई है।

प्रस्तुत उक्तिव्यक्तिप्रकरणका भी, इस ग्रन्थमाला द्वारा प्रकाशन करनेका मेरा संकल्प, शान्तिनिकेतनमें ही हो गया था। मैंने इस ग्रन्थका कुछ परिचय, शान्तिनिकेतनमें, मेरे श्रेष्ठ मित्र महामहोपाध्याय पं० श्री विधुशेखर शास्त्रीको दिया तो वे सुनीं कर बड़े प्रसन्न हुए और बोले कि इस ग्रन्थको तो श्री सुनीति बाबूको दिखाना चाहिये—इत्यादि। मुझे समयका तो ठीक स्मरण नहीं है, लेकिन सन् ३२-३३ के वर्षमें, श्री सुनीति बाबूसे मेरा, सबसे पहला, परिचय हुआ, तब मैंने इनको इस ग्रन्थका परिचय दिया, जिसे सुन कर, इसे बहुत शीघ्र प्रसिद्ध कर देनेकी इनने प्रेरणा की। ग्रन्थमालाके अनेक ग्रन्थोंका संपादन और मुद्रण कार्य मैंने एक साथ शुरू कर दिया था, इससे तुरन्त तो मैं इसका मुद्रण कार्य हाथमें न ले सका; परंतु अवकाशानुसार, सन् १९३७ में मैंने इसका कुछ भाग प्रेसमें दिया। अन्यान्य ग्रन्थोंके मुद्रणके साथ इसका भी धीरे धीरे मुद्रण होता रहा। जब मूल ग्रन्थका मुद्रणकार्य पूरा हुआ, तब मैंने इसका व्याकरण विषयक विश्लेषण और विवेचन लिख देनेके लिये, श्री सुनीति बाबूसे निवेदन किया और इनने बड़े आनन्द और उत्साहसे उसका स्वीकार किया। इस ग्रन्थ पर, इस प्रकारके गंभीर अध्ययन पूर्ण विवरण (स्टडि) लिखनेकी, इनके जैसी विशिष्ट क्षमता, भारतमें आज कोई अन्य विद्वान् रखता हो, ऐसा मुझे तो अनुभव नहीं है।

नाना प्रकारकी साहित्यिक और सांस्कृतिक प्रवृत्तियोंमें सतत व्यस्त रहने पर भी, बहुत ही परिश्रमके साथ, अपना बहुमूल्य समय व्यतीत कर, श्री सुनीति बाबूने प्रस्तुत विवरणके आलेखन द्वारा, इस ग्रन्थके महत्त्व और वैशिष्ट्य पर जो प्रकाश डाला है और वैसा करके इसके संपादकके प्रति जो परम सुहृद्भाव प्रदर्शित किया है, उसके लिये मैं इनके प्रति अपना हार्दिक कृतज्ञभाव प्रकट करनेमें, अपनी परम प्रसन्नता अनुभव करता हूँ।

*

इस उक्तिव्यक्तिप्रकरणकी पुरातन ताडपत्रीय पुस्तिका पाटणके जिस प्राचीन ग्रन्थ भण्डारमें उपलब्ध हुई है वह 'संघवी पाटक भण्डार' नामसे प्रसिद्ध है। यह ग्रन्थभण्डार एक बहुत पुरातन कालीन है। कुछ लोकोंने तो इसे स्वयं हेमचन्द्राचार्यका ही ज्ञानभण्डार कह कर उल्लिखित किया है। कम से कम ५०० से अधिक वर्षोंसे तो यह भण्डार इसी पाटक (मुहल्ला) में सुरक्षित है, जिसके निश्चित उल्लेख मिलते हैं। यों तो पाटणमें ऐसे कई प्राचीन ग्रन्थ-भण्डार हैं, जिनमें, इसकी अपेक्षा कई सुग्री वफिक ग्रन्थसंख्या उपलब्ध होती है, पर इसकी विशेषता यह है कि एक तो इसमें केवल संस्कृतग्रन्थ ही सुरक्षित हैं और दूसरी ठन

A

वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ १ ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

B

वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ १ ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ १ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

A आद्यपत्र, द्वितीय पृष्ठ * B पत्रांक ४, प्रथम पृष्ठ

ग्रन्थोंकी नामावलि आदि प्रकट हो चुकी है। प्रस्तुत प्रकरणकी त्रुटित पुस्तिका भी इसी भण्डारमें संग्रहित है।

जैना कि ग्रन्थके मुद्रित भागसे ज्ञात हो रहा है, यह ग्रन्थ अपूर्ण एवं त्रुटित है। प्राप्त पुस्तिकामें १ से ६१ पत्र तक मिलते हैं जिनमें भी बीचके ५१, ५२, ५५, ५९, ६० इस प्रकार ५ पत्र नहीं हैं। पुस्तकगत विषयकी दृष्टिसे, मान्य है कि ग्रन्थ काफी बड़ा होगा। जो भाग लुप्टित हो कर अप्राप्य है वह कितना होगा इसकी कोई कल्पना करनेका साधन नहीं है। मूल ग्रन्थकी कुल ५० कारिकाएं हैं जिनमेंसे २९ कारिकाओंकी विवृति अथवा व्याख्या उपलब्ध है। शेष कारिकाओंका अर्थात् २१ कारिकाओंका विवरण अनुपलब्ध है। इस दृष्टिसे यह मुद्रित ग्रन्थ आधेसे कुछ ही अधिक भाग जितना होगा। और इस कल्पनानुसार यदि तर्क किया जाय तो कम-से-कम ४०-५० जितने पत्र इसके नष्ट हो गये होंगे।

यह ताड़पत्रीय पुस्तिका, मध्यम आकारकी है। इसके पत्रोंकी लंबाई १२ $\frac{1}{2}$ इंच है और चौड़ाई १ $\frac{1}{2}$ से २ इंच तक है। प्रत्येक पृष्ठ पर ६-६ पंक्तियां लिखी हुई हैं और प्रत्येक पंक्तिमें ६०-६५ जितने अक्षर लिखे हुए हैं। पत्रमें की लिखावट दो भागोंमें विभक्त है और बीचमें, पुस्तिकाको सूतके धागेसे बान्ध रखनेके निमित्त $\frac{3}{4}$ इंच जितनी जगह कोरी छोड़ दी गई है और उसमें सूत पिरोनेके लिये छिद्र भी बने हुए हैं। पत्रोंकी लिखावट एवं लिपिके आकार-प्रकार आदिकी कल्पना, साथमें दिये गये पत्रोंके चित्र देखनेसे हो सकेगी।

पुस्तिकाका अन्तिम भाग उपलब्ध न होनेसे यह नहीं ज्ञात हो सकता कि लिपिकर्ताने इसके अन्तमें अपना समय, स्थान और नाम आदिका, जैसा कि बहुतसे लिपिकर्ता करते रहते हैं, कुछ निर्देश किया था या नहीं; और इसलिये इस पुस्तिकाके लिखी जानेके समयकी कोई विशेष कल्पना करनेका कुछ साधन नहीं है। लिपि, एवं सामान्य पत्रादिकी अवस्था देख कर, हमारा अनुमान होता है कि वि० सं० १३००-१३५० के समयके आसपास यह लिखी हुई होनी चाहिये।

† इस पुस्तिकामें, एक किसी अन्य पुस्तिकाका पत्र भी साथमें मिला है जिसका पत्रांक ९ है। यह भी किसी व्याकरण विषयक पुस्तिकाका ही पत्र है जो गद्यरूपसे इस पुस्तिकाके साथ लग गया है। इसका लिपिकर्ता वही है जो उक्तव्यक्ति प्र० पुस्तिकाका लिपिकर्ता है। दोनोंके हस्ताक्षरोंकी एकरूपता एवं पत्रकी आकृति, परिमिति आदिकी सर्वथा समानता दृष्टिगोचर होनेसे, यह स्पष्टतया ज्ञात हो रहा है कि जिस लिपिकारने उक्त प्र० पुस्तिकाकी प्रतिलिपि की है उसीने इस पत्रांक ९ वाली किसी अन्य पुस्तिकाकी भी प्रतिलिपि की है। संभव है वह पुस्तिका भी पहले इस पुस्तिकाके साथ ही रखी रही हो और, किसी कारणवश, उसका यह ९ वां पत्रा उसमेंसे छूट कर इसके साथ लग गया हो और फिर उस पुस्तिकाके अलग हो जानेसे यह पत्रा इसीमें पड़ा रहा हो। ऐसा भोलभोल प्रायः समान नापकी और समान लिपिकी प्राचीन पोथियोंमें और उनमें भी खास करके ताड़पत्रीय पोथियोंमें अक्सर हुआ करता था। जेसलमेर, पाटण आदिके भण्डारोंमें ऐसी सैकड़ों पोथियोंके पत्र लकड़-पुलक हुए हुए, हमें दृष्टिगोचर हुए हैं और उनमेंसे अनेकोंके पत्रोंको, हमने स्वयं ठीक-ठाक भी करके जिस-उस पुस्तिकके साथ मिला कर रखे हैं।

पुस्तिकाके प्रारंभमें प्रथम ग्रन्थकी मूल-भूत ५० कारिकाएं लिखी गई हैं जो पत्र ४ की प्रथम पृष्ठिके मध्य भागमें समाप्त हुई हैं। इसके बाद चाट् पंक्तिमें ही विवृति या व्याख्याका प्रारंभ होता है।

ग्रन्थका नाम, जैसा कि कारिकाओंकी समाप्तिके बादकी पंक्तिमें सूचिन है 'उक्ति व्यक्ति' इतना ही है। पर पृष्ठ ३१ पर जैसा उल्लेख किया गया है, उससे इसका पूरा नाम 'उक्ति व्यक्ति शास्त्र' मालूम होता है। साथमें इसका 'प्रयोग प्रकाश' ऐसा दूसरा नाम भी बताया गया है।

यह ग्रन्थ अनेक दृष्टिसे महत्त्वका है। नूतन-भारतीय-आर्य-भाषाके इतिहासमें इसको सर्वप्रथम स्थान प्राप्त होना चाहिये। भारतके समग्र संस्कृत साहित्यमें, अभी तक ऐसी कोई ग्रन्थकृति प्राप्त नहीं हुई है जिसमें हमारी अनेकविध देशभाषाओंमें से किसीके भी ११ वीं १२ वीं शताब्दी जितने प्राचीन एवं आरंभ कालके समयका स्वरूप बतलाने वाली, इस प्रकारकी प्रमाण-भूत एवं व्याकरणवद्ध 'उक्ति' अर्थात् 'बोली'की शाब्दिक सामग्रीका संकलन प्राप्त हो। जैसा कि डॉ० चाटुर्ग्या महाशयने, अपनी 'स्टडी' के प्रारंभमें, सप्रमाण सूचित किया है कि इस ग्रन्थमें प्रयुक्त 'बोली' प्राचीन कोशल देशकी बोली है और इस लिये इसे 'कोशली' भाषाका सबसे प्राचीन स्वरूप प्रदर्शित करने वाली कृति समझना चाहिये। 'कोशली' का लोक प्रचलित नाम वर्तमानमें 'अवधी' या 'पूर्वीया हिन्दी' रूढ है। इसी अवधीमें, मलिक मुहम्मद जायसीने अपनी लोकप्रिय पदुमावती कथाकी और बादमें संत तुलसीदासने रामचरितमानस अर्थात् रामायण कथाकी रचना की। ये दोनों महाकवि १६ वीं शताब्दीमें हुए। प्रस्तुत 'उक्तिव्यक्ति' प्र० की रचना उक्त दोनों महाकवियोंसे, कम-से-कम, ४०० वर्ष पूर्वकी है। इतने प्राचीन समयकी यह रचना केवल कोशली अर्थात् अवधी उपनाम पूर्वीया हिन्दी की दृष्टिसे ही नहीं, अपितु समग्र नूतन-भारतीय-आर्यकुलीन-भाषाओंके विकास-क्रमके अध्ययनकी दृष्टिसे भी बहुत महत्त्वका स्थान रखती है।

इस ग्रन्थमें इस प्रकार केवल प्राचीन कोशलीकी भाषाका नमूना ही हमें नहीं मिल रहा है—परंतु उसके साथ, भाषा और व्याकरणशास्त्र विषयक कई अन्य महत्त्वकी बातोंका भी इसमें उल्लेख है। ग्रन्थकार इसमें प्रयुक्त देशभाषाका कोई विशिष्ट नामनिर्देश नहीं करता है। इसे केवल, सामान्य रूपसे अपभ्रंश नामसे उल्लिखित करता है। उस समय, संस्कृत एवं प्रौढ प्राकृत के सिवा

इस अन्य पुस्तिकाके पत्रका भी चित्र यहाँ पर दिया जाता है जिससे इसके स्वरूपका प्रत्यक्ष दर्शन हो सके। मालूम होता है कि जिस ग्रन्थका यह पत्र है वह शायद पण्डित दामोदर ही की कोई ऐसी ही अन्य कृति हो। इस एकमात्र पत्रके पढनेसे ग्रन्थगत विषयका जो आभास होता है, उससे अनुमान होता है कि वह ग्रन्थ भी, बालजनोंको सरलताके साथ संस्कृत भाषाका प्रारंभिक एवं मूलधार (बेजिक) स्वरूप ज्ञान करानेके उद्देश्यसे रचा गया होना चाहिये। ठीक इसी ढंगका एक सरल संस्कृतव्याकरणात्मक ग्रन्थ जिसका नाम 'बालशिक्षा'—है हम राजस्थान पुरातन ग्रन्थमालामें प्रकट कर रहे हैं और उसकी प्रास्ताविक भूमिकामें प्रस्तुत पत्रगत विषयका विशेष परिचय दे कर उसमें इसका कुछ पाठोद्धार भी देना चाहते हैं।

लोकव्यवहारकी प्रचलित देशभाषाके लिये विद्वान् जन अपभ्रंश नामका व्यवहार करते थे। अपने समयमें—अपने देशमें प्रचलित, लोकव्यवहार अपभ्रंश भाषाका, संस्कृत व्याकरणकी पद्धतिसे किस प्रकारका संबंध है और किस प्रकार लोकभाषाके लोकरूढ उक्तियों—शब्दप्रयोगों द्वारा संस्कृतके व्याकरणका आधारभूत स्थूल ज्ञान प्राप्त किया जा सकता है—इसका विचार पण्डित दामोदरने इस ग्रन्थमें निवद्ध किया है। इसमें प्रयुक्त 'उक्ति' शब्दका अर्थ है लोकोक्ति अर्थात् लोकव्यवहारमें प्रयुक्त भाषापद्धति; जिसे हम हिन्दी में 'वोली' कह सकते हैं। लोकभाषात्मक 'उक्ति' की जो 'व्यक्ति' अर्थात् व्यक्तता=स्पष्टीकरण; तत्संबन्धी विचारका विवेचन इस ग्रन्थमें किया गया है अतः इसका नाम 'उक्तिव्यक्ति शास्त्र' रखा गया है।

लोकभाषामें प्रचलित शब्द, वास्तवमें तो प्रायः संस्कृत भाषाके ही मूल शब्द हैं, परंतु पामरजन अर्थात् अपठित एवं अशिक्षित जनोंके अशुद्ध वाग्‌व्यापारके कारणसे, उन शब्दोंके वर्णों, अक्षरों आदिमें परिवर्तन हो हो कर, उनके मूल स्वरूपका भ्रंश हो गया अर्थात् वे शब्द अपने अम्ली रूपसे भ्रष्ट हो गये। इस लिये इस लोकव्यवहारमें प्रचलित शब्दस्वरूप वाली भाषाको पण्डित दामोदरने अपभ्रंश या अपभ्रष्ट नामसे उल्लिखित किया है; और किस तरह इन अपभ्रष्ट शब्दप्रयोगोंका, संस्कृतके व्याकरणनिवद्ध किया, कारक, कर्म आदि उक्ति-प्रकारोंके साथ, संबंध रहा है, उसका स्वरूपप्रदर्शन, इस ग्रन्थमें बताया है। इसीलिये इसका दूसरा नाम प्रयोग प्रकाश ऐसा रखा गया है।

ग्रन्थमें प्रतिपादित इस महत्त्वके विषय पर यहाँ अधिक लिखनेका अवकाश नहीं है। सद्भाग्यसे इस विषयके प्रतिपादक, इसी शैलीमें लिखे गये, अनेक छोटे बड़े ग्रन्थ, हमें राजस्थान एवं गुजरातके प्रार्थन ग्रन्थभण्डारोंमेंसे प्राप्त हुए हैं और उनके संग्रहात्मक ऐसे दो-तीन ग्रन्थ हम और प्रकाशित करना चाहते हैं। इनमेंसे, उक्तिरत्नाकर-आदि, ऐसी ही ४-५ कृतियोंका संग्रहस्वरूप, एक ग्रन्थ तो, राजस्थान सरकार द्वारा प्रस्थापित एवं प्रकाशित तथा हमारे द्वारा संचालित एवं संपादित राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला में शीघ्र ही प्रकाशित होने वाला है।

इस प्रकारकी उक्तिव्यक्ति विषयक भिन्न भिन्न कृतियोंका और उनमें ग्रथित भाषा विषयक सामग्रीका विस्तृत विचार, हम किसी अन्यतम ग्रन्थमें करना चाहते हैं। हिन्दी, राजस्थानी, गुजराती, मराठी, बंगाली आदि भारतीय-आर्यकुलीन-देशभाषाओंके विकास-क्रमके अध्ययनकी दृष्टिसे यह औक्तिक साहित्य-संग्रह बहुत उपयोगी सामग्री प्रस्तुत करेगा।

दामोदरकी इस रचनामें, संस्कृतके जिस व्याकरण ग्रन्थका अवलंबन किया गया है वह सर्वत्रयके कातंत्र व्याकरण से संबद्ध है। पाणिनिव्याकरण की संकेत परंपराका इसमें कोई निर्देश नहीं है। स्यादि, ल्यादि आदि विभक्ति नाम; वर्तमाना, सप्तमी, पञ्चमी, द्वास्तनी, अबतनी आदि क्रियाकालोंके नाम; तथा शतृद्ध, आनश, निष्ठा, कन्सु आदि कृत्प्रत्ययनामों से स्पष्ट बोध होता है कि ग्रन्थकार कातंत्रव्याकरणोक्त संज्ञाओंका व्यवहार करता है। इससे क्या यह अनुमान किया जा सकता है कि उस समय बनारस में भी पाणिनिकी अपेक्षा कातंत्र व्याकरणके अध्ययन-

अव्यापनका ही अधिक प्रचार था?। मगध, विदेह, एवं बंग देशमें तो प्राचीन कालसे कानन व्याकरणका ही विशेष प्रचार रहा है; पर काशी जैसे विशेष पुराणप्रिय प्रदेशमें भी, इस व्याकरणका विशेष प्रचार उल्लेखनीय है। मालूम होता है कि बनारसमें भी पाणिनिका विशेष प्रचार भट्टोजी दीक्षितकी महती व्याख्या सिद्धान्त कौमुदि की विशद रचनाके बाद ही, बढ़ा है, पहल उतना नहीं था।

जैसा कि हमने ऊपर सूचित किया है, ग्रन्थ त्रुटित अतएव अपूर्ण है। सौभाग्यसे ग्रन्थकी मूल सूत्रात्मक कारिकाएं, जो उपलब्ध ताडपत्रीय प्रतिमें, प्रारंभके ४ पन्नोंमें स्वतंत्र रूपसे लिख दी गई हैं, उनसे ज्ञात होता है कि ग्रन्थ ५ प्रकरणोंमें विभक्त है। प्रथम प्रकरण 'क्रियोक्तिव्यक्ति' नामक है जो १ से १८ कारिकाओंमें पूरा हुआ है। दूसरा प्रकरण 'कारकोक्तिव्यक्ति' नामका है जिसकी १९ से २४ तककी ६ कारिकाएं हैं। तीसरा प्रकरण 'उक्तिमेद' नामक २५ से २९ तककी ५ कारिकाओं का है। चौथा प्रकरण 'लिखलिखनविधि' नामसे है जिसकी ३० से ४० तक की ११ कारिकाएं हैं और ५ वां प्रकरण 'व्यावहारिक-लेखपत्रलिखनक्रम' नामका है जो ४१ से ५० तक की १० कारिकाओं में पूर्ण हुआ है।

इन ५ प्रकरणोंमें से, प्रथमके ३ प्रकरणोंकी व्याख्या तो पूर्ण रूपमें उपलब्ध है, जो मुद्रित पुस्तकके पृष्ठ ३२ पर समाप्त होती है। शेष दो प्रकरणोंकी व्याख्या सर्वथा अनुपलब्ध है।

इस तीसरे प्रकरणके बाद, मुद्रित पृष्ठ ३३ से लेकर पृ० ५२ तक जो विषय प्राप्त है वह मूल कारिका ९ की व्याख्याका 'परिशिष्ट' रूप है। यह परिशिष्टात्मक अनुपूर्ती जैसी कि डॉ. चाटुर्ज्यने शंका की है, किसी अन्य लेखककी कृतिरूप नहीं है; स्वयं ग्रन्थकार दामोदर ही की रचना है। ९वीं कारिकामें सकर्मक और अकर्मक धातुओंके शब्दप्रयोगोंका उल्लेख किया गया है। वहां पर व्याख्यानरूप जितने शब्दप्रयोग, अवश्य उल्लेखनीय थे, उनका उल्लेख तो वहां ही कर दिया गया। पर अकर्मक और सकर्मक धातु तो सैंकड़ों हैं। धातुपाठोंमें निर्दिष्ट १० गणोंके अनेक ऐसे धातु हैं जिनके अपभ्रंश रूप और प्रयोग अपभ्रष्ट अर्थात् लोकभाषामें प्रयुक्त होते हैं। इस लिये इन सैंकड़ों धातुओंके शब्दप्रयोगोंका समावेश, उक्त ९ वीं कारिकाकी चालू व्याख्यामें ही अन्तर्गत न करके उसके लिये एक स्वतंत्र प्रकीर्णात्मक प्रकरण, इस तृतीय प्रकरणके अन्तमें प्रथित कर देना ग्रन्थकारने उचित समझा है। और इसका उल्लेख भी, स्वयं ९ वीं कारिकाकी व्याख्याके अन्तमें—“अवशिष्टव्यापारांश्च कियतोऽपि प्रकीर्णके वक्ष्यामः।” इस प्रकार स्पष्ट कर दिया है। अतः यह ९ वीं कारिकाकी व्याख्याका परिशिष्ट है। इसमें भ्वादि-अदादि आदि १० गणोंके धातुओंके, लोकभाषामें प्रचलित शब्दप्रयोगोंका विस्तृत संग्रह किया गया है। इस परिशिष्टमें, ३३ से लेकर ५० वें पृ० तकके मुद्रित १८ पृष्ठोंमें केवल प्रथम भ्वादि गणके धातु संबन्धित शब्दप्रयोग हैं। फिर आगे १ पृष्ठ जितना अंश, अदादि-जुहोत्यादि गणके धातुसाधित शब्दप्रयोगोंका है। बादमें दिवादि गणका प्रारंभ होता है, जो प्रायः अपूर्ण मालूम देता है। इससे प्रतीत होता है कि यह प्रकीर्णात्मक प्रकरण, काफी बड़ा होगा। क्यों कि चुरादि गण आदि अन्य गणोंके धातुओंकी संख्या भी काफी बड़ी है।

४ थे और ५ वें प्रकरणकी व्याख्याएँ कितनी विस्तृत होंगी और उनमें किस प्रकारका विषय विवेचित हुआ होगा, इसकी स्पष्ट कल्पना करनेका तो कोई आधार उपलब्ध नहीं है; पर मूल कारिकाओंमें सूचित विषयके आधार पर, यह अनुमान किया जा सकता है कि ४ थे प्रकरणमें माता, पिता, पितृव्य, ज्येष्ठ वन्धु, मातुल, श्वसुर, गुरु, महन्त, राजा, एवं नोकर आदि भिन्न भिन्न व्यक्तियोंको पत्रादि कैसे लिखने चाहिये—उनकी शैली और शब्दरचना आदि कैसी होनी चाहिये—इसका विवेचन दिया गया होगा। संभव है कि इसमें ऐसे अनेकानेक पत्रोंके नमूने भी उद्धृत किये गये हों, जिनसे कुछ तत्कालीन इतिहास एवं सामाजिक स्थिति पर भी प्रकाश प्राप्त हो सके।

५ वें प्रकरणमें जिस विषयका आलेखन सूचित किया गया है वह बहुत महत्त्वका होना संभव है। इसमें अर्थ (द्रव्य) संबन्धी व्यावहारिक विषयके लेखोंके लिखनेका प्रकार बताया गया है। व्यावहारिक लेखका अर्थ है लोकव्यवहारमें, परस्पर वस्तुओंका जो आदान-प्रदान किया जाता है, उसके प्रमाण स्वरूप जो लेख लिखे जाते हैं और जिन पर, वस्तुके लेने वाले एवं देने वालेके हस्ताक्षरादिके सिवा, उस व्यवहारमें साक्षीभूत होने वाले, तथा राजकीय कर्मचारी एवं अधिकारी आदिके हस्ताक्षरोंका होना भी आवश्यक रहता है। वैसे व्यवहार विषयक लेख कैसे लिखने चाहिये, उनमें किन किन बातोंका उल्लेख होना चाहिये—इसका वर्णन इस प्रकरणमें किया गया है। मूल कारिकाओं में तो संक्षेपमें, उन लेखोंमें उल्लिखित की जाने वाली मुख्य-मुख्य बातोंका सूचन मात्र किया गया है; पर इसकी वृत्तिमें—जो हमें उपलब्ध नहीं हो रही है—इस प्रकारके लेखोंके उदाहरणभूत लिखे गये अनेक प्राचीन लेखोंके अवतरण, उद्धरण आदि दिये गये होने चाहिये। क्यों कि ग्रन्थान्तकी कारिकाओंमें, इसका स्पष्ट सूचन किया हुआ है।

इस प्रकारके व्यावहारिक लेखोंकी संग्रहरूप कुछ ग्रन्थात्मक कृतियाँ, प्राचीन पुस्तक भण्डारोंमें उपलब्ध होती हैं। बडौदाकी 'गायकवाडस् ओरिएण्टल सीरीज'में ऐसा एक संग्रह प्रकाशित भी हुआ है जिसका नाम **लेखपद्धति** है। प्रस्तुत ग्रन्थके उक्त ५ वें प्रकरणमें, जिस प्रकारके लेखोंका 'लिखनक्रमविधि' सूचित किया गया है, वैसे पचासों लेख इस लेखपद्धतिमें संग्रहित हैं। इनके अवलोकनसे ज्ञात हो सकता है कि पण्डित दामोदरने भी अपनी ग्रन्थ-वृत्तिमें इसी प्रकारके अनेक लेखोंका संग्रह किया हुआ होगा। यदि प्रस्तुत ग्रन्थका यह नष्ट भाग कहीं से उपलब्ध हो जाय तो उससे हमें तत्कालीन समाज—व्यवहार विषयक कई विशेष बातोंका परिचय प्राप्त होनेकी संभावना है।

*

प्रस्तुत ग्रन्थमें प्रयुक्त प्राचीन अपभ्रंश वाक्यप्रयोगोंके आधार पर, बनारसकी तत्कालीन सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिस्थितिके विषयमें क्या क्या बातें जानने योग्य प्राप्त होती हैं, उनके संबन्धमें एक मननशील निबन्ध, हमारे अन्यतम विद्वान्मित्र डॉ. मोतीचन्द्र एम्. ए. पीएच्. डी. ने लिख देनेकी कृपा की है जो इसके साथ संकलित है। डॉ. मोतीचन्द्रजी,

विद्वन्मण्डलमें सुपरिचित हैं। भारतकी प्राचीन संस्कृतिके विविध अंगों पर इनका अध्ययन और अन्वेषण कार्य सतत चालू है और अनेक मौलिक निबन्ध एवं ग्रन्थ निर्माण कर इनने हमारे सांस्कृतिक इतिहास पर बहुत कुछ नवीन प्रकाश डाला है। बनारसकी प्राचीन एवं नूतन दोनों प्रकारकी सामाजिक परिस्थिति पर किया गया इनका विवेचन, अधिगत एवं अनुभूत ज्ञानका द्योतक है। हम इनके इस प्रकारके स्नेहान्वित अनुग्रहके लिये, यहां पर, अपने सविशेष कृतज्ञभाव प्रकट करते हैं।

ग्रन्थकार पण्डित दामोदरके समयादिके विषयमें भी डॉ. मोतीचन्द्रजीने अपने निबन्धमें, यथासाधन यथेष्ट प्रकाश डाला है।

*

हमारी इच्छा थी कि हम इसके साथ ग्रन्थगत सभी अपभ्रंश शब्दप्रयोगोंका, राष्ट्रभाषा हिन्दीमें, भाषान्तरित स्वरूप दे दें और, उसके साथ प्राचीन राजास्थानी—गुजराती रूपान्तर भी दे दें; जिससे राष्ट्रभाषा हिन्दीके विकास क्रमका अध्ययन करने वाले जिज्ञासुओंको कुछ अधिक उपयुक्त सामग्री मिल सके। हमने इसकी बहुत कुछ संकलना भी कर रखी है। परंतु, हमारे हाथ, एक साथ, इस प्रकारके कई प्राचीन ग्रन्थोंके संशोधन, संपादन, एवं मुद्रणादि कार्योंमें, अतीव व्यस्त रहनेके कारण, हम अपनी उस आकांक्षाको पूर्ण करनेमें असमर्थ रहे। वास्तवमें, इसी आकांक्षाके निमित्त, वर्येसे इस पुस्तककी प्रसिद्धि रुकी रही। सुहृद् श्री सुनीति बाबूका लिखा हुआ यह गंभीर 'स्टडि' ५-६ वर्षोंसे मुद्रित हो कर भी प्रसिद्धि नहीं पा सका और इसके अध्ययन—अवलोकनके लिये अनेक विद्वान् एवं विद्यार्थी जन बहुत उत्सुक बन रहे। मुझे इसके लिये खेद होना स्वाभाविक है—पर आज जिस-तिस प्रकार भी मैं इसे विद्वानोंके करकमलोंमें उपस्थित करनेका यह शुभावसर प्राप्त कर सका हूं—उसीसे कुछ सन्तुष्ट बनना चाहता हूं। तथास्तु।

शरत्पूर्णिमा. वि. सं. २०१० }
२२, अक्टूबर, १९५३ ई. स. }
भारतीय विद्या भवन, बंबई }

जिन विजय मुनि

A STUDY OF THE NEW INDO-ARYAN SPEECH TREATED IN THE 'UKTI-VYAKTI-PRAKARANA'

*
By Prof.*Dr. SUNITI KUMAR CHATTERJI,
Calcutta University

* THE MS. AND THE NIA. SPEECH EMPLOYED

§ 1. The work appears to have been composed in the reign of the Gāhaḍavāla king of Benares and Kanauj, Govinda-candra, who reigned during c. 1114–1155 A. D. The New Indo-Aryan language treated in it therefore belongs to the first half of the 12th century.

The MS., however, is later: according to the editor of the work, Muni Śrī Jinavijaya-jī, it belongs to the end—probably the fourth quarter—of the 13th century. It was evidently copied out from an earlier MS., as there are some indications, in the list of verb-roots with illustrative sentences given at the end (this list, in explanation of the passage सकर्मक-सकर्मका एवम् in Kārikā No. 9, is an after-thought, and may have been written by a later author as much as by the original author Dāmodara himself—and it is not unlikely that it was a part of the original work, added as a sort of an appendix or pendant to it by Dāmodara), that the copyist suggested or introduced some emendations to the original text, and in some cases he did not wholly understand the vernacular language of the text (e.g. 36/14*—सिष्ट आपणे बोले न चलइ—'a learned man does not wander or move about by his own word, i. e. following his own counsel' has been interpreted as सिष्ट आत्मीयवचसि न चलति: the proper reading appears to have been बुलइ or बुल= 'wanders about', as suggested by the addition बोले वा। बुल निमज्जनेऽनेकार्थः।; so 45/28—वक्क सहरी नील is explained as वक्कः सहरी [for शक्री] नीलति। नील वर्णे, अनेकार्थत्वाद्: and then an alternative reading as giving better sense is suggested for नील—अथवा मिल मिलति: उमिल = उमिलति। मृ निगरणे। लक्षुतौ।: the correct reading was undoubtedly वक्क सहरी मिल).

* The references throughout are to pages and lines of the printed text as in this edition, excluding the first eight pages of the Kārikās.

The script is Eastern Devā-nāgarī: which means, the MS. was copied in Northern India, within or near about the homeland of the author. The author knows Kanauj (Kanyakulja or Kanyakubja) and Prayāga, and is familiar with Benares, and the Ganges, he mentions Gayā, and Gayāwāl Brāhmanas collecting pilgrims for Gayā (p. 51, line 28). The copyist may have belonged also to the area covered by these places. In any case, the orthography of both Sanskrit and Bīṣā words shows speech-habits of the Midland and Eastern areas.

The NIA speech represented in this work is, as a close analysis of it would show, an early stage of Kosali or Eastern Hindi, in its Awadhī form. Eastern Hindi has now three dialects—Awadhī, Bagheli and Chattisgarhī. Awadhī has a fairly extensive literature, the earliest work in it so far known being the *Sargamā-lūkhā* of Jēvara-dāsa, said to have been composed 74 years before Tulasi-dāsa, who began his *Rāma-carita-mānasa* in 1574 A. D. (published in the *Hindūstāni*, the quarterly journal of the *Hindūstāni Academy* of Allahabad, Vol. 7, 1937, pp. 83-100). After this is to be mentioned the *Mryācati*, a romantic poem written by Qutbī in 1512 A. D. (cf. Baburam Saksena, *Evolution of Awadhī*, Allahabad, 1938, p. 15); and Awadhī was the language employed by the well-known poets of 16th century India—Malik Muḥammad Jāyās (the author of the *Padmāvatī*, c. 1540 A. D.) and the great Tulasi-dāsa, whose *Rāma-carita-mānasa* or *Rāmāyaṇa* is one of the greatest classics of India. 'Eastern Hindi', the official name for the speech of which Awadhī is a dialect, is a bit confusing as a name, because grammatically it is a language distinct from Hindi proper, or 'Western Hindi'. The tract of country called Awadh (Oudh) had in ancient times the name of 'Kosali', and an extension of this Kosala has been in Eastern Central Provinces—the Chattisgarhī area, which came to be known as 'Mahā-kosala'. As a distinctive name for Awadhī and other 'Eastern Hindi' dialects, Kosali has been suggested as a more suitable one. In the NIA speech of the *Ukti-nyāṭī*, we have specimens of this Awadhī or Kosali speech some 350 years older than the oldest specimen of it hitherto known, and over 400 years older than the works of Tulasi-dāsa. For convenience, this speech can be designated as *Old Kosali*, as a name at least as good as *Old Awadhī* (although *Old Awadhī* cannot be suitably used to designate the common source of Awadhī, Bagheli and Chattisgarhī, and about a thousand or eight hundred years from now these dialects

in all likelihood had not differentiated from each other), and certainly is more suitable than *Old Eastern Hindi*.

ORTHOGRAPHY: PHONETICS AND PHONOLOGY

§ 2. In the Midland and the East, Old Indo-Aryan *y*- and *v*- became *j*- and *b*- respectively, in *undbhams*, and in the pronunciation of Sanskrit, this *thb*. or Prakritic habit was also introduced. Initially, *y*- was pronounced as *j*-, even in Sanskrit words, and consequently in both Sanskrit and Bhojā words *y* was written for *j*, and *j* for *y*; thus we have spellings like *ज्ञ* ज्ञ (15/21) for *dro gnyasya*, *यज्ञ* for *blaryaj* (47/25), and *यमाय*- for *jāmāyā-* (39/13, 45/5), and *यज्ञ* for *yāga* as a *tatsama* loan in a vernacular passage [*yāga* *kar-ha*=*yoksyati*, 9/22]; and the relative pronoun *ja*-<*ya*- and its various forms are written indifferently as *yo* *ja*, *ya* *jā*, *yāhā* *jāhā* etc.; also the root *jā*-<*ya* of OIA. is indifferently written *jā* and *ya*. In our case at least, initial *y*- is not to be pronounced as *j*-, but as *y*-, or probably is to be omitted from pronunciation: *yuna* *pāṭh*=*yuna* *āṭh* (10/7)='is not' (or does this *y* in the orthography stand for a *y*-glide—*yuna*-*y*-*āṭh* <*yuna*+*āṭh*?). This confusion between *y* and *j* is perhaps responsible for a curious orthographical mistake—*सव्या*=*savya* as a derivative of *sāvāpāṭh* (40/25: *ahet*? *sāvāya* *ukhetā*=*āṭhetā* *śāpāṭh* [for *sāvāpādāṭh*] *ukhetā*), which doubtless stands for *sāvāya*, and may indicate a glide *-y*- sound or *yu*-<*anti* (<*trāpāda*>MIA. *sāvāya*>NIA. *sāvāya*, *sāvāya*, wrongly written *sāvāya*). Glide *-y*- also occurs in *yā-pa-y-anti* beside *parvata*=*puvata* (30/12, 3/7), and we have *ayāṭh* (38/23) beside *hātā* (34/18). The latter *ay*=*ya* is also used for *a*: e. g. in *यज्ञ* (36/8, 49/11)=*vātca*, we have *-yam* for *ā*: *यज्ञ*=*hāṭ*; so *यज्ञ* (7/17)=*pāṭ* (*pāṭhā*). Similarly, in *यज्ञ* *यज्ञ* *यज्ञ* *यज्ञ* (10/14)=*hātā* *hātā* *hātā* *hātā* (= *hātā*) *hātā* (for *hātā*), and *यज्ञ* *यज्ञ* *यज्ञ* *यज्ञ* (41/17).

§ 3. As in other NIA. speeches of the Midland and the East, we shall have to assume that in the Old Kosali of the *Utkalyāṭh-prakāṇa* we have a case of *b*- initially and *-v*- intervocally for the pronunciation of *ay*; except where intervocally this *ay* represents earlier *ay*-<*vat*- of MIA.,—and then it is to be pronounced as *b*-, as present day representatives of this speech show. In *tatsamas* and *semi-tatsamas*, we shall have to assume also a *b*- pronunciation for interior *b*- when it follows some other consonant, and is not single and intervocal. We have no information as to whether *ay*=*b* and

व = u (v) are properly differentiated in the script; it would appear that, as in Midland and Eastern scripts, the difference does not exist—only a single व = v, standing for both *ū* and *u*, being employed in the MS. The device of a dotted व for *u* (interior *u*) came in later, in Kāthī and Eastern Devanagari. Thus, वद (12/15) = *bada* (*veda*), वरिष्ठ (19/19) = *biṣṭha* (for *biṣṭhu*) 'friend' (*viṣṭha*), वयलि (34/18) or वयलि (33/23) = *bayali* 'by the wind' or 'by gusts of wind' (= *vayālī*), cf. Modern Kosali, Bihari and Dialectal Bengali *bayālī*; बिडन (34/17) = *biḍana* 'frightened' (*vi+da-na*), बूढ़ (34/3) = *būḍha* or *būṛha* 'old man' (*vrūḍha*), बिसर (51/21) = *bihara* 'riches' (*śes*, *vibhava*), बिडा (41/7) = *biḍa* beside बिडा (52/21) = *budā* 'tree' (*viḍa*), बिपरा (1/17), बाव (7/24) = *bāva* 'wind' (*vāyu*), बाज (25/9) = *bāḥa* 'all' (*vāṣa*); and गोबर (37/13) = *gobara* 'cow-dung' (*gumara*), कंबल (5/16) = *kambala* 'blanket'. But देव (9/26) = *deva* for *devasa* 'day', नाव (33/7) = *nāva* 'boat' (*nāva*, *nāva*), बरहचरकरि (23/17) = *baraharakeri* 'of the law officer' (*vyavahāra-ka-rya*), कलन (12/6) = *kalana* (< *Kālōpa*, the Sikh Grammar of the name), कवडा (39/5) = *kavāḍā* 'cowrie-shell' (*kaparā*), etc. etc. Cf. कर (29/17) = *karaba* 'will be done' (*karāya*), माग (22/6) = *māga* (*māyagayāyā*), वेद पठ, स्मृति व-सति, पुनः वेद, वस कव (12/16, 17) = *veda paṭha* (*paṭha*), *smṛti* (= *smṛti*) *abhyāsa*, *purāṇa dāḥa*, *dharmā karaba*, कवडा (57/5) = *madāva* (= *madāva*, **achyāpayati*), बिन (39/28) = *binava* (*viḥa-payati*, *vihāva*), चाव, वन (45/8, 46/29) = *cāva*, *cāva* (*caru*, *cāru*); मव (common) = *saba* (*śava*, *śava*); उबेर (46/3) = *ubara* (*ubhara*), उबेर (46/4) = *ubara* (*ubhara*); etc., etc.

Like *y*, व = *u* is largely of euphonic or glide origin: in MIA. and NIA. there was a व (vu) *vati* as much as a *yu-vati*. cf. कोव (52/9) = *kurva* besides कवे (52/6) = *kurva* (= *kurva*), गवि beside गवि गवि, गवि 'cow' (5/14, 13/27).

Apart from the question of व, व, and व, व, there are some other discrepancies also in the orthographic system. These are noted below.

The Vowels.

§ 4. The simple vowel sounds appear to have been the following:

a ā i ī u ū e ē o ō.

§ 5. *a*, *ā* present differences not only in quantity but also in quality. Short *a*, even where it is the transformation of an unstressed long *ā*, is a closer (वद) sound than the more open (बिन) *ā*. It is because of this difference in quality that on the whole *a* and *ā* appear to be properly differentiated in the orthography.

as a post-position--*śau* < *śamān*. Final long *-ī* is almost invariably written short : e.g. पत्नी (49/31) *pānī* for *pānī* < *pānīyam*, कलहारी (49/13) *kalahārī* for **kharī* = *kālikārikā* 'a quarrelsome woman', निवारी (49/20) *nivārī* for *bhāḥārī* 'beggar' (< *bhāḥārī* < *kārikā*), सुति (16/22) *śuti* for *śuti* = *śam*, cf. *śas*, *śulā* = *śulā*, कर्प (5/15) *karpā* for *di* (< *karpāṭika*), कुम्भी (39/6) *kumbhī* = *kumbhī*, now *kurnī* (< *kumbhī*), पोषि (15/6) for *poli* (< *poṣhī*), etc. Even for the Sanskrit अग्रादी we have a *śas*. अग्र- *agrayā* (50/22). But we have the proper long vowel in अग्रेही (48/25) *āgrehī* = *āgrehī*, गदारी (39/19) *ghadārī* (= *ghadārī*) < *ghadārī* 'store-keeper', कोहारी (42/1) *kohārī* 'an angry woman' (< **krodhāpī*, **krodhāpīṭhī*), पोषी (52/18) *poṣhī* (< *poṣhī*).

Examples of *i*, *e*, *o* vowels. शीघ्र (47/27) *śīghra* (< *śīghra*), भीत (23/8) *bhīta* (< *bhīta*), बीता (14/16) *bhīta* < *bhīta*, *śas* < *śīghra* (but *śas* { 37/30 } *śas* < *śas*, *śas* < *śas*). पर (21/28) *pāra* = *pāra*, निवारी (34/23) = *nivārī* (i.e. *bhāḥārī*) (< *nivārī*). नीति (51/19) *nīti* (< *nīti*), लोका (52/18) *loka* = *loka*, गरिमा (47/9) *garimā* (< *garimā*), विद्वत् (19/19) = *vidvāt* (for *vidvāt* ?) (< *vidvāt*), अति (5/4) *atī* (= *atī*), ईश्वर (50/17) *īśvara* (< *īśvara*); छति (42/3) *chūti* for *chūti* (< *chūti*), पुरा (45/15) *pūra* (< *pūra*), नर (39/11) *nara* (for *nārī*) (< *nārī*), नर (34/32) *nara* for *nārī* (< *nārī*), *śas* < *śas* (common) *dharma* (< *dharma*), सदा (40/20) *sadā* (< *sadā*), गीत (50/29) *gītā* for *śas* (< *śas*); गीत (28/20) *beside* गीत (45/23) = *gītā* (< *gītā*);

एक *eka* (< *eka* < *eka*), गीत (21/31) = *ghīṭ* (< *ghīṭ*), गीत (11/13) *pāra* for *pāra* (< *pāra*), देव (common) *deva* (< *deva*), धर्म (5/24) *dharma* (< *dharma*), शीघ्र (36/1) *śīghra* (< *śīghra*), लोका (46/8) *loka* (< *loka*), हस्त (40/28) *hastā* (< *hastā*), ओष (35/11) *beside* ओष (36/10) = *āśra*, and ओष (21/14) *śā* for *śā* = *śā*, or *śā*, 'a tribe of diggers of the soil'; घोष (common) *ghoṣa* (= *ghoṣa*), मोक्ष (34/30) = *mōṣ* 'with stolen property' (< *mōṣ*), रसो (51/19) *rasoi* (< *rasoi* 'kitchen-cooking'), शीघ्र (49/25) *śas* (= *śas*), परोष (58/17) *parōṣa* (= 'servant', < *para-ṣṭā*), सोष (50/17) *śōṣa* (= *śōṣa*); etc.

§ 7. Apart from the above simple vowels *i*, *e*, *o*, there appear to have developed two diphthongs, namely, *ai* and *au*. The OIA. long diphthongs *ai* and *au* had become *e* and *o* in MIA., and in the NIA. (Old Kōśalī), *ai* and *au* when they were contiguous could combine into *ai* and *au*, in the pronunciation of which the sounds of the component elements were maintained. It would appear that the

Western Hindi and Rajasthanī transformation of *ai* and *au* to open *ā* or *ay* [a; ɔi] and *ū* or *ūy* [o; ɔu] did not take place in Old Kosalī and in the Bihārī dialects—this modification of *ai*, *au* is unknown even to the present day in the tract to the east of Western Hindi. In the orthography of the NIA, words in the *Ukti-nyuktī*, *ai* and *au* are used side by side with *ā* and *ū* (अ, ए beside इ, ऊ). thus, पय *pai* (20/20) beside पै *pā*, पूय *pūy* (30/21) (from MIA. *pauc* < **pacita*, **pacita* = *pacitā* 'having cooked'). पति = *pāti* (10/3) for *pāti* (h); पति *pai* (22/19, 39/21) beside पै (47/8) (*padī*), बहार *bahar* (80/25) beside बा *bā* (50/26) (*apavāsa*). सहस्र *sahasra* (9/28) = *sahasra* *api*, for *sahasra* *u*, cf. पर्वत-उ (9/29) = *parbatā-u* (from *parvata* + *u*) = *parbatā-u* *api*, सुत-उ (47/24) = *sumutā-u* (for *sumutā* *u*) = *sumutā-u* *api*; सैत *saita* (35/13) = *caimaitā*; सै (16/7, 19/31, 21/12) = *hāi* beside हा *hā* (9/23, 23/5) = *ahatā* < *aham*, हौ *hau* (16/7) *hau* *karagū* for *hāu* *karagū* (= *ahakam* *karagū*); सैत = *layatā* (35/16) = *lakṣṣāyān*, beside सत (16/20) *lakṣa*. Cf. also सैत (41/4) *caiku* for *caiku* < *caimika*, सैत (10/17) *hāy* for *hā* < *hāyān* + *api*.

§ 8. Apart from the above two diphthongs, *ai* and *au*, there were other combinations of vowels, but it would appear that in these each element was kept distinct, and in deliberate pronunciation it seems a glide *y* or *u* came in and kept them wholly apart, preventing combination into a diphthong. The following vowel combinations are noted:

ai: बहई (56/8) *audai* (= *caṣṭāikā*); बहै (13/20) *bhai* (*bhāta* + *hāi*);

au: पा (10/15, 17, 16/28, 29) *bhau* (*bhāta*); पतन (9/16) *paenta* (*paenta*), beside *paenta*, *paenta* (see above, § 2); पा (10/15, 17) *gū* (*gūta*); पति (9/6) *paici* (< **pacita* 'cooked');

ia: हिम (38/17) = *hīa* (*hāta*, *hāhāyā*); कवित्र, मामित्र *pāitri*, *scāma* = (*scāma*) (33/29) (= *prāpita*, *scāma*); कवित्र (33/28, 13/16) *ūāia* (= *hāhāyā*); common in present passive 3 sing. forms of the verb;

iu: शिख (46/15) *ghīu* (*ghāta* rec.);

iu: फेड़ (21/31) = *ghīu* (*ghāta*); हंसि (13/23, 15/4) *hāu* (= *hāhāyā* 'with a sickle', *hāu* < *hāhāyā*); बहिर क (14/20) *ūāia* = *hāu* (= *hāhāyā* + *hāu*); कवित्र *hāu* (common 'did' *hāu* + *hi* < *ūāia* f); शिख (35/16), शि (35/29) = *piu* (*pāta*);

ue: बुरम (35/15, 46/3) *burua* = 'evil' (*burua*); रम (36/8) रम (45/9) *rūa* 'cotton'; रुम (46/26) *ruma* (*myra*); रुम (4/16) *clua* (= *apṛṣṭā*, *clua*); रुम (36/6) *halua* (*layhāta*);

vi : वृ (15/21, 16/8, 43/17), वृ (15/29) *dvā* (< *dvā*, *dvā*); वृ (10/14) *dhā*, *dhā* (< *dhā*);

vi : वृ (13/30, 16/4) *dhā* (< *dhā*);

vi : वे (47/20) *ve*, वे (23/1) *ve* (< *ve*); वे (21/8, 21/9), वे (21/16) *ve* (< *ve*); वे (6/23) *ve* (< *ve* for *ve* = *ve*);

vi : वे (40/5) *ve* (< *ve*); वे (50/29) *ve* (< *ve*);

vi : वे (8/28) *ve* (< *ve*); वे (44/21) *ve* (< *ve*); वे (11/19, elsewhere) *ve* (< *ve* = *ve*);

vi : वे (15/21, 19/22) *ve* for *ve* (< *ve*); वे (51/18) *ve* (< *ve*);

vi : वे (2/27, 28, 16/4) *ve* (< *ve*);

vi : वे (11/11) *ve* (< *ve*); वे (12/29, 16/22) *ve*, *ve* (< *ve*); वे (5/14, 14/19) *ve* (< *ve*); वे (50/25) *ve* (< *ve*); वे (45/1) *ve* (< *ve*);

vi : वे (36/16, = *ve*); वे (21/10, 22/8, 4) = *ve* (< *ve*); वे (11/21, 12/1, 16/12) = *ve* or *ve* (< *ve*); वे (39/11) *ve* (< *ve*); वे (52/2) *ve* (< *ve*);

vi : वे (39/8, 49/8) = *ve* (< *ve*); वे (34/30, 35/1) *ve* (< *ve*); वे (7/17) = *ve* (< *ve*); वे (9/16) *ve* (< *ve*); वे (5/29, 24) *ve* (< *ve*); वे (22/9) *ve* (< *ve*); वे (25/24) *ve* (< *ve*);

vi : वे (32/18, 45/5) *ve* (< *ve*); वे (9/31) *ve* (< *ve*); वे (46/28) *ve* (< *ve*);

vi : वे (41/20) *ve* (< *ve*);

vi : वे (34/29) *ve* (< *ve*); वे (34/30) *ve* (< *ve*); वे (15/29) *ve* (< *ve*); वे (22/5) *ve* (< *ve*);

vi : वे (13/21) *ve* (< *ve*); वे (15/27) *ve* (< *ve*); वे (39/5) *ve* (< *ve*); वे (49/25) *ve* (< *ve*);

vi : वे (50/20) *ve* (< *ve*);

vi : वे (8/28, 29) *ve* (< *ve*); वे (5/25) *ve* (< *ve*); वे (9/11) *ve* (< *ve*);

vi : वे (34/18) *ve* (< *ve*); वे (8/1) *ve* (< *ve*); वे (49/25) *ve* (< *ve*); वे (51/18) *ve* (< *ve*);

vi : वे (46/14) *ve* (< *ve*);

vi : वे (50/17) *ve* (< *ve*);

§ 9. Wherever these were pronounced as diphthongs, they would appear to have been pronounced as *falling* diphthongs, with stress on the first element, or as *even* diphthongs, with equal force on each component, rather than as *rising* diphthongs. Examples of the vowel nexuses *ao*, *io*, *uo*, *eo*, *oe*, *do* have not been found, but they seem to have been equally possible.

Accent

§ 10. From weakening or shortening of vowels in the orthography, we get some indications about one or two salient accent habits. The accent was the usual Stress or Respiratory Accent which became established in MIA.

§ 11. In disyllabic nouns, and derived adjectives of same length, it would appear to have been on the first syllable: e. g. *śeu* (devah) (common), *gāi*, *gāni* (13/27, 16/22; 5/14, 14/19) (*gā-i*); *nāi*, *nāi* (47/8) (*nā-i*); *sīdha* (47/27) (*sīd-dha*); *rāṭha* (45/12) (*ruṣṭa*); *sātu* (45/13) (*sak-tu*); *mīṣa* (42/27) (*miṣa*, *mīṣa*), *ghoḍu* (34/15 etc.) (*ghoṭa*); *bāḍha* (34/3) (*vrāḍ-dha*), *śoḍu* or *śaru* (34/4) = *saṇḍaḥ*, *nāu* (39/11) = *nāpita*, *lōpa* (46/15) = *lavapa*, *pāni* (49/31) = *pāniya*, *śūā* for *sūā* (50/29) = *suka*, *pōthi* (52/18) = *pustikā*, *gōru* (55/20, 49/23) = *go-rūpa*; etc.

§ 12. The same initial stress is also found in a number of trisyllabic nouns and derivative or original adjectives: *bāmbhapa* (14/18) = *brāhmaṇa*, *ṅgana* or *ṅgana* (10/12) = *aṅgana*, *vāni kōṇaṇṭ* (41/5) = *kathāṇṭ* (unless this is a mistake for *kahṭi*), *pāṇḍe*, *pāre* (11/18) from *pāṇḍa* (*paṇḍita*), *śāṇḍara* = *śāṇḍara* (21/31) = *śāṇḍara*, *aiṇḍa* < *aiṇḍa* (41/4) = *aiṇḍa*, *pāṇḍara* (46/5) = *prastara*, *jūḥapa* (34/8) = *jūḥapa* + *-ara*, *śūḍha* = (40/31) < *śūḍha* = *śūḍha*, *kāpāri* (51/15) = *kāpārika*, *sāraṭi* (44/13) = *sāraṭi*, *gāḥḥaṇi* (47/9) = *gāḥḥaṇi*; etc., etc.

§ 13. Primitive verbs in the present tense sg. have initial stress, i. e. stress on the root *kira* (3/13) = *kāroti*, *karat*, *karai*, *karas*, *karat*; *siya* (6/25) = *siyati*, *sihi* (5/1) = *sihi*; *śiḥ* (42/13) = *śiḥ*, *śiḥ* (6/16) = *śiḥ* < *śiḥ* < *śiḥ* for *śiḥ*; *biḥ* (6/23) = *biḥ*, *biḥ* (15/2) = *upaviḥ*; *śiḥ* (11/16) = *śiḥ*; *śiḥ* (6/13) = *śiḥ*, *śiḥ* (9/1) = *śiḥ*; *aiḥ* (12/1) = *aiḥ* < *aiḥ* < *aiḥ*; *aiḥ* (51/9) = *aiḥ*, *aiḥ*. For the plural, third person, it is not clear if the stress was on the first or on the second syllable: e. g. *aiḥ* = 'is', from *aiḥ*, but cf. *aiḥ* = *aiḥ* or *aiḥ* *aiḥ*, which may represent *aiḥ* *aiḥ*. The change of -ai of the sg. to -a may be due to strong stress on the root

syllable (e.g. *karoti* > **karoti* > *karas* > **kāræ* > Old Kosali *karæ*), and absence of it, combined with some sort of secondary stress on the plural affix syllable *-anti*, may have been responsible for the change of *anti* to *-ati* (*kurvanti* = **karānti* = **karāti*, written कर्ति).

§ 14. Verbs in the past tense appear to have the stress on the affix syllable : *liśi* (common) = *kṛtavān*; *paśi* (9/6) = *apacati* (**pracita* + *asit*); *bādhā* (14/29) = *sa vavṛdhe*; *bhā* (11/13, 33/4) = *bhūta* (*bhūta* > *bhūa* + *-ā*, *bhūā* > **bhūā* > **bhūā* > *bhūā*); *gā* (15/2, 22/1, 33/4), pl. *gaé* (10/15, 19) = *gatah*, *gata* + *-ā*; *padhā* (20/11) = *paṭhita* + *a*, *puhā* (24/14) < **prachita* for *prsta*; *ghāna* *ghāta*, *nida* *sukhā* (36/26) = (*ghāla* = *ghāta* + *la* + *-ā*, *sukha* + *-ā*); *nāi* *bādhā* (or *bārhi*) (39/21) = *nadi* *vardhita* + *ihā*.

Past or passive participle adjectives, of same origin as the past base as above, also show stress on affix. *gāu* (*gāva*) *calā* *aiyau* (39/30) = *grāmam* *calitah* *samyamayati*; *na* *cāhā* (37/17) = *na* *pr* *ihitah*. In absolute constructions, the same passive past participle adjective (*-ā* > *-ē* in the dative-locative or oblique case) also takes the stress : e.g. *jāmāi* *dē* (39/13) = *jāmātari* *ḍgule*; *aho* *kāhe* *e* *suāra* (for *suāra*) *bē'tah* *mē'* *rū'dha* (21/25) = *aho* *him* *esah* *sāpakārah* *h* *ya* *la* *ikāyām* *kṛtāyām* *randhat*, *māidē* *piē'*, *bisē* *khūē'*, *ūmīdē* (= *ūmīdē*, *ol* *ūmīdē*) *ghūma* (35/26) = *māde* *pitē*, *visē* *khūite*, *ūmīdē* *ghūrpata*; etc.

§ 15. Verbs in the future tense appear to have taken the stress on the affix *-iha* < *-isyā* : *karīha* (8/13, 9/18) = *karisyati*; *karīhasi* = *karisyasi*, *padhīhau* = *paṭhisyāmi* (20/13), *dehīhasi* (20/15) = **acchisyasi*, *māghīhau* (22/5) = **mārgisyati* for *mārgayisyati*; cf. Middle Kosuli as in Tulasīdāsa *hōt* < *hothi* = *bhavisyati*, New Kosuli *karī*, *calī* etc. < *karīhi* or *karīha*, *calīhi* or *calīha* < *karisyā*, *calisyā*.

§ 16. Causatives and Denominatives in *-ā*, *-āwa* (*-ā*), *-āwa* take the stress on the affix : e.g. *bacāwa* (sts. = **vācāpayati* for *vācayati*) *parhāwa* (13/18) = **paṭhāpayati*, *barhāwa* (40/14) = **vardhāpayati*, *corāwa* (38/11) = **corāpayati*; *jīāwa* (46/25) = *jīdāpayati* for *jīdayati*, *baśāra* (50/25) = **upavēśāyati* for *upavēśayati*, *sīkhāwa* (50/23) = *sīlāpayati*, *būāwa* (39/27) = *vijāpayati*, etc., etc.

§ 17. The present participle affix *-ata* (or *-anta*), from OIA *ant-* (the *satp* of the Sanskrit grammarians), appears to have taken the stress : *karāta* = *karanta* for *kurvant-* (20/12), *payānta* = *pacant* (20/12), *parhāta* (20/16) = *paṭhant-*, *dhāwānta* (36/29), *prasāta* *nikāḍata* (49/23), etc. (cf. New Kosuli *āwā*, *jāwā*, *dehā*, *paśā*, *nīlā*, etc.).

§ 18. In long words and compounds, there is non-initial stress, on a long syllable (preferably a root syllable) in the middle of the word e. g. *guāla* (5/14) = *gopāla*; *duyādu* (43/29) = *dāyāda*, Skt. loan word; *kalāma* (12/6) = *kalāpa* (grammar); *kanamēru* (21/13) = *kaṇa-meru*; *bisṭhu* (? *bisṭhu*) (19/19) = *visiṣṭa*, *baṭāli*, *baṭāli* (34/18, 38/23) = *vātāli*; *masāna* (written *samāna*) (34/21) = *smasāna*, *ayāna* (34/14, 43/21) = *ajñāna*, *sayāna* (37/29) = *sajñāna*; *nahāntu* (40/20) = *mahāmātrah*; *bihāna* (written *biḥāna*) (34/23) = *vibhāna*; *nagāyara* (40/10) = *nagācārya*, *balāhira* (40/21) = *balābhira*, cf. Magahi *barāhīl*; *juṭra* (46/24) = *dyūta-lāra*; *blāhāra* (49/20) = *blāhāsākārika*; *purōṭā* (50/17) = a name, or 'servant' (? *para-vṛtta*); *rasōi* (51/19) = *rasavati*; *gasāra* (13/27) = *goswāmī*; *koḥāwī* (43/3) = **krodhāpitikā*, *naṭāra* (51/6) = **nartāpaka* for *nartaka*; *thānuwālā* (38/23) = *sthāna-pāla*; *sonāra* (38/24) = *sonna-kāra*, *kamāra* (13/22) = *karma-kāra*; *ganāra* (41/8) = **gāna-kāra*; *ganāra* (51/28) = *ganāpāla*; *kalāhāra* (49/13) = *kalihāraka*, *gohāri* (50/20) = 'shout'; *kupūta* (39/16) = *kuputra*; *hāhāli* (40/38) = *hastā-lālikā*; *pālī-ḍhāli* (38/5) = 'covered by a lid', *sathā-bāila* (40/6) = *sastu-vaidya* (sts.), *tihāti* (51/28) = **tirtha-yātrika*; *devāhāra* (52/1) = *devagrha*, later *dehara*.

§ 19. Through stress, we have accession of length in a word like *malānjha* (34/19) = *malā-yudha* (**malā-yudhya* > **malā-ājha* > **malānjha* > *malānjha*). From *vināpa* > *vinā*, we have *burua*, through influence of the stressed syllable (*birūa*, *burua*); now the word is *burā* (*burāa* + *ā* > **burūā*, **burūā* > *burā*); and *ṭalāthi* (36/12) < *ṭalāti* *hi*, *ayāna-hē* for *ayāna-hī* (acc. pl., 44/23).

Nasalisation of Vowels

§ 20. There is only the *anusvāra* employed in the MS. to indicate both a class nasal (full or 'reduced') and a nasalisation of a contiguous (preceding or following) vowel. The *anusvāra* as such appears to have lost its sound with Old Kosali of the *Ukt-vyakṛti*, except in some tatsama or Sanskrit loan-words, where it was probably pronounced as *n*, as at present in the Kosali area: e. g. *siṅhāsaṇa* (14/14) = *siṅhāsana*. It is not clear if we are to take *saṅka* (21/31) as *sāṅkara*, or *sāṅkara* with 'reduced nasal', or frankly as *sāṅkara*: probably the language was vacillating between the 'reduced nasal' and complete nasalisation stages, in the 12th-13th centuries, as we see in Old and Early Middle Bengali (cf. *Origin and Development of the Bengali Language*, I, pp. 360-362). Intervocal *anusvāra* indicated either a nasalisation of the contiguous vowel, or the presence of *ū* or *ṛ*: e. g. *ṣāṇē* (11/21), *ṣāṇē* (16/12, 12/1) = *gāū* or *gāṛū*; *ṣāṇē* (11/19) =

sōari, for *sōāri*, or *sōāri* (**sumāria*, **smārya*): बिह (31/31) = *ghāḥē* बह (14/29), जह (35/14) = *jeḥ*. Final *anusvāra* indicates only a NIA nasalisation: हावे = *hāthē* (5/16), जह (6/9) = *jilhē*, सबह (9/30) = *sabāhē* सुह (6/19, 44/18), मुह (41/14) = *mūhē*; तेह करि सभा (10/15) = *tehu-karē sabāhē*; को ए सुवे सुवे धीरा कृत्ति शोली परिह (31/26) = *ko e mūrē (murdē) murē (murdē)*, *dirghī cūḥē*, *dhoti parihē* 'who is this, head shaven, with long top-knot, wearing a washed cloth?'

§ 21. A vowel contiguous to a nasal or a nasalised vowel appears to have been nasalised in pronunciation, as in Bengali (probably also in Bihari), but not as in Western Hindi. This 'proximity nasalisation' or 'contagious nasalisation' is frequently indicated in the orthography by an *anusvāra*. Thus—बिहानहि (34/23) = *bihāṇāhi* for *bihāṇahi*; कहि beside कहि *kāhē*, for *kāhē*; मज (19/26) beside मज = *mājā*, for *mājha*, *mājhā*; लाज (34/6) = *lājē*, beside लाज (37/21) = *lāje* for *lājē*; बणि कर (14/20) = *bāṇi-kara* = *baṇi kara*; सोने ए पर दे (16/28) = *sonē ṛ para de* for *sonē i para de* (= *sonāṇam eva parāṇi deulāṇi*); मज हाथि (34/13) = *māta hāthi* for *māta hāthi* (*maṭo haṭhi*); कण कवादा (37/15) = *kāṇa kawadā* for *kāṇa kawadā*; का किह लं *kāhā* (30/14, 26) beside का किह *kā kihā* (30/1, 12, 22, 24) and का किह *kā kihā* (30/5, 16) 'for whom' = *kā-kihā*; मजह (46/9) *māhadi* for *māhadi* (*maṭhi*); दजण (38/17) = *dājana*, beside दजण (37/23) *dājāṇē* = *dājāṇē* (*dājāṇa*); etc. सुह (6/19, 44/15) beside सुह (44/14) = *mūhē* for *mūhē*. It is because of the common nasalisation of a vowel before or after a nasal that the *anusvāra* is omitted as superfluous in the case of the instrumental and locative affixes *-s* and *-ā* of words with a nasal in the last syllable: thus, जह (6/5) = *jilhē*, नह (6/16) = *nāhē*, हावे (6/16) = *hāthē*, बोह (7/3) = *bolē*, गुजह (13/27) = *gūhē*, लउह (16/22) = *lauḥē*; but, धह (5/24) *dhahne* for *dhahne*, कने (6/28) *kāne* for *kāne*, इण (15/4, 15/15) = *indhūne* = *iḍhūṇē*, *indhūṇē*; मने (22/10) = *mane* for *manē*; so हज (6/19) = *sejā* (= *sayyāyām*), लेह (6/20) = *lohā* (= *kroḍa*), गह (6/22) = *gāhē* (*prāṇa*), लेह (13/22) = *khētā* (= *ksatṛa*), but गह (5/23) = *gāṇga* for *gāṇga*, or *gāṇga* (= *gāṇyām*), कण (6/21) = *kāṇḍha* for *kāṇḍha* or *kāṇḍha* (= *skandha*), सिहसण (14/14) = *siṇhāsana* for *siṇhāsana*, etc.

§ 22. Nasalisation of certain affixes was already appearing to be unstable: that is why we find both *i* and *ī*: e. g. तेह *teḥ* beside तेह *teī* (9/14); सबह *sabāhē* (9/30) beside सबह *sabāhī* (10/10, 10/4).

§ 23. The sound of *ā* (from an earlier intervocal *ai* of late MIA.) was also present. It was indicated in various ways. Thus, root *ra* gave Old Kosali *raḥ*, which is written रा = *rāw* (7/27); the pronunciation was *rāḥ*, with nasalisation of the *a* through the contiguity of

the *ñ*. So $\sqrt{\text{क-अ}}$ gave *kāñ*, or *kāñ*, which is written as कंन (8/4). With this may be compared the Old and Middle Hindi way of writing *n* with a preceding *anusvara* in *nas*., *ssas*., and even *thh*.: रास *Rāsa* is usually written as रास १. ०. *Rāsa*, and this would appear to be a compromise between the *ts*. *Rāna* and the proper *thh*. form *Rāñ* or *Rāñ* (beside the other *thh*. equivalents of Sanskrit names like *Sitā*, *Siyā* = *Sitā*, *Lakṣṇa* = *Lakṣṇa*, *Basitha* = *Vasitha*, etc.). So कंन appears to stand for *ākrñ* (= *ākṛna*) (6/21), and the common root *jeñ* 'to eat', which also occurs as *jeñ* in present-day dialects through loss of nasalisation (cf. Hindi *jeñanā* 'feast') and as *jim* in Rajasthanī, is found written in the *Uktayāñ* as जेन (9/8, and elsewhere) and as जेन (15/19). From etymology, and from the equivalents actually in use in the different NIA. speeches, we shall have to establish the pronunciation. This जेन = *jeñ* (45/5) = *chñ*, rather than *chñ* or *chñ*, and जेन जेन 'जेन जेन' (38/17), adverbial correlatives of manner, were probably *jeñ*, *jeñ*, *jeñ*, *jeñ*; so देवहि नम (45/19) beside देवहि नम (50/10) = *devahi nām*; जमहि (45/5, 38/19) = *jamhi*, as in many NIA. speeches, rather than *jamhi*; सानि (33/28) = *sāni* for *sāni* (= *sāni*); सानि (33/23) = *sāni* (*sāni*); सितन (36/11) = *sitan* (<*sitanayati*): etc. In certain cases, the *ñ* would appear to be indicated by a mere nasalisation, an euphonic glide *no*-present in these cases making just the *anusvara* sufficient for *ñ*. e. g. *bhñ* (10/14) = *bhñ* (<*bhñ*); सानि (11/19) = *sāni* (<*sāni*) (NIA. *sumara*, OIA. *smar*).

§ 24. The following cases are noteworthy : गंन = *gñ* (46/9) = *gñ*, मंन (46/15) *mñ* or *mñ* = Skt. *māṣa* 'lentils', with contagious nasalisation, rather than from Skt. *māṣa* 'flesh, meat'; गेदह = *gedh* (34/11) for *gedh* (= *gedh* + *hata*) with improper nasalisation.

§ 25. Loss of nasalisation : *-anta* > *-ata*, *-anti* > *-ati*, *sāna* for *sāñ* = *sāni* (41/14).

The Consonants

§ 26. The Consonants were of Common New Indo-Aryan, and were as follows:

k,	kh,	q,	gh,	ñ
c,	ch,	j,	jh,	ñ
t,	th,	d,	dh,	ṛ (r, rñ)
ṭ,	ṭh,	ḍ,	ḍh,	ṇ
p,	ph,	b,	bh,	m (mñ)
y,	r,	l,	w,	s, h.

§ 29. The sound of *w* also was present in the language for this, see § 23. *y* and *m* were intervocal sounds in *ēh*, or Prakritic words, and were of the nature of glides, and they were the semivowels *ē* and *ē* rather than *ī* and *ū*: *ya* as a graphic device for *e*, noted in § 2, arose out of this relationship between *y* and *e*—the latter when pronounced quickly giving the former. The value of *w* would consequently appear to be the lower sound of *ē*, not the higher one of *ē*.

§ 30. The distinction between *r*, *l* and *ḍ* was fully maintained—there was no confusion between them (leading to change of all of these to *r*) which is noticeable in the modern Western Magadhi speeches Bhojpuri, Maithili and Magahi. The hypothetical Ardha-Magadhi Apabhramṣa, the source of Old Kosali, appears to have agreed with the earlier Pali and Sauraseni, the early and late dialects of the Midland, and with Sanskrit, in this matter, rather than with its own older form and with its eastern neighbour and sister Magadhi.

But we have change of *ḍ* > *r* to *l* in *bola* for *boda*, *buda* = *budl* (39/21, also 36/14).

§ 31. There were new aspirates—*dh*, *lh* and *mh*: e. g. *tīhātānha* (51/28) = *tīrīha-yāhrikānām*, *sīnānha* (39/12) = *sīsyānām*, *ānha* (34/22) = *uṣṇa*, *lhusiānha* (38/25) = 'plunderer' (= *luṇāka*) beside the root *lha*—*lhusi* = *lhusi* (44/11), and *bīnānha* = *bīnānha*.

§ 32. There was only one sibilant—the dental *s*. OJA, *s s s* all had become *s* in this speech. cf. *starkarā* = *sāhara* (21/31), *paṇṣati* = *paṇsa* (50/27), *siṅgha* = *sīgha* (6/13), *śruti* = *sunā* (6/28); *vesa* = *bisa* (35/26); *sīsa* > *mīsa* > *sīsa* (39/12); *saṇḍa* = *sāra* (34/4); *śaṅka* > *seka* (51/26); *sīdhya* = *sīdha* (51/9), *sas*, *sanudra* = *samudra* (= *sānūda*) (47/24), etc. Even in Skt. words *s* & *ś* had developed the values respectively of *s* and *lh*. Frequently enough in the spelling *s* & *ś* are interchanged (e. g. *ṣa* for *śa*, 36/31; *ṣa* for *śa*, 36/14; *ṣa* for *śa*, 36/27); and a spelling like *ṣiṣa* for *śiṣa* (42/6) indicates a *lh* form *bīsa* (the *ś*s pronunciation of *ṣiṣa* would be *hīṣha*). The *ś* became so much a familiar symbol for the sound of *lh*, that commonly we find *ś* written for *ś*, *ś* is simpler to write than *ś*, and the latter tends to be confused with *ṣ* occurring one after the other, that is why all over North India (including Rajasthan and Gujarat) in mediæval times *ś* almost displaced *ś* in the orthography of the vernacular, and even in that of Sanskrit, and in the Gurmukhī Script, created by modifying the ancient Śāradā alphabet of the North-west (Punjab, Siindh and Kashmir) through Devanāgarī influences, the symbol *ś* was adopted for *ś*.

The change of *-issa-* to *-issa-* of the future verb to *-iha-* is an obscure point. Sporadic cases of *-s-*, *-sa-* > *-h-* occur: e. g. *āhu sūha* = *āhurāhu sūhā* (47/8).

§ 33. The *h* (*visarga*) had long fallen out of use: it was an unvoiced continuation of a vowel, — an unvoiced *h* in isolation. In Skt. words, throughout the greater part of India, excluding Bengal, it became a frank voiced *h* with the vowel occurring before it repeated after it: राम: *rāmah* = रामह *rāmaha*, मुनि: *muniḥ* = मुनिह *munihi*, साधु: *sādhuḥ* = साधुह *sādhuḥ*, etc.

Phonology of the *Tadbhava* (Prakritic) Element

§ 34. The words derived from Prakrit — the genuine *tbb* elements, including the *deś* or aboriginal borrowings, a number of Prakrit loans from Sanskrit (i. e. Prakrit *semi-tadbhava*), and a few foreign words from MIA. — form the basis of a MIA. language like Old Kosali, and here we are presented with a fairly regular line of development, with such vowel and other changes as were the result of the accent system as noted previously in §§ 10 ff. Among MIA. *stts.* or loans from Skt. may be noted *āriśa-* (46/31) 'looking-glass' (<*āriśa* < *ādarśa* < *ādarsa*), *barica* (5/26, *varicā*), *sāra* or *sōṭara-* (11/19, 48/24, <*sumara* < *smar*), and *sarisaṇa* (39/24, <**sarisaṇa* = *sarṣapa*: the *tbb.* from would be **sāṣaṇa* < **sarṣapa*): besides a number of more or less pure Skt. words which have become naturalised by following the speech-habits of Kosali, which are treated below.

§ 35. With regard to the vowels, there is the usual compensatory lengthening of the vowel before a double or long consonant, or a nasal+consonant, hand in hand with the simplification of the consonant-group (e. g. *bhaka* > *bhātā* > *bhāta*, *prakṛi* > *prakā* > *pāka*, *grāhī* > *grāhī* > *gāhī*, *kṛkara* > *kṛkara* > *kṛkara*, *vyūhā* > *vūhā* > *būhā*, *mītra* > *mīta* > *mīta*, *jādyā* > *jādyā* > *jādyā* = *jādyā*, etc., etc.). The resultant compensatory long vowel, as well as original long vowel, is weakened and shortened through stress being on another syllable, as has been noted before (§ 18). Thus, *bhikṣā* > *bhikṣhā*, *bhikṣā* > *bhikṣhā*, but *bhikṣā-kāra* > *bhikṣhā-ārā* > *bhikṣhāri* > *bhikṣhāri* (43/20), *grāmā* > *gāra*, but **grāmā-kāra* > *grāmā* written गर (41/8); *nagā* > *nāga* (39/1), but *nagmācārya* > **naggāryā* (the second element a *st.* rather than *tbb.* which would be **nagāryā* > **naggāryā* > *agāryā* (40/10); *māma-hāta* > *mammahā* > *mamahā* (34/10); *bhāndugāra* > *bhāndugāra* (44/11); etc. Other apparent singularities with

regard to change of quantity are due to the early MIA. (and probably also late MIA.) stress-habits.

§ 36. Final long vowels of OIA. became short in late MIA. (Apabhraṁśa), and these short vowels were inherited by NIA., to be finally lost in recent centuries. We have, in such inherited Prakritic words, the short vowel at the end. e. g. *bahu* *lāṭṭh* *sākuda* (34/6) = *vadhā*; *sāsu* (39/16) = *śvaśrū*; *bāga* (48/12) = *vālgā*; *bhākhu* (15/10) = *bubhukṣā*; **gā(w)* (5/14, 50/11) = *gāvi*; *bhākha* (49/20) = *bhikṣā*; *Gānga*, *Ġāga* (50/13) = *Gāṅgā*; *ṣibha* (48/9) = *jibhū*; *seja* (6/19) = *śaṅgā*; *sawati* (44/13) = *śaṅgātī*; *gābhira* (47/9) = *gābhira*; *māhadi* (46/9) = *māhadi*; *nai* (39/21) = *nadi*; *nāwa* (39/7) < MIA *nāwā* = OIA. *nāwā*; *lāja* (34/6, 37/21) = *lajjā*; *pāra* (34/5) = *pāṭā*; *bhāja* (10/7) = *bhāṅgā*; *bhāṅgā* (34/13, 38/28) = *vāṅgā*; *hāḍhaṇi*, *dāsa* (39/31) = *vardhaṇi*, *dāsa*; *harudai* (47/20) = *haritaki*; *rasoi* (51/19) = *rasavati*; *michā* (36/16) = *mithyā*.

But in a *sts.*, the *-ā* is preserved, as in *biddā* < **biddā* < *vidyā* (14/16).

§ 37. *Udṛpta* vowels after loss of interior consonants are either combined, or diphthongised, or retained distinct with insertion of a euphonic glide *y* or *w*: e. g. *lakṣa* > *lakṣa* > *lakṣa* (16/22), also *laydi* (= *lakṣikā* : 35/16); *joi* (< *jūa*, *juvāṅkā* for *yuvāṅkā* : 15/21, 19/22); *dyūtukāra* > *jūāra* > *jūāra* (46/24); *paṇḍia* > *paṇḍia* > *pāṇḍi* (*pāṇḍi*) (11/13); *nāpā* > *nāpā*, **nāpā* > *nāpā* > *nāpā* (39/11); *māhā* > *māhā* > *māhā* > *māhā* (40/20); *sugan* > *suandha* > *sondha* (< *sōdha*) (40/31); *hastatālā* > *hatthāḍhā* > **hatthāḍhā* > *hathāḍhā* (40/28); *prāpyat* > **prāpīat* > *pāpīat* > *pāpīat* (33/23); *māṭā* > *māṭā* > *māṭā* > *māṭā* (38/17); *caṭṭhā* > *caṭṭhā* > *caṭṭhā* (41/4); *vātālā* > *vātālā* > *vātālā*, *vātālā* (34/18, 38/23); *sthānāpālā* > *thānāpālā* (38/22); *gayāpālā* > *gayāpālā*, pron. *gayāpālā* (cf. modern *gayāl*, *gayāpāl*) (51/28); **bālā* > *bālā* = *bālā* (48/18, 38/28); *upakāṅkā* > *upakāṅkā* (13. loan : 10/4); *nīpakāṅkā* > *suāra* for *suāra* (13/21); *hā* < *hā*, *hā* (34/10, 11); *gunāṅkā* (52/4) > *gunāṅkā* = *gunāṅkā*; *haritaki* > *haritaki* > **haritaki* > *haritaki* for *haritaki* (47/20); *vīrā* > *vīrā* (31/15, 47/13) = modern *virā* 'bad'; *caṭṭhā* > *caṭṭhā* = *caṭṭhā* (38/8); *qihā* (22/2) < *uqihā*, *upādhāyā*; *ā* 'came,' represents *ā* (= *āgā*) or *ā* (= *āyā*) + pleonastic *-ā*, *-ā* (< *-ā*).

§ 38. The observations made above regarding the quantity of the vowels in orthography (§§ 5, 6) are to be recalled. The final *udṛpta* vowels -*ai* of Apabhraṁśa should give -*i* in NIA., but we have instead -*i* in most cases. With the help of the NIA. affix -*ā* (-*ā*)

we have new vowel-nexuses at the end, e. g. *-ā (-īā)* : e. g. *upakāriā* (10/4), *dukkhiā* (34/39), *sukhiā* (31/30), *balā* (38/28, 43/18), *garuā* = *guruā* (45/11), *haluā* < *laghuka* (36/6), *arhiā* (47/24). In *buruā* (38/15) = *urūpa*, there is no combination as *ūā* < *rūpa* is the word, so also in *rūā* 'cotton' (45/3, 39/8).

§ 39. The *adytta* vowel group *-ai, -ei* for the affix of the verb, indicative present tense, third person singular (= OIA. *-ati, -aya-ti*) has a peculiar transformation in the Old Kosali speech—it is *-a*, and not *-ai, -aj, -ae*, or *-e*, or *ei*, as in most other NIA. There are a few cases of *ai, aj* or *ae* : e. g. *rahai* (34/3) 'remains', besides *raha* (35/5); *mānai* (37/11) = *manayati*, *milai* (37/17), *calai* (36/14) (this is a doubtful case—probably for *cala* < *bolai*, for *būḍai* : *cala* is exceedingly common), *rohāi* (36/16), *sihiāi* (36/31), *kijae* (20/8), *phurui* (37/28) = *aphuruti*, and *māgai* (37/5) for *māyati* = *mādyati*; and *ḍasi* for *ḍasati* (47/11). But everywhere it is not *ai, aj* or *ae*, but *-a*. This kind of reduction of *-ai* is rather unexpected : yet it was the genuine Old Kosali form, and practically in all other cases we note the loss of the *-i* : e. g. *duha*, *ho*, *jā*, *ohāa*, *paāa*, *dāhāa*, *chui*, *burāa*, *dehāa*, *de*, *le*, *baisa*, *baca* < **vacuti* = *vakti* (its. root), *parha*, *raūāa*, *kāūāa* = *kāmayati*, *tasa* = *tasyati*, *supa* = *śrpati*, *juṇa* = *janayati*, *soa* = **svaputi* for *svapiti*, *soka* = *sobhate*, *luṇa* = **hṇuati* for *juhāti*, *gāthāa* = *granthate*, *siṇa* = *siṇyate*, *hesāha* = **visādhayati* for *visādhayate*, etc. In the Early Middle Kosali as in *Īśvara-dāsa*, *Malik Muhammad* and *Tulasī-dāsa*, we find both *-a*, and *-ai* and *aj*, besides *-ahi* (with euphonic *-h*), as well as *-a(h)* for reasons of metre. The prose of the *Ukti-vyakti* makes it clear that the few forms in *-ai* etc. are archaic for the language already in the middle of the 12th century.

This *-a* may have arisen in the following way; the affix *-ai* became first of all an open [e] or [u], which was probably indicated by the spelling *ae*, and then from this [u] we have *-a*, which may have been pronounced as [ə] as a weak and unaccented syllable, the root at the head of the verb form taking up the stress : thus, *calati* > *calai* > *calə* > *cala* > *calā* = *cala* : cf. *cikāna rūkhaya* = *rūkhāa* (41/17) = *cikānam rūkhyati*.

The form *āhi* < *asti* is an exception : probably it was an archaic form, of restricted use, which has not survived in the present-day Kosali dialects. Of the restricted, negative use of it in Gujarati *nāhi* = *nāsti*.

§ 40. There is a singular locative affix -ā or -a (i. e. just the base of the noun) which in the absence of a more satisfactory derivation I suggest connecting with the MIA. -ahī, -ahi < OIA. *adhīm, *adhi (cf. ODBL, II, pp. 745-746), and this -ā, -a would appear in that case to be a parallel phonological development to -ati < -atī > *a < -ā in the case of the verb present 3 pers. sg. Thus OIA skandha, loc. sg. *skandha-dhi, *skandha-dhim, besides skandhe > MIA khandhahī, khandhahā besides khandhi > *kandha-i, kandhahī, kandhi > *kandhagī, kandhagī, kandha > *kāndhā, *kāndhas, kāndha > Old Kosali kāndhā (kādhā), kāndha (kādhā). The reduction of the -i < -e affix of the locative to -a [=ə] may have strengthened the change of -ai > ə > ā [=ə]. So *hastu-dhim > hatta(h)īm > hāthā (7/13), *talū-dhim > talahīm > talahī > talā > talā (9/30), sīṃhāsana + hī > *sīṃhāsanaī > sīṃhāsana, written सिंहासना (14/24), *kṣetru-dhim > khetra-dhim > khetā > khetā (13/22), *varga-dhi > vaggahī > *vaggai > būga (33/20). Then this nasalisation from ā was extended to other bases : sabhā (10/15), pīṭhī (6/22), sejā < sājjai < sāyyā + hī (6/19), silāī (12/21), thālī (15/10), hām for hār* written हार (33/5), etc.

A similar modification of -ahi, -ahī to -e, -ā is seen elsewhere : e. g. IE. *gherdho-dhi > OIA. *grha-dhi > MIA. *garha-dhi, *gharadhi, gharah > *gharai, gharai > Bengali ghare; so OIA *ghura-dhi > *ghoṭa-dhi > ghodahi > ghore in Western Hindi.

This change of unaccented, inflexional -ai > -a, and not to -e, is thus a noteworthy phonological development in Old Kosali.

For the locative, or, rather, oblique locative-dative, the affix hi, -hī appears to have been revived;—or, it may be, it was just kept up as a literary form.

§ 41. With regard to the Consonants, we find that the language has already arrived at the NIA stage as it developed in Aryan-speaking India outside of the Panjab and Sindh—i. e. it simplified double or long consonants into single or short ones. But in one or two words, either loans from the earlier Prakrit stage of the language, or just Skt. stas., we find double consonants, e. g. nilajju = marlajjah (41/23), usajja (34/9) = utsajjati. The substantive root āch is not infrequently written āchha अचह beside अच ācha, and here the difference is purely graphical, the Sanskrit habit of doubling interior ch to cch being in all likelihood introduced for the NIA form also, as we find in the orthography of the MS. of the Old Bengali Charyā-padas preserved in Nepal. So कच कच (39/21) for kacha

(<kaoccha, kaksu), नीह (36/16) *mīchē* for *mīchē* (<*mīcchā*, *mīthyā* + *-ena*), प्रचेहोदा = *puchoru* (34/20), ईच *īcha* = *īcha* (52/11), पूच (36/28) = *pūccha* for *pūcha* (*prēcchati*), beside the proper पूच *pūchā* (34/10), वाच *bāchā* (35/9 <*vacccha*, *vutsa*), etc.

The word *satta* (10/11) <*santa* may be a borrowed form: the common *śāh*, or Prakritia inheritance from $\sqrt{as} + \text{-ant-}$ is *hūta* (47/27) or *hūta* (<**as-anta* + *bhav-anta*). Or *satta* may be a graphic mistake for *sata*, which is found in Modern Kosali as *sar*; cf. also Bengali *sat* 'good, honest' and *sata-tā* 'honesty' (<*santa*- + Skt. affix *-tā*).

§ 42. MIA. conditions are faithfully reproduced in Old Kosali of the *Utki-vyakti* for most of the other consonants, single or double. Thus: *śma* <*unika*, *ugma* (51/16); *oda* <*oḍḍa* (= *Uḍḍa*, MS. *ulra* 21/14), *ānka* (34/22), *jaṇha* (37/1); **vestari* > MIA. *vēdḍhai* > *bedha* = *berha* (48/3) beside *vēṭha*, **vēṇa* > *vēṇa* < { 21/26 = *śiro-vestanam* } *bhāryā* > *bharyā*, *bhājā* > *bhāja* (10/7); *prāḥitavya* > *prāḥitavva* > *par-haba* (12/16); *visiṣa* > *visiṣha* > *biṣṣha* for *biṣṭha* (19/19), *kṇipti* > *chutti* > *chuti* for *chūti* (42/8); *arḥam* > *agḥam* > *āghu* (30/3); *vṛddha* > *vuḍḍha* > *būḍha* = *būṛha* (34/3); *hṛdaya*, **hṛda* > *hūa* (38/19); *marmā-kata* *muhyaṭi* > *mānina-ha* *mējḥai* > *mānithā* *mājha* (34/10: text, *mījha* = *mūrchati*): *ājāna* > *āññāna*, **ayyāna* > *ayāna* (34/14, 43/21), *sojñāna* > *soññāna*, **sayyāna* > *sayāna* (37/29); *dara* > *daru* (48/27); *gūgula* (44/27); MIA. *camakkai* > *caṭka* (33/13); *kaparā* > *kaṇḍa*, *-ā* (41/7, 37/15); *svāpada* > *sāvaa* > *sāvaya* (43/25), written *sāvaya* सवय, with *v* wrongly put for *y*; *samudra* > *sunudda* > *saūnda*, written *samuda* (47/24); *sthā* > *thā* (46/11: the text gives *sthā* as equivalent); *gṛhastha* > *gīhastha* > *gīhastha* (49/20); *ajā* < *ā* (47/3) <*āmba* <*āmra*, *bōṭṭi* 'with a ball', text = *vartukena* for *vartakena* (34/24); *putra* > *putta*, *putta-ka*, *puttalika* > *putali* (52/17); *puṣṭika* > *poṭṭhi* > *poṭhi* (52/18); *sudhyati* > *suḥḥa* > *suḥha* (36/30); *kābala* = *kaṇḍala* (8/15): *sandamśika*, *-ibā* > *saṇḍamśika* + *-hā* > *saṇḍasā* (loc.) = *sārāsā* (49/5); *bhṛtya* > *bhoca* > *bhoca* (48/7); *īvara* > *issara* > *isara* (50/17); *prasvidyati* > *posija* (36/29, 51/16), cf. causative *posijavva* (51/17) = **pra-svidya* + *āpayati*; *niphaja* (35/29) <*nippahajasi* > *nippahajate*; *kṣiyate* > *khiyyati*, *khiḥai* > *khija* (38/21); *kāḍhata* (33/30) <*kādḍhina* <**krata* + *-anta*, for *kāṣant*, *ākāṣant*: *śruti* <*śapata* (41/13); *mṛta* > *mūa* (46/26); *haritaki* > *haradai* (47/20), cf. *vibhidaka* = MIA. *bahedna* (1/4); *uochvasati* > *ussasati* > *usasa* (38/25); *cheli* <**chayati* <*chagala* (50/3); *cabā* (46/27) <**carāpa-yati* for *carayati*; etc., etc.

§ 43. There are some cases of irregularity : e.g. *mādyati* > *māca* (37/6) for *māja*; *slesman* > *sēpha* (35/1) for **sēmha*; *sūgha* = *singhar* (9/1); *aruṭhi* = *avaruddhā* (50/1); *ohaṭa* (33/10) should be *ohaḍa* (= *avaghrāṭi*); *chāṭasi* (10/13) for *chāḍasi*; and the phonology of a good number of words of *dest* origin is not clear : thus, *ṭapa* (49/25) = *stūpa*; *oda*, *oḍa* (35/11, 36/10) = *ārḍra*; *aḍata* (41/2) = *ādatta*, *rūa*, *rūa* (45/10) = 'cotton'; *vaḍakā* (45/11) = *tāḍaṅka*; *ghuḍu* = *kṛṣṇam*, *aruḥa-rūṣi* ('refuse-heap', 46/1); *ḍiva* (*dihā*?) = *ṛṣṇa* (9/31), *mehali* 'woman' (43/21) conn. with *mahilā*? cf. O.B. *meheli*, Biharī *mehar*, *mehawārā*, *ḍāla* (35/21); *rāḍa* (40/6) = Skt. *radita*, or *raḍḍa*, 'a low-caste man'; *jāṭha* (42/19) = *uchisṭa*; *ṇṇṇāla*, -*li* (38/25, 26, 41/28); *luī* = *ulmuka* (41/20); *copaḍā* (47/6); *dhahur* (47/25) for *bulur* (cf. 35/3, *ḥṛ* = *ḥṛ*); *jeeraḍi* = 'rope' (37/24, 46/5); *guḍāṅga* (15/29); *lumbāḍu* = 'robber' (40/13); etc., etc.

§ 44. There is quite a numerous list of verbs which appear to be of *dest* origin. In what may be called the supplementary section of the work, these verbs feature. Cf. in p. 33, *ghāṇa*, *caḍa*, *khasa*, *raḍga*, in p. 34, *baṭa*, *baḥḍā* (?), *raphā*, *khoḍu*; etc. etc.

§ 45. Sanskrit *ts.* and *sts.* were to be found in MIA. from very early times, ever since MIA. was fully evolved out of OIA., and the presence^a in MIA. of these Sanskrit loans, unmodified or modified, is generally lost sight of. Thus in Pali *brāhmaṇa* is a *ts.* loan which drove out the *tbh.* *bamhoṇa* which nevertheless has survived in NIA.; *niṇṇodhu* is a *sts.* form of *nyagrodhu* for the expected *tbh.* *ṇaggodha*. At all stages in the history of MIA. these Skt. loans were being admitted and they formed a disturbing element in the unhindered evolution of the MIA. *tbh.* forms. Generally, *anaptyxis* (*svara-bhukṭi*, *viprakarṣa*) characterised these Skt. loans in MIA. : *tbh.* inheritances from OIA. show *assimilation*. Thus, we have *ratana* (*sts.*) beside *ratta*, *harisa* beside *hassa* or *hamsa*, *varisa* beside *vassa*, etc., etc.; and in these Skt. loans, there was more of an attempt to preserve the original sound rather than to assimilate them.

The Old Kosali of the *Ukt-vyakti* also received a number of these Skt. *sts.* and *ts.* from MIA., and changed them according to its own NIA. phonetic habits. Examples : *madhyaka* > *manihaka* (41/16); *adarsa* > **ālarisa*, *ālarisa* (instead of the *tbh.* *āassa*) > *ārisa* (46/31); *saṇṇasana* (39/24) = *sasṇapa*; *varisa* > *varisa*, *vārisa* > *bārisa* (37/12 : the word may have been influenced by the Persian *bāris*); *vidyā* > *viddā*, *bidddā* > *biddā* (14/16); *nitya* > *nittu* > *nitta* for *nita* (47/30) - *udiyak* > *āditta* > *ādittu* > *āḍḍ* (34/27) cf. Hind. *u-dār* < **dy* *udra*

old *sā.* form: (?) *kṛtyavāra* > *krattavāra*, *kattavāra* > *katauvāra* 'refuse' (40/1,2); *śastra-vādyā* > *śattha-vāidda* > *śasthabaydu* (40/6); *sukla* > *sukāla*, fem. *subhī* (16/22); *khyāti* > *klūti* (10/16); *tyāja* > *taja* (9/28), *trīṣṇu* > *trīṣṇā* (9/31: note pronunciation of *r* as *ri*); *loka* > *loga* (46/2), *anyādi* = *anyāyini* (56/22); *mārgaḥ* > *avirga* (= *मार्ग*, 10/11): etc.

§ 46. The number of Skt. loans occurring in the Old Kosali of the *Uktī-vyākṛti* as a NIA. speech is fairly large, and herein is a clear indication of the line which NIA. languages were taking up—viz., that of borrowing from Sanskrit. This was the most natural thing for NIA., as the Aryan speeches never lost touch with Skt., and there was always a general recognition of the fact (admitted also by foreigners like Hiuen Ts'ang and Al-Birūnī) that the spoken Aryan languages were but debased forms (*apabhraṃṣa*, *apabhrāṣṭa*) of the learned tongue. In fact, any Skt. base or noun can be borrowed into NIA., and even used as a verb. As a result of this, we find that by the 15th century most forms of New Indo-Aryan were established as literary languages looking up to Sanskrit as their model, both in vocabulary and style and in subject-matter—innovations in the shape of borrowings from the Persian and the introduction of new subjects and styles notwithstanding.

§ 47. A few words appear to be based on learned forms from MIA. The study of MIA. was not yet a remote thing—there was still the Apabhraṃṣa speech and its literature. It seems that for this reason we have forms like *baṭhu* < *vatthu* = *vastu* (common), Prakrit *baṃhana* (11/11) beside the proper inherited *bāmhana*, *śahāsa* (9/28) (the vernacular form would appear to be *śahāsa*, ousted by *dasaśāsa*, for which again, the Pers. *huzār* was quickly adopted); the word *bhāla* for the expected *bhāla* may be a Prakritism, from *bhalla*.

§ 48. There is not a large foreign element in the *Uktī-vyākṛti*. The following list would appear to include all likely Perso-Arabic borrowings—those marked * being inheritances from MIA. (or Sanskritised MIA.):

**turukka*, Sanskritised from *Turukka* = *Turk* (3/11).

**poṭhi* (52/18), Skt. *puṣṭikā* < *puṣṭa* < Middle Iranian *post* = 'parchment for writing'.

**ṣābhara* (48/20) = MIA. *ṣābhara*: explained by the text as equating with *śāhāna-pāraka* or *ṣābhara*: considered by Sylvain Lévi as the Turki word *tegin* = 'lord, master', Indianised.

**āṇa* for *nāṇa* (15/29, 16/1) = *nāṇaka*, 'a coin' from MIA, *nāṇaka* = 'coin' (Kushāna), with the image of the Iranian goddess *Nāna*. Is the NIA. word *āṇa* = 'anna' from this?

nāla (39/24) : *ghoḍa nāla ḍera* = 'the horse throws the *nāla*'; if the word means 'horse-shoe', then it is the Persian *nāl*, from the Arabic *nawl*. *nāla* may also mean 'foam from the mouth', and in that case it is a *less* word, found in Bengali.

hārisa (37/12) : as suggested before, may have been influenced by the Persian *hārī*; but an Indian origin as a MIA. *st.* *vārisa* < *vārsā* is the more likely one.

uṇha bathu baphā (34/22) = *uṇam vastu baphati* — *bavppha rapha raphityāhi* (?). If it means 'cools', then can we have here the Pers. *bavf* 'snow, ice'? Or it means 'warms' e. g. *bāḥanāḥ ādātu raphā* (34/23).

This speech of the Ganges Valley in the first half of the 12th century was thus singularly free from foreign words.

MORPHOLOGY

(1) Formative Affixes

§ 49. Apart from some affixes of no special force (so far as MIA. and NIA. are concerned) which have come to NIA. with words derived from MIA., e. g. -*ā*, as in *bhāra* (25/19), *bela* (7/8), *jibha* (6/11), *seja* (6/19), *hāḥa* (7/12), *pāra* (7/17), *bāsa* (35/18), *pāka* (35/23), *pari-hara* (41/31), *ghāma* (38/27) = *gharma*, *uda* (36/27) = *utāra* 'moisture', *ayāna*, *sayāna* (*ajāna*, *saṇāna*, 34/14, 37/29), *siara* (39/26), *gūḍa* < *gūḍa* < *gūṛu*? (39/22), *kavāṭa* (39/7) = *kaivartu*, *ula* (51/1), *yuṭka* (50/23) = *gopāla*, *kāna* (51/12) = *kaṇa*, *devaḥara* (52/1) = *devayapha*, *kheta* = *kṣetra* etc. etc., we note a number of affixes which are quite distinctive for NIA. Some of these are just continuations, so to say, of formative affixes which were quite living ones in MIA., and others were created out of decayed words in NIA.

Examples : (i) -*ai* : pleonastic, < *ka* of OIA. *luhu* = *luhuka*, *gurua* = *guruka*, *balia* = *balika* + *balin*.

(ii) -*ana* < MIA. -*ana* < OIA. -*ana* : forming verbal nouns : *karana*, *padhana*, *jāwana*, *jāhana* (34/8 = *yukhya* + *ana*), *bhelana* or -*ana* (37/19 : 'plaything') *jāna* = to go (38/27); also concrete nouns, e. g. *bāḍhana* (39/31) = 'broom'.

(iii) -*anikāra* < MIA. -*anika* = OIA. -*anikā*, diminutive, + *hāra* from OIA. *dhāra* 'holder'; in the sense of 'doer' (the vowel *a* in the

element *-ari-* may have been due to the influence of a form like *paṭhanīya* = *padhanījja* or *padhanīa* : e.g. *paṭhanīhāra* (12/11, 20/20), *janahāra* (*yāna-*, 12/11), *jeṭṭhanīhāra* (12/12) 'eater', *soṇṇhāra* (35/24)

(iv) *-āha* < MIA. *-iabba*, **yabba* < OIA. *-itavya* : future gerundive form = 'to be done'; (*veda-*) *padhaba* = (*veda-*) *paṭhitavya* (12/5), (*smṛti*) *abhyasahi* (12/16 : = *-itavyā* + *-āka*, fem.) : *purāṇa dekhaba* (< *dekkhiabba* < **dṛṣṭitavya* for *drastavya* : 12/17); (*dharmā*) *karaba* = *lariabba* < *kartavya* (12/17); *kāha karaba* (20/17); *dharaḥa* (22/6); *e beti kāhi dehi* (22/27) = *iyam kanyā kasmā deya* or *dātavyā*;

The MIA. locative form in *-hā* of this form (contracted *-abāhā* giving Old Kosali *-abā* : here *-ahā* being in the middle of the phrase does not change to *-ā*, as discussed in § 40), is used as an oblique form, for the dative-locative, with the post-position *kāhā* or *kihū* : e.g. *karabēkihā* *काबे किह*, *padhabē-kihū*, *jābē-kihū* (11/20-23); *jeṭṭhabe-kahā* *जेठने किह* (20/24), *jīnabē-kihū* *जिने किह* (43/2).

(v) *-ata* : present participle affix : *ata*, also *anta*, from OIM. *-ant*, MIA. *-anta*. Examples fairly common.

(vi) *-ā* < MIA. *-āa* < OIA. *-āka* : pleonastic, originally indicative of slight contempt. *pātā* < *pātā* = *patra* (41/19), *bāchā* < *bācha* (35/9 *catsa-*), *sūā* (50/29) = *suka-*, *kaṇā* (37/25) (= *kāka* > *kāko* > *kāo*, *kāu*, + *ā*); *parotā* = ? *paravṛttāka-* (50/17), *kaṇadā* (37/15) beside *kaṇada* = *kaparda-*; *jēdūā* (44/20); but we have *ghoḍā* (not *ghoḍā*), *baladū* (not *baladā*), *bhalā* (not *bhalā*) (cf. present-day forms *ghorā*, *barda*, *bhalā* etc.).

This *-ā* is found as an extension of other affixes : for which see below.

(vii) *-ā* < MIA. *-ā*, *-iā* + NIA. *-ā* as above = OIA. *-ta*, *-ita* + *āka* passive participle adjective affix, furnishing the base for the past tense also. e.g. *gata* > *gaa* > *gaa* + *ā* > Old Kosali *gā* 'gone, went', pl. *gae*; *bhā* (40/4); *bhā* < **bhavā* < *bhāta-* influenced by *bhava-*, **bhavita*, pl. *bhae*, *baḍhā* (14/29) < *varāhita* + *-āka*; *ā* (14/29) 'came' < *āgata* or *āyāta* = *āaa* + *-āka* = *āa*; *harāvā* (41/15); *-hā* (as in *mamahā*, < *hata-*); *padhā* = (20/11) = *paṭhita* + *-āka*; *biḍarā* (34/17); (?) *sukhā* (36/26) = *suska* + *ita* + *-āka*; *gaḍhā* (47/27) = *gaṭhita-*; *kisi*, *niesi* etc., 3 sg. past forms, really represent the oblique (locative-dative) of *kia* (= *kṛta* + *-āka*) + an affix *-si*. Also the absolute form of the past participle (passive participle) adj. in *-ē*, e : *pāē* (34/30) = *parivāḥ* = *prāpita* for *prāpta* + loc. affix; *piē* (35/26), *lāgē* (38/5), *ōē* (39/13). etc.

(viii) *-āra* < *-kāra* : 'worker'; *svārṇa-kāra* > *soṇṇāra* > *sonāra* (38/24), (Vedic *karṇāra* =) *karma-kāra* > *kaṁāra* (13/22), *sūpa-lāra* > *suāra* (13/21), *lhasiāra* nom. < *lhasiāra* (< root *lhas* 'rob') 'robber' (18/25), *dyātulāra* > *yuāra* (46/24); *grāma-kāra* (in the sense of 'dweller in, or belonging to, a village') > *gāvāra* नगर (41/8).

kahāra nom. *kahāra* (49/29) < *śkandha-khāra* (which should have given **kaṁbha-kāra*, **kaṁkhāra*) appears to have fallen in line with words like *sonāra*, *lohāra*, *kaṁāra*, *caṁāra*, *juāra*, *suāra*, *gāvāra*, etc.

An extension is *-āra* for *-āri* < *-āra* < OIA. *-kāra* + *-ika* : *bhikṣā-kārika* > *bhikṣhāra* > *bhikṣhāri* (49/20). Cf. also *gohāri* (50/20) = *goha* 'shout' + *-āri* (-*kāri*); and *paṇḍitā khāra mīa* (42/11) = *pratikāraḥ bhāṇḍum mīyayati*.

(ix) *-āra* < *-āgāra* : 'room'; *bhāṇḍāgāraḥ*, -*m* > *bhāṇḍāra* (44/11); extension—*āgārihā* > *-āri* : *bhāṇḍāri* (39/18).

(x) *-āra* = OIA. *-āra* : 'connected with, grouped with' : extension *-ālā* < *-ālā* < *-ālāka* : *baālā* or *baṇālā* (34/18, 38/23) = *vātālā* (present-day *baṇālā*) 'wind'.

(xi) *-āra* 'one connected with' : as in *guāra* (13/27) : see below, *-vātāra*.

(xii) *-āra* 'doer' : *agḥāra* (37/2) < *agḥa* 'sin', 'a sinful man' : the text gives as equivalent *agḥāvān* on a causative-denominative basis. cf. *agḥāra* = *agḥayitvā* (46/28).

(xiii) *-āra* : *kahāra* for *kahāri* (41/5) = *kathānāka*.

(xiv) *-āra* < OIA. *-āpaka*, 'doer, deed' : *naṭāra* (51/8) = *nartakā*, from MIA. *naṭāra*, OIA. **nṛtāpaka*; *baḍhāra* (36/25) = *vardhāpaka*. Extension : *-āra* : *lohāra* (43/3) = *kopitā*, < **krouhāpitā* + *-ikā*.

(xv) *-i* < *-ika* : 'belonging to, possessor, doer' : *elā* < *tailika* (39/24); *kāpādi* < *kāryaika* (5/15); *sukhā* (11/13); *bāthā*, *hāthā* is probably *hatthā*, *hasthā*, rather than *hastā*. Extension of this, to *-ā* (where the *-a* has either not been assimilated, or has been reintroduced), and to *-ā* < *-ika* + *-āka* : e. g. *balā* (43/18) = *balika*; *celā* = *celikā* (47/9), *celikā* (34/24) ('child', cf. Bihārī *celikā*); *dukḥiā* (34/29), *sts. sukḥiā* (34/30), *sts. arthā* (47/24), *sts. upakāra* (35/18), *gūpiā* (10/15, text = *pūpiā*).

(xvi) *-i* < *-i* : feminine affix : < *-ā* < OIA. *-ikā*. Later, diminutive as well. *agā* < *agnikā* (35/18), *nāga* < *nagnikā*, beside *nāga* < *nagnā* (38/1); *bepi delā* (< *diabba* + *-iā* < *dātavya* + *-ikā*) (22/27); *biālā* (< **vikālā*) 'evening meal' (22/5); *sukā* (*sts. sukā* = *sukā* + *-i*) (10/22); *smṛti abhyasā* (12/16); *poṭālā*, 'a little bundle' (41/23), beside *poṭala*

{ 38/35, 27 }; *kañhāri* (49/13) = *kañhārikā*; *arunā* (50/1) = *aravudhā* (*aravudhā + -ihā*); *gohāri* (= *gohāra + -ihā*) = *meḥā* 'woman' (45/21); *bahār* (47/35), written *वर्ग*, *sahār* = *saphār*, *saphārī* (45/35); *kāñhā*, see under {xv}; *āñhāri* *rāñ* (35/13) = *aravudhā*; *vāñ*; *vai bāñ* (39/31) = *mañ* *varadhā + -ihā*; *apñā* *pñā* (52/16) = *amāna + -ihā*; *jeñā* 'rope' (37/21, 46/5); *māñā* = *māñā* (46/9). The genitive post-position *-hā* becomes *kār* or *kār* (also *kerā* 'Lori') when the noun governed is feminine: e. g. *vāñ-kār* *pura* (16/19), but *harahār-kār* *kār* (23/17), *bañ-kār* *dā* (35/21), *teñ* (= *tiñ*) *kār* *sāñ* (10/15).

{xvii} *-ā* < plosnasitic MIA. *-ā*, OIA. *-ā*, *-ā*; *kañhā* (10/21); *kañhā* (16/32) < *kañhā*, *kañhā*, Austro-Asiatic base **kañh*; *kañhā* (37/8) < *kañhā* < *stāhā*; *jeñā* 'rope' (37/24, 46/5) = *-ā + -i* < *-ā*; *māñā* (46/9) = *māñā* of Dravidian Tamil *māñā* 'tree'.

{xviii} *-ā* < *kañhā* (47/4) < MIA. *kañhā* = *kañhā* < IE. **kañhā*.

{xix} *-ā* < *pāñ*, also *-ā*; 'connected with, dwelling in'. *kañhā* (32/32) = *stāñhā*; *kañhā* (51/11); *kañhā* (51/28) *Guyāpāñ*; *kañhā* (13/37) = *yo-pāñ*.

{xx} *-ā*, fem. *hār*; 'door' < *dhār*; *kañhā* (49/13).

{xxi} *-ā* < *kañhā*, *kañhā* (26/3).

§ 50. The following prefixes are to be noted (omitting *ka* words):

(i) *a-*, *ana-*, 'not' < OIA. *a-*, *ana-* (34/14, 43/21); *apñā*; *apñā* (30/9) = Skt. *a-prāpñā*.

(ii) *ana-* for *apa-*; *ana-sita* (sts., 41/12).

(iii) *ka-*: 'fully' = OIA. *ka-*; in verb forms mostly: *kañhā* (48/10); *kañhā* (84/19) = *kañhā*; *kañhā* (44/7); *kañhā* = *kañhā* (45/17); *kañhā* (47/13) = *kañhā*; *kañhā* (45/27) = *kañhā*; *kañhā* (49/13) = *kañhā*; *kañhā* (41/3); *kañhā* (22/11) = *kañhā*.

(iv) *a-* represents *ana-* in *aravudhā* = *aravudhā* (50/1), *abhiñā* (30/20) = *aravudhā*, *id stāñ* (*kañhā* *kañhā* *kañhā* *kañhā*).

(v) *u-*, from *ul*: mostly in verbs: *ulā* (35/1), *ulā* (37/30), *ulā* (37/13, 52/12), *ulā* (49/27) = *ulā*; *ulā*, *ulā* (45/16) = *ulā*, *ulā*, *ulā*, *ulā* (41/18) = *ulā*, *ulā*, *ulā*, *ulā* (44/1) = *ulā*, *ulā*, *ulā*, *ulā* (33/25) = *ulā*, *ulā*, *ulā*, *ulā* (49/8) = *ulā*, *ulā*, *ulā*, *ulā* (49/25); *ulā* (40/10); *ulā* (52/5) = *ulā*.

(vi) *o-*: 'off, badly' < MIA. *ana*, *o* < OIA. *apa*, *ava*, *upa*: in verbs: *señā* *kañhā* = *señā* (6/20), *kañhā* for *kañhā* (33/10) = *avaghañhā*.

MIA., and consequently their appearance in some cases is much disguised : e. g.—

anikawālā (6/17) : *anka-pāhikā* 'embrace' ; *anājī* (45/17) : *anā* ; *dya-* ; *ayāna* (34/14, 43/21) : *ajñāna* ; *ojhāulu* (22/2) : *upādhāyā* ; *lulam* ; **kanameru-tālū* (21/18) : *karna-meru-tulyaṇi* ; **kaṭṭakamula* (51/11) : *kaṭṭaka-pāla* ; *kannaja* (23/16) : *Kānya-kubja* ; **kalahara* (49/13) : *kalahārikā* ; *Lupūlu* (39/16, 43/11) : *Luputrah* ; *gūṇa anu* (52/4) : *gūṇa-tānikā*, *gadiṇa* (15/29) : *gaidibīṭ-nāṇaka* 'a coin' (the *Sabda-kulpa-druma* of Rādhakānta Deva explains a word *gadyānuḥ* as follows—it must be the same as our word in the *Utki-vyākṛti gadyānuḥ* (klī) ; *asta-catevāṇimsat-raktikā-purimānam* etc. *Lilā* etc. ; *caturhaṣṭi-guṇā-purimānam*—iti *vaidgakan* : *gadyānuḥ* etc. *histrat pathah*) ; **gosawāla* (51/28) : *Gosā-pāla* ; *gosāw* (13/27) : *gosavāṇi* ; **godāhā* (34/11) : *godā-ha* < *haka* : = *cadat-pāhka* (36/8) : *caṭṭakul* = *paksā* for *pakṣa* ; **gobaru* (37/12) 'cowdung', *gūla* (13/27) : *go-pāla* ; **talachanda* (35/5) = *tala-chaḍḍu* (text = *tala-siṣṭa* 'dregs') ; *goru* (35/20, 49/23) : *gorūpa* ; **tithāṭi* (51/28) : *titha-yātrika* (cf. *harayita* = *cara-yātrika* ; **thana-wāla* (38/23) = *sthāna-pāla* ; *dhubbiklu* for *dvbhiklu* (39/3) : *dhurbhikṣah* ; *dūjara* (37/23, 38/17) : *duryama* ; *dulaha* (41/20) : *durlabha* (Modern Hindi *dulaha* = 'bride-groom') ; *dewahara* (52/1) : *deva-grha* ; *deru* (21/16) : *devakul* ; *nalaru* (41/23) : *nirlajjah* ; *nidāludha* (36/20) = *nidrānubha* ; *naharā* (34/27) = *nabhorūpa*, *vyādhiviseṣah* ; *nagūyari* (40/10) : *nagga-āyāri*, *nagga-carya* ; *pācagabu* (36/10) = *pañca-garya* ; *parāhā* (51/15) : *para-hṛtam* ; **parūtā* (50/17) : *para-vṛtta* : **pāḍhāḷḷi* (38/5) : *pāḷhāyā dhakkilā n* (*phitām*)—text reads पठिष्या वक्ति ; *popphale* (40/20) : *popphala* ; **pugphala*, *pūga-phala* ; **bhakkāgi* (46/15) = *bhakkāgni* ; **balāhara* (40/21) = *balāvira* in text : *balābhira*? (cf. *Bihari barāhīl* 'agent and guard of landlord'), *bayālī* (34/18, 33/23) : *vātālī* ; *mamahā* (34/10) : *maṇma-hata* ; *malāujha* (34/19) : *malla-yudha*, *-yudhya* ; *maharut* (40/20) : *mahāmūtrah* ; *rahasagala kuan tāgha* (43/1) = *rahasasādhikah kupam api laṅghati* (= 'runner?') ; *rāulu* (22/3) : *rāja-kulak* ; *sajūna* (37/29) : *sajñāna* ; *sulāla* (35/29) : *su-kāla* ; *sōdha* (40/31) : *su-gandha* ; **sathabāda* (40/6) : *sastra-vaidya* ; *katholi* (40/28) : *hastā-tālikā*.

Those marked with * above would appear to be Old Kosali creations. In some cases, the second element of a disguised compound has been practically reduced through phonetic decay to the status of a formative affix : e. g. the *pāla*-*wāla*, *-āla* element in compounds with it, and the *-āra* element derived from *kāra* or *agāra* as in *suāra*, *sonāra*, *kamāra*, *bhaṇḍāra* etc. etc. (See above, *Formative Affixes*).

A few words have lost through phonetic decay their original composite character almost entirely, and have become practically new *rudhi* words in NIA. : e. g. *anāja* (*anāj*), *rūla* (*rūval*, *rūr*), *māhātā* (*māhāt*), *sayāna* (*sayān*, *syānā*), *gorā*, *dūlaha* (*dūlhā*), *bahārā* (*bahār*—in Bihār), *bugālī* (*bugār*), *sōdha* (*sōdhā*), etc.

There are also pure Skt. compounds—e. g. *barā-kāla* (36/11).

§ 52. (3) The Noun.

Nouns, like other words, end only in vowels. the loss of final vowels was as yet to come some centuries later. A complete reshuffling of the OIA. noun-cases had taken place. The declensions had been reduced to one only, and just a few old inflections in the declensions survive. The OIA. masc. *-a* declension, with strong modification from the pronominal declension, supplied the base for late MIA. and NIA. declension.

The affix *-u* characterised the nominative sg., m. and n., in the Śauraseni Apabhraṃśa speech and other forms of Apabhraṃśa which were descended from Prakrits which changed *-ah* of the noun (nom. m. sg.) to *-o* : *devah* > *devo* > *devu* > *den*; *dharmah* > *dharmu* > *dharmu*. The Western and Midland speeches (Sindhi, Old Hindi or Western Panjabi, Brajbhāṣā, Rājasthani, Old Gujarāṭī) kept up the distinction : nom. *-u* or *-all* (contracted to *ay*, *-o*), oblique *-a*. The *-u* thus properly belongs to the nominative. The source of Old Kosali, the hypothetical Ardha-māgadhī, as descended from the old Prācya or Eastern form of Early MIA., should give *-e* = *-o* of the West and Midland, < *ah* of OIA., and this should feature as *-i* in our speech. But this *-i* for the nom. is absent. It seems that just before the beginning of NIA., the Eastern or Kosali area was overlaid by *-u*, and this was wrongly employed in Old Kosali for other cases than the nom. as well—as a sort of alternative base—at first possibly as an exotic and therefore an elegant form.

Nouns are found with all vowels as their endings : e. g.—

-a : masc. and neut. *guāla* (5/14), *parākhia* (51/15), *ghara*, *bhātā* (21/27, 51/10, 46/15), *bāha* < *bāhu* (22/10), *lāḍla* (16/22), *manā* < *manas* (22/10), *bārahara* (21/17), *māha* (6/19), *balia* (45/13), *dewa* (45/19), *ahira* (33/20); feminine *-ā* nouns : *Gāṅga* (= *Gaṅgā*, 5/23), *bhūja* (= *bhūryā*, 10/7), *seja* (6/19 = *śayyā*), *lāja* (= *lājā* 34/6), *nāwa* (30/7, = *naah*); *-i* and *-is* : *-dharmā*, *parbata*, *byavahāra* (5/24), *Devadatta* (9/20), *jāga* (= *yāga*), *bhojana*, etc., etc.

-ā : *ibhs.* masc. and neut. : *pū* (40/17), *bā* (36/8), *bāhū* (35/9), *bidāwā* (52/23), *bidhāwā* (52/25), *bihāhū* (19/31), *sūā* (50/39), *kawā* (37/23), *kawāḍā* (37/15), *rā* (= *nājan*, 21/14), *qihā* (13/38) : *parawā* (50/17), *celikā* (52/13) *dhūlā* (50/15), etc. ; *ibh.* fem. *mā* (38/17), *hāsīā* (? or *hūsi*?) (13/22, 15/4).

ts. and *sts.* masc. and fem. : *vājū* (40/30), *lārtā* = *vārtā* (40/27), *sabhā* (48/18), *kanṇū* (39/19, 51/3), *prajā* (51/2), *prajāṇu* (22/11), *dakṣinā* (48/19), etc.

-i, -ā : *ibh.* masc. and neut. : *lāpādī* (5/15), *prahārī* (38/28), *gōṣāṇī* (13/27), *padārasī* (22/3), *gōṣā* (39/13), *ahādī* (43/25), *hāhī* (40/20), *dahī* (45/13), *poru* (45/17), etc.

ibh. fem. : *āgi* (35/18), *gāri* (5/14), *dāsi* (39/31), *nai* (*na*) (22/10), *nākanāhī* (6/17), *prāhī* (6/22), *bhū* (10/14), *ikhī* (6/2), *banhī* (54/18), *thāhī* (15/16), *hādhāhī* (39/31), *dhāhī* (31/28), *prāhī* (52/18), *dhāhī* (21/25), *gādhāhī* (47/9), *sāhī* (49/28), *rasāhī* (51/19), *dhāhī* (36/8), etc.

ts., *sts.* masc. and neut. : *brāhī* (41/18, 13/22), *dhāhī* (50/16), *lobhī* (37/8).

sts. fem. : *hāhī* (10/7), *prāhī* (5/25), *nāhī* (15/25, 40/14), etc.

-u : *bāu* < *vāyū* (7/24), *guru* (39/12), *sāu* (40/3), *sāu* (= *śāu*, 39/16), *nāu* (< *nāu* < **nāu* < *nāu* < *nāpū*, 39/11), *goru* < *goru* (*gorūpa* : 38/20), *māu* (= *mādhūka*, 45/7), etc, etc, also *ts.* and *sts.* in -u, -ā : *basu* (42/16), *ru* (15/24), etc.

-e *pāde* (*pāre*) (< *pāndīa* < *pāndita* : 10/13).

-ai : *nai* for *nai* (47/9).

Nouns in -a, masc. & neut. (not fem.), in the sg. nom. used also for the acc. : *ibh.* : *bahū* (10/14, beside *bahū* 43/24), *bidū* (44/1) beside *bidāwā* (52/22); *deu* (9/15, 40/5), *vāhū* (38/23 : acc.), *kū* (46/14), *ghāru*, *hāru*, *kāhū*, *dhāru*, *sāru*, *desu* (40/18), *sau* = *satam* (46/24), *dhātu*, (41/8), *ghāu* (42/2), *manasu* (15/18), *ekū* (acc., 43/24) beside *ekā*, *hāpādū* (43/9), *gāru* (39/30), etc.

sts. and *ts.* : *vibhāu* (51/31), *dharmu* (5/4), *pāpu* (5/24), *citru* (41/13), *māsu* (38/5), *dhānu* (40/25, = *dhūman* acc.), *mārggu*, *dānu*, *sāstru* beside *sāstra*, *śāstru*, *amityu*, *brāhmanu*, *śewaku* (48/20).

Cf. *brāhmanu-kīha* (15/10), *āpānu-kehā* (38/15).

§ 53. Gender.

Gender in Old Kosali is partly natural and partly artificial. Although as a grammarian the author of the

three genders—*puruṣa*, *stṛī* and *kṛmā* or *nagaprasūta*, the language appears to have presented only two genders, formally, as in Western Hindi—a masculine or neuter, and a feminine. Grammatical distinction of gender was made only in having an affix -i (<-i) for the feminine, e.g. *uḍḍa* = *uḍḍath*, *uḍḍi* = *uḍḍā* (<*uḍḍilā*) (38/4), *mākaḍi* (46/9); and this is found in the genitive affix (referring to a feminine noun as the name of the thing possessed) and in the verbal adjectives of past and future participial origin. Thus, *baḍa-karī dāṭra* (= *baḍa-karī dāṭayām*) (35/21), *dāṭ beṭi bhūā* (15/29), *andhārī rāṭi* (25/13); *nū bāḍi* (39/21), *leṭh-karī sabhā* = *leṭh-karī sabhāsu* (10/15); *e beṭi kām. deḥi* = *ayagā kanyā kusmai dōyā* (22/29), *baḍa padhāḥi hut sorṭi abhigāsabi* (12/16), *gudḍi kharāḍi* (= *leṭṭi*) *hatholi cāṭa* (40/28); *ayagāṭi jātī mī'a* (52/16); etc. The situation is faithfully represented in the Middle Kosali of Malik Muhammad Jāyāsī and Talast-dāsa. Otherwise there is no special way to distinguish the feminine gender in *th.* or Prakritic words.

The feminine form suggests in the case of inanimate nouns a smaller and nicer aspect of the thing: this is how the feminine form became, for names of inanimate objects, a diminutive only (e. g. *poṭhi*—*pūṭhi*, *jeṭhāḍi* 'rope' = *yugavāṭi* (42/17), *poṭi* (43/19), *poṭhi* (52/18), *baḍarūhi* (35/21), *baḍarū-karī lāṭi* (23/17).

§ 54. Number.

There are two numbers as inherited from MIA., singular and plural. The OIA. > MIA. inflexions for plural were all lost, so that the same form had to indicate both numbers: thus, *pūtu*, *pūta* 'son', *bahutu pūta bhre* (15/28); *bahutu gūṇā* (text = *gūṇā*) (10/15); *bahutu rājā* (10/14); *e kṛhāras* (21/29) = 'these two (or many) servants'; *saba byṇvakhāra* (5/25); *saba loga* (47/17); *sabāḥi bhātā* = *sarveṣu bhāteru* in text, but really = *saroc bhāte* (9/30); *hāṭhē*, sg., but also *dḷi hāṭhē* (7/13); *ketagā cka* (10/17) = *kiyanta-lu cka*, *tāa* = acc. pl. (40/31); *bahutu brādā* = *bahāni nṛdāni* (15/21); *deḥi beṭi bhāi* (15/29) —here probably the nasalisation in *beṭi* vaguely indicates the plural.

§ 55. Context, and specially numerals, or adjectives of plurality like *bahutu* or *bahuta*, *sabu* or *saba*, indicated the plural—not the form of the simple nominative. Old Kosali did not restrict the form in -u, the affix proper for the nom. sg., for the sg. only—we have *bahutu gadiāṇe* (13/29, 16/1) = *bahāni*, and *bahutu pūta* (15/28) = *baharāḥi putrāḥi* (really < **bahuvantah putrāḥi*).

§ 56. In a vague way, the affix -hē, -hi is used for both the sg. and pl. oblique (dative-locative), to indicate the accusative or dative

as well as locative : e.g. *sāmi-hā* (= *vīṭi-hā*) *sevakā bhāva* = *sevāmināḥ sevābhāḥ vijñāpayān* (39/27); *dhātū gamitā-hi akula* (41/8) = *dhātūcāḥ grāmyān* (= *grāmyān*?) *āhānjatī*; *saba-hi upatārītā bhā* = *sarvasam upatārī bhāyāt* (16/4); *devā-hi namo* = *naṁ* (45/19) = *devānāḥ namo* (may be *devān* also); *mohatī-hi usā* (45/21) = *mohatīyāḥ usyati*; *dājanā sabāhi nāla* (42/30) = *sarvān* (text) *nindatī*; *saba-hi* (10/10) = *sarvasya*. Cf. also, *te gunā* (= *gunā* + *i* < *hi* or for *gunāḥ*!) *janī upayati je sabāhi na upatārāt* (10/9, 10) = *te gunā eva mā upatārānte, mā sma va, ye sarvasya na upakurānti*.

§ 57. Two distinct plural affixes appear to have come into being, mainly or in the first instance for the oblique case : for masc. and neut. nouns, we have -e, -ī, and for fem. nouns, a nasalisation of the final vowel -i, with lengthening (this lengthening appears to be important). Thus, *pūṇavāto-harē bhājī bhukṣa bāmhāṇa aghātī* (36/3 : 'come'); *keṇa* = *kṛayal yā* *paṭāna āvudra-vastāna* (45/8); acc. pl., *gaurāc māna* = *gaurācātīn mānāyati* (39/23, 42/20); *bhāṇḍe mājra* (42/21) = *bhāṇḍān mārajatī*; *ghoḍa hāḍhi sāja*, *vasjā* (43/9) = *ghoṭrāḥāḥ hastināḥ sajātī*, *vasajātī*; etc. Also with -hī, *hi*—*balā dābāle-hi sākāḍāwa* (43/18) = *balā dārbāleṇa suikāṇḍi* (should be *durbālān*?); *sejā abhāgo-hi dāsi* (47/11) = *sejāpak abhāgyān* (= *abhāgyān*) *dāsatī*; *bhāḍe* = *bhadrāṇi* (acc. pl., 18/11); *bura* = *virāpān* (43/30), *virāpān* (46/4); *ayāne-hē akāḥ dhātū* (for *ayāne-hī*) (44/22) = *ajñānam* (*ajñānān*?) *ākāḥ dhātū*, *santūṣṭe-hi* *dhōḍēhi pāja* (37/8); *nagīyari sūro-hi eja* (40/10 : *sūram* for *sūrīm* also?); *āpān āpā* (= *ātmān*) (41/28); etc. Nominative use of this -e for the plural *bāhūn rājī bhūi bhac* (written *भ*) (10/14); *bahūn guṇā bhac* (16/15); *ketay eku khālī grā* (10/17); *kei e iḥā bāmhāṇa thāp* = *in iḥān brāhmaṇān sthāpāyāntān* (lit. *kenū hi e aṣṭa brāhmaṇāḥ sthāpātāḥ* : 21/17).

In the evolution of this plural affix -e, there may have been some influence from the pronouns also : e.g. *amhe*, *tuamh*, *te*, *je*, *ke*.

Instances of the fem. noun in -ī : *āhī* (acc. pl., dat. pl.) (6/2, 40/18); *dai beṭi bhūi* (15/23); *dai joi* (= *dai yuvāgyā* : 18/21); etc.

briḥi = *vriḥi* (41/18), neuter, here we have -ī merely because of ending -i.

§ 58. Another affix for the plural oblique (acc., dative, loc., gen.) is -nha : *guru nānha tādā* (39/12); *jēwa lāmhāpā-nha* (= *bāmhāṇa* in Ms.) *dāni dei* (11/11); *gān-wāla tithānī-nha jūḍā* (31/28); *ēnha* (५३) *mājha* = *ejām mādhye* (19/50). We have also *nha* : *pitarānha sargu dekhāla* (38/11).

Connected with the affix *-hā* as above, *-hū*, *-hū* is also found similarly for the plural oblique : e. g., *hāṭha-hā* = *hāṭhagā* (13/21); *bāha-hā* (or *bāha-hū*) = *bāhuhgā* (22/10); *to-lā* *lā-kara gāṇu* = *tayor dvayor grāmān* (16/19); *tenhu* (for *lāḥu*?) *māṅgha* (text *māra*) (10/17); *oda-hā-pāsa* (= *Udragh*, for *Oḍraḥ* : 21/14); *to-hū* *kurū sabhā* (10/15). This is thus equally of gen. pl. origin.

§ 59. Case.

The following cases are found to be formed by adding *Inflections* (as opposed to *Post-positions*):

[1] **NOMINATIVE** : no affix usually, for both singular and plural. As an imposition from the neighbouring Old Brāj, and also as a literary survival from Śauraseni Apabhraṃśa, however, we have commonly *-a* in the singular.

Example : eg. *dharmu* (5/4), *gnāḥ* (5/14), *mehā* for *meha* (5/26), *bāu* (7/24), *pūtu* (38/11); (*pūsa+hi>*) *pūtāi* (10/8), *lāpādī* (15/15), *bhājā* (10/7), *gusāwī* (13/27), *qihā* (13/28), *śubhā*, *coru* (47/5), *gubaru* (87/12), *gāwī* (40/21), *bihhāi* (51/21), *biḍau* (44/1), *biḍawā* (52/21), *sūā* (50/20), *kawā* (87/25), *bāhā* (35/9), *ahira* (38/20), *kawādū* (37/15), *padāwī* (38/28), *kahāru* (49/29), *sewālu* (48/20), *balu* (34/6), *āru* (34/4), *būḥā* (34/3), *taruṇa* (34/2), *aruu* (38/29), *siḥu* (37/21), *biḥu* (37/17), *nūu* (37/2, 5), *mālu* (39/3), *devāhālu* (39/3), *kuḍumbr* = *kuḍumāl* (39/6), *kewālu* (39/7), *hālī* = *hālikāḥ* (39/16), *kuḍūtu* (39/16), etc., etc.

For the plural, we have to note *-a*, *-e*, *-ā* for masc. and neut. nouns, and lengthening with nasalisation for fem. nouns in *-ī*. e. g., *bāhutu rājā* (10/14), *bāhutu guṇā* (12/15), *brāhī* (12/22); *te guṇāi jānī upajāti*, *jō...* (10/9, 10), *dūi beḥī* (15/29); *bāmhāṇa aghāṇī* = *brāhmaṇā āghaṇāṇī* 'Brahmans come' nom. pl. (36/3); *c kahāra sāpādātī* (21/29); *eka gadāwīra*, pl. *dūi gadāwīra* (15/29, 16/1); *bāhutu pūta bhāc* (15/28, 29), *c bāmhāṇa thōp.* (21/17).

[2] **ACCUSATIVE** : no affix usually, but there is at times a nasalisation, which may be either the obsolescent nasal for the accusative as inherited from MIA. (*-m* from OIA. *-a*), or just the result of a literary influence from MIA. The nominative affix *-a* is also found extended to the accusative in the singular.

Examples : *kūu* (46/14), also *kūāu* (43/1), *dou* (40/5, 22/9), *dūhū*, *gāwī* (5/14, 50/28), *nai* (22/10), *pāu* *puhāḥā* (58/11), *gharu* (39/6), *udāu* (39/7), *saṇṇāu* (39/24), *kābāu*, *jajumāna* (5/16), *dakṣiṇā* (41/19), *kāpādū* (40/15), *gharu* (49/8), *vāhū* (38/23).

āhawāh (6/17), *mukhā* (6/19) beside *mukhu* (44/6), *saṅgu* (38/11), *bolā* (7/3), *cittaḍa* (6/23), *koru*, *chamā*=*kopam*, *ksamām* (9/31), *beṭṭ* (51/6, acc. sg., or pl.?), *sattu mārggu jaṇ chāta* (= *chāḍa*)s (10/11), *dharmu karau* (11/5, 11), *sāsāru anityu dekhāṇi* (10/3), *pāpu*=*pāpu* (10/11), *pānu* (40/25), *khātī* (10/17), *deu pūji*, *banhama-nha jānu deṭi* (11/11), *bhātu* (12/4), *sāstru* (12/8), *sāstra* (13/28), *kalāwa* (12/6), *harāwā*, *gā gawesa* (41/15), *kheta* (39/16, 44/10) also *kheta* (46/21), *kālu* (39/16), *cālu* (39/13), *desu* (40/18), *gūṇu* (40/21), *dhonu* (40/26), *sahuri* (45/28), *pūtā* (41/22), *thālā* (*sthalā-kam nārjati*) (50/11); *poṭhi bhā* (52/18); *bhātā māsā loṇu ghru* (46/15); *coru dhonu māsā* (47/3), *rākhu* (49/3); *kāju* (41/21).

As for the plural nominative, so for the plural of the accusative we find also -a, -e, -ē and -ī (-i) for which see before, § 57.

hamhāpu (acc. pl. : 16/23 = *brāhmaṇān*), *bhāṇḍe* (acc. pl., 42/21); *gorawe* (= *gauravātān*, 33/23), *sisa-nha* (acc. pl. 39/12); *ākhī* (40/15) also *ākhī* (43/4); *tila* (= *tilān* 40/31), *brihī umisa* (= *vrihīn unma-srati*, 41/18), *buru uḍeḍa*=*virūpān uḍeḍati* (43/30, 46/4), *cuna* (acc. pl., *capakān* : 45/22), *gorū* (= *gorūpāni*, 46/4), *deu* (= *dovān*, 51/20); *bahuri* (47/25), *bhalē* (48/12), *chōṭ* (49/25); *tithāri iha* (51/28), = pl. oblique.

[3] INSTRUMENTAL. *manusē jēu*=*manuṣa-vat* (50/20). The affix is ē (-e) for nouns in -a, ā; -ī -i for fem. nouns in -i; and frequently the mere base, or nominative (without -u), is used for the instrumental.

Examples : *dharme suba byabahāra* (*byavahāra*) *pacā* (5/24); *ākhī* (आखि = *akṣpā*, *akṣibhyām vā* 6/2); *ākhī dekhata ācha* (6/5); *jībhe* (6/9) *nakē* (6/13); *hāṭhē* (6/16, 7/12); *āhāṭu* (आहाम : 6/21) for *āhawā*=*ākramanena*; *kāne* (6/28)=*kānē*; *bolē bola*=*vācā vadati* (7/3), *mantrē* (मंत्र) *khūla* (45/30 : *mantrena kīlāti*); *dhana putra* (= *dhanaṇh putraih* : 9/27); *hāsīē*=*dātrena* (13/22, 15/4); *guālē* (13/29); *īdhanē* (15/4, 15/10); *jālē* (15/23 : *jvālena*, *jvālayā*); *laudē* (16/22), *laudī* (35/16); *lōjē* (37/21, 34/6); *karani* (Ms. *ṇe*) *hāre*, *padhani-hare* (20/16, 17)=*karisyamānena*, *pathisyamānena*; *mane* (22/10 : *manasa*) *baalī*, *bayālī* (34/18, 38/23), *sūpē* (34/20); *bāē* (36/8, 49/3, written *बप*); *nahē* (52/9); *banjē* (43/16); *barū* for *barē* (39/19); *bilakhāl* (36/18).

Other cases of the instrumental : *chātē-hi* (51/19), *chāṭe-hī* (22/11) 'quickly'; *bahutē aghā* (41/25), *aparādhē* (37/6), *sonē* (44/12), *bhōē* (35/20), *pidē kānda* (34/5), *corē* (34/29), *sēphe* (36/1), *anikē*=*anikṭena*

(38/2), *bādhani* *bādhī* for *bāḍhanē* (39/31), *cāḷē* (39/1), *telē* (40/17), *sāḍhē* (39/31), *ku* (41/20), *bahutē* (41/25), *gūṇḍē* (44/27), *etawātē* *karwatē* (46/15), *taḷē* (47/3), *dukkhē* (47/9), *dāvī* (47/26), *chārē* (48/6), *saṇḍāsi* (49/5), *māḷhē* (50/2, loc.; 52/6), *uṇē* (51/16), *bhāḷhē* (51/14), *jonhē* (37/1).

Instrumental with *samam* : see below, under *Post-positional Cases* § 60, [10].

In two cases, we have *-hū* for instrumental plural : *kāḷha-hū* (13/21), and *oḷa-hū* (21/14) reinforced by the post-position *pāsa*; and *bāha-nhe* = *bāhubhyām* (22/10), for either *bāha-hū*, or *bāhu-nha*. Note : *prajñā* (22/11) = *prajñayā* : the *-e* may be in Old Kosali, a solitary survival of the OIA. fem. instr. affix *-ayā*, or, what is more likely, it is for *prajñā-hi*. So *bōḷā* = *varṭakena* (34/24) for *bōḷa-hī*.

[4] GENITIVE.

In the case of one word, we have a genitive affix *-ā* : *parā* = *parasya* (38/13, 28; 42/16 . 44/7). Also with the pronouns—e. g. *jā* (10/7) written *ṛ* = *yasyā*; so *kū*. The fuller forms would appear to be *parāha*, *jāha*, *kāha*, etc. So *parā* *hia* *dūsa* (51/35) = *para-kṛtanti* (for *parasya kṛtam*) *dūsyati*.

Commonly the genitive is formed by compounding the base with the adjectival affix *kara* (fem. *kari* = *kari*, when referring to a fem. noun), which changes to *karē*, *karī* (*kari*) when the noun qualified is in the oblique and *kara*, *kari* are not always just compounded with the base of the noun, but are also added like a post-position to an oblique form. Cases with *kera*, *keri* (<*kārya*-) do not occur, although these are common in later Kosali.

Examples : *thāḷhē-kara* = *sthambhasya* (47/12); *rā-kara* *sāgara* = *rājñah sāgarah* (21/14), *nadī-kara* (15/25), *rāḷa-kara* *purusu* (16/19); *teḷā dū-kara* *gāṇu* (16/19); *paḍavasi-karu* *gharu* (22/3); *dūḷaḷa-kara* (38/17); *mīta-kara* (23/18 : ablative sense); *baḍa-karī* *dūla* = *vatasya dālāyam* (35/21); *teḷi-karī* *sabhā* = *udiyāsu sabhāsu* (10/15); *kakarē* (common) *gharē*, *madhā*; *pumavāte-karē* *bhojā* (loc., 36/3); *pāta-karē* *badhāwē* *nāca* (36/28) etc.

Cf. also *hanē karē* (*gharē* understood? 51/3); *banie-kara* (14/20 : dative in sense).

For the plural of the genitive, we have evidently the same affix *kara*, but there is no good example of a plural genitive giving the affix or affixes in full. The original genitive plural affix, derived from MIA. *-na* < OIA. *-ānām*, is found in only the words *bāha-nhe*

(22/18), *bamhaṇa-ha* = *bamhaṇa-nha* (11/11), *sisa-nha* (39/12), *pitaru-nhu* = *nha* (?) (38/11), *tūhiṭṭu-nhu* (51/23) = *tūthayātibhikṣūṇāṃ* where it is used as an oblique (accusative-dative plural in these cases), and in the pronouns *enhu* (19/30) = *esām*, *teṇhu* for *tenhu* *ā-kura gāḍu* (16/19), we have also this gen. pl. affix (here extended to the pronoun from the noun) *-nha-_L-pu*. The *-h-* element in *-nha-* is discussed below.

[5] LOCATIVE.

The affix for the locative is just a nasalisation of the final vowel, or in the absence of it, just the base (*-ā*, *-a* for nouns in *-a*; *-ī* *-i*, *-e*, *-i*, for those in *-i*).

Examples : *duāra* = *duārē* (37/26); *gāṅga māhī* (= *mātarāṃ*) *inhāwa* (50/18), *gāṅga māhē dharmu ho*, *pāpu jā* (5/23, 24; 32/3 = *gāṅgā gaṅgāyām māte dharmo bhavati, pāpam gātī*); *muḥā* (6/19, 44/15), *sejā olara*, *kolā le* (6/20); *kāḍha* (= *kāḍhā*) *le* (6/21); *gāva dhārē peḍa* (= *grivāyām* : 6/23), *talā* (6/23); *sabāhī bhūḷī dayā karu* (9/30 : *sarvāṃ bhūtesu*); *hāthā* (7/10 = *haste*; also 7/12 = *hastena*); *simhāsana* (for *-saṇī*) *ācha rājā* (14/21); *lhoḷā* (13/22); *saradā rē* (15/24); *masāṇā* (written *मसा* : 34/21); *bāga* = *bāgā* (38/20); *barā-kālū* (36/11); *odē kapaḍā* (36/10); *subāḷū* (35/29); *ḍāla* (35/21); *pūḷḍhākā hādī* = *hādī* (38/5); *salū* (47/28) = loc., also ins.; *parāi brathu* (9/31) = *parakīye vastuni*; *laḍḍī* (35/16), *pūḷḍī caḍāwa* (6/23); *teḥā karī sabhā* (10/15); *bhāi* (20/14), *sthālī* (13/31 = *sthālyām*), *godī* = *carāṇe* (50/13), *kaṅgi* (51/27), *rādī ho dhāraba* (22/4) = *carāṇāḥ ho dhārāyām*; *thālī-karī* = *sthālyām* (15/10 : here we have a post-positional word in addition); *apaṇī jāi* (52/16); *bārisē* (37/12 : pl. loc.).

The origin of this affix, which is found in both singular and plural, has been discussed before under Phonology (§ 40).

The affix *-e*, *-ē* is also found for the locative : *galē* (<*galahī* ? 6/23 : or for *galā*); *sūkhē kāṅha kayā karaḍa* (37/25). Other cases of loc. : *ādhārī rātī coru dhūka* (35/13), *peḍē* (35/5), *pānī* (36/6), *ahedē* (41/10), *muḥā pahāṇa* = *muḥā prabhunāḥ* (44/15), *gāḍā* = *garte* (45/1), *ārīsē prabhimbā* (46/31), *kaḍā* (47/22), *bāgā* = *vaḷgāyām* (48/12), *māhē* (50/2); etc.

[6] ABSOLUTE.

There is a Case Absolute, a sort of Locative Absolute, which is in *-ē* (*-e*).

Examples : *gāṅga māhē* (= *gaṅgāyām māte* : 5/23); *aho kāḷe e suara* (text : *suāre*) *bēpālī kiē māḍha* (21/25) 'what does

this oock prepare, with a head-band on', lit. 'a head-band having been done' (= Hindi 'bēṭalī' ligē hue); *ko e māde mūde* (instr.) *dirghā aṭṭi* (instr.) *dhovī parukhē* (31/28 : = Hindi *dhovī pahne hue*); *māsē pāḍe sukhiā tāsā* (34/30 : *mosye prāpte*); *dhane pitē pūḍe sabu-ho vāsa* (35/1, = *dhane putre prāpte, sarvuh kōpi ullasati*); *bhūge bālē, bīra para rakai* (35/1 : *bhagne bālē, vīrah parame rakati*); *upara-hāṭi kījhē, tāla-chaḍa peḍē rāha* (35/5 = *upariśṭād akṛte, tāla-siṣṭam prakarane rakati*); *madē prē, biṣē khaē ānēḍē ghūmē* (35/26, = *madō pite, eva khādite, unmdre vā satī, ghūmrāte*); *pāva-galē piē sāgha* (36/40, = *puṣṭa-gaṛye pite sudhyati*), *manāve u, na mīnāi* (37/11, = *mānita 'pi*, text : *mānito'pi, na manyate*), *bolē uttaru, kōhu phurāi* (37/28 : *ukte satī, uttaram hasyati sphurati*); *jālē lagē, pāḍihāḱē hūḍē mīṣu eula* (35/5 : *javāle lagne...*), *juāṭē āc cāṭu kḍāḍa* (35/18 = *jāmāṭari āvāṭe*); *pāṇi bāriṣē, biḍāvu uluḥa* (= *pāṇīye vṛṣṭe uluḥati*, 52/22); *mīccēḥ bolē, kūu na rohai* (36/15 : *mithyābhāṣite*).

In one or two cases, we have a locative absolute in -i: *duṣṭra paṭṭatā, nīhūḍa* (37/26 : *duṣṭri pravisan, nighṛṣṭati*).

[7] THE OBLIQUE CASE IN -hi, -hī.

This is a sort of maid-of-all-work, so to say, so far as the various cases are concerned. It indicates the accusative and dative, generally, and at times the locative and instrumental as well, in both singular and plural. It would appear to be an imposition from literary Apabhramśa, and from Old Brāj. It came in very handy when the old case-affixes were becoming obsolete through phonetic decay.

Ukṣa-hi tūḍa (*bhṛīyam tādāte* : 48/7); *bāghuḥi dāra* (= abl. : 48/27); *devaḥi nama=niḥva* (= *devam namati* : 45/19; also *deva-hi nava=navati* elsewhere, and *dev pūga=devam pūjayati*, 40/5); *paraṭa isara-hi soṭva* (50/17); *bumhāṇa-hi pīḍhā bāṣṭra* (50/25); *guru chātra-hi sāstra sikhīva* (50/28); *anyāi-hi sāra* (50/22); *savutī-hi* (= *supatnīm*, 44/18); *saba-hi upakāṣṭi hou* (10/4); *paḍhāva chātra-hi sāstra ojhā* (13/29); *bīḱṇa-hi* (34/23 : locative sense); *brāhṃṇa-hi lūḍu priti jana* (14/19—dative sense); *mālu māla-hi modā* (= *mallo malam*, 39/2); *paḥāri cora-hi laudē kūa* (38/29); *mā putu-hi dūlāla* (38/17); *sāmi-hi sevaka binava* (39/27); *dhūru gamṭro-hi akala* (41/8); *para-hi būca* (43/4); *dāyāda-hi* (43/29); *dāṇa saba-hi sātāva* (44/25); *kuḍūba-hi anukala* (45/31); *juāra-hi suu gīa juāru* (48/24 : ablative sense); *mā-hi, mā-hī* (48/24, 50/13 = *māturam, mātṛh*); *ṭhākara-hi sevaku olaḡa* (48/20); *dāṇa saba-hi nīda* (42/30); *hara-hi laṅgā de* (51/3 : dative); *mehati-hi isā* (45/21 : dative sense); etc.

-*hi*, -*hi* is added to the plural form (see *ante*, § 56) also : *santushta-hi* *thode-hi* *pūja* (37/8), *balia dubale-hi* *roda* (45/12); *jhāṅghē-hi* *saba hi* *āca* (42/18); *ayāne-hi* (written *ayāṅg*) *akula dhānu* (44/23); *sāpu abhāṅge-hi* *dasi* (47/11); *nagdyari sūre-hi* *uṅga* (40/10); *balia dubale-hi* *sākadāwa* (43/18).

In *dhukhē sahāi taja* (47/10), we have -*i* for *hi*. *sahāi-hi* (= *drakḥasata sarvama tyajati*); so probably also in *prajñā* (22/11 : instrumental form for *prajñā-hi* : translated into Skt. in Ms. as *prajñayā*, and it could equally be a case of a survival of the OIA. fem. instrumenta affix -*ayā* to -*ya*, added to a *ya* base).

§ 60. There are in addition some other cases formed by adding post-positional words, either to the base, or to some inflected form (generally the oblique). We have thus—

[8] THE DATIVE CASE.

The OIA. dative case-affix -*āya* was lost, the accusative merged into the dative. Thus, *brāhmaṇa gāvi de* (14/18) = *brāhmaṇāya gāvaḥ dadāti* (lit. for *brāhmaṇane*); so *brāhmaṇa-nha dānu dei*, *jeiva* (11/11) = *brāhmaṇobhyaḥ dānam datvā, jimbati* : here we have the old. pl. affix, of genitive origin, for the dat. pl.

Commonly the dative idea is indicated by the oblique in -*hi*, -*hi* for the singular, and that in -*nha* for the plural, judging from the later forms of the Kosala speech. But we have the dative idea specially indicated by the post-position *kāha*, *kehā*, *kāha* or *kāhā*. Thus—*brāhmaṇa-kāha* (15/10) = *brāhmaṇasya kṛte* (text translates this as *ātmanā*, dative); *para-kehā* *ṛṣṣṣ*, *āpura-kehā* (39/15) = *parasya kṛte, ātmanā kṛte*; *jatāḥ-kāha* *sabhyā-hi* *utoda* (43/2) = *nīle jetuṇ sabhyam utkocati*; *larabē-kāhā*, *padhabē-kāha*, *jābē-kāha* (11/20-23); *jāhāna-kāhā* (34/8), *jeṭbē-kāhā* *rādheṭa āchāḥ* (20/19, 20); *kā-kāhā* very common = *kasamā, kasya kṛte*.

The genitive (post-position) affix -*kāra* is also used for the dative. e. g. *baṇṭē-kāra* *dhanu dhāra* (14/20) = *vaṇṭe dhanam dhārayati*; also *baṇṭē-kāḥ* *baṇṭā nādhāra* (51/8), translated as *vaṇṭo grhe kapardakān nakṣipyati*.*

The post-position, *kāra*, *kāhā* appear to be affixed either to the base form of the noun, or the oblique in -*ḥ*. In *brāhmaṇa-kāha* (15/20), it is the -*ya* form, properly the nominative, which serves as the base also.

* With this idiom compare Bengali *tāder-ghare* = 'for them, to them, lit. "in their house"'.
 1

[9] THE ABLATIVE CASE.

tanha-tan, *anha-tan* (14/37, 28, 29), *bāgha-tan* *tan* (14/16) = 'fears from or because of the tiger'; *bhūṭkā-hi-tan* (15/10) = *būḥu-kṣi-tan*; *ojhā-pāsa biḍā le* (14/16) = 'receives learning from the teacher' (Skt. = *upādhyāyād adhiśe*); *gāṇḍa-hūta āsa* (14/15) = *grānād āgacchati*, *upara-hūta kādhā* (35/5) = *upariśatā akṛṇān* (really *akṛṇe sati*); *kāhā-hūta* (= *iḥita*) e *puruṣa d* (23/15) = *śaśmāḥ ayam puruṣaḥ āgataḥ*; *iḥā-hūta* (14/30), *tadhā-hūta* (14/29); *nīta*, *kāhā-hūta etā kālā* (23/16) = *śakṣa! kutas tvaṃ vyatā kālana?*

Locative used for ablative : *kunaijā* = *Kanyakubajā* (23/16), *-kāṭ* = *kārāyāḥ*, *kunāḥ-to va* (23/17).

The post-positional affixes for the ablative are thus *tan*, *pāsa* and *hūta* (*hūta*) or *kāt*.

In *mīta-tan* *lā dei* (23/16) = *mitrād gṛhīṭā dātā ca*, we have the genitive in *-kara* used for the ablative.

[10] THE INSTRUMENTAL WITH POST-POSITIONS.

oḍḍā-pāsa (21/14) = *Oḍraś* (text = *oḍraś*), 'with the help of *Oḍḍa* = *Oḍra* diggers'; *dūrjane sāu saba-kāhu tāṭa* (text *ṣaṭ aṣṭ*) (37/23) = *dūrjaneṣu samam survasya kasyāpi brūyati*; *ghīṣ sūlāve saṭ* (text : *ṣaṭ*) *sāu* (21/81, 22/1) = *ghṛteṇa śarkarayā samam saktuḥ* : text = *sa-ghṛta-sarkarāḥ saktāvan*.

The post-positions used for the instrumental are thus *pāsa* and *saṭ* or *saṭ*. These are used with oblique or instrumental.

[11] THE LOCATIVE WITH POST-POSITIONS.

thāl-kar (15/10) = *sthālyām*, lit. *sthālyām kṛtā*; *rāṇḍ-pāhā rāḍha ko āchiha* (21/10, 11) = *rājakula-caruṇānām sannidhau* ('near, beside the *rāṇḍa* or noblemen?') *kāṭ sthāsyat* (the word *rāḍha* does not seem to give any meaning here : should it be *sāḍha* or *sandha* = *sannidhi*?)

kari, the conjunctive indeclinable of root *kar*, and probably also the word *sandha*, are found to be used with the locative or instrumental. *māḡha* or *māḡha* is also found as a loc. post-position : *ṣa eniā māḡha* (19/29), *tanhu māḡha* (10/17 : text *ṣa*) = *teṣāṃ madhye*.

§ 61. The 3s. word *pīḡ* > *pīṭara* in the sense of 'the manes', as a religious and sacerdotal (and consequently learned) word is found to be declined as follows;

Accusative pl. *pīṭara* (42/8 : *pīṭara tarppa*), *pīṭaru* (51/20 : *teṭ dev pīṭaru tarppa* = *taṇḍ devāṃ pīṭṛiṃ tarppayati*).

Acc. or dat. pl. *pīṭara-nha* (38/11 : *pīṭara-nha sargu dekhāla*).

Vocative pl. *pīṭaraho* (probably pronunciation of *pīṭarāh* → *-ah* as *-aha* or *-aho* : 21/20).

§ 62. From the above analysis of the declinational forms, the Full and Typical Declension of a Noun can be reconstructed as follows:

	sg.	pl.
Nom.	<i>pīṭa, pīṭa</i>	<i>pīṭā, pīṭe (<pīṭa>)</i>
Acc.	<i>pīṭa, pīṭa, pīṭā, pīṭa-hi</i>	<i>pīṭa, pīṭe, pīṭa-nha (pīṭa-hi)</i>
Ins.	<i>pīṭē, (pīṭa), pīṭa-hi(-hē) pīṭā-saū [pīṭē-pīṭa]</i>	<i>pīṭa-hā, pīṭa-hi pāsa</i>
Dat.	<i>pīṭa, pīṭa-hi(-hē), pīṭa- kūṭa, pīṭe-lahī, pīṭē- kara, -karē</i>	<i>pīṭa-nha (pīṭa-hi) [pīṭa-nha-kūṭa]</i>
Abl.	<i>pīṭa-tay, pīṭa-hi-tay (-hē), pīṭa-kūṭa, pīṭa- kāṭi, pīṭa-pāsa</i>	<i>[pīṭa-nha-tay, pīṭa- nha-pāsa, pīṭa-nha- kāṭi, -kāṭi]</i>
Gen.	<i>pīṭā, pīṭa-kara, -karē, pīṭa-karī, -karī, pīṭa-hi (-hē), pīṭe-kara</i>	<i>pīṭa-nha, pīṭa-nha- kara etc.</i>
Loc.	<i>pīṭā, pīṭa, pīṭa-hi (-hē), pīṭē [pīṭi]</i>	<i>pīṭa-hi (-hē), pīṭā, pīṭa-nha-māyha</i>
Voc.	<i>aho, are pīṭa</i>	<i>[aho, are pīṭa, pīṭe]</i>

§ 63. Origin of the inflexions and post-positions of the Noun Declension.

Nom. singular *-a* is from MIA. *-a* = OIA. *-a* of nouns masc. ending in *-a*. This became the characteristic nom. sg. affix of Western Apabhramśa and of speeches connected with it. Old Kosali, if it is really descended from Artha-māgadhi, should have had an affix *-i* (*putrāh* > *putte* > *putte* > *pūti*), but this *-i* is not found. The *-a* is extended to the accusative also, and even it seems to act as a base (e. g. *brāhmaṇa-kīṭa*).

I am inclined to look upon *-a* as a form taken over from Western Apabhramśa by what may be called Kosala Apabhramśa, later strengthened by the similar affix from Old Braj.

The nom. pl. *pīṭā* phonologically represents the OIA. *putrāḥ* perfectly well (*putrāḥ* > *puttā* > *puttā* > *pūta*). The plural *pīṭe* would

appear to be the instrumental plural affix *puttahi* < *puttehi* < **puttebhah* for *putrah*, which took up the place of the nominative and the accusative when the old affixes for these two cases were lost and they became identical with the base—a situation we find in other NIA. speeches. *-ahi* > *-ai* > *-ai* > *-e* appears to have developed as a 'strong' form, *vis-à-vis* the baseless *-a* as in nom. and acc. pl. *pūta*, some time before the change of the locative singular *-hi* to *-i*, and of the verb affix for the 3 sg. present tense *-ati* > *-ai* > *-a* (see *ante*, §§ 40, 41). The nom. pl. form *gūṇai* as a plural (ie *gūṇai jāni upajati* etc. 10/9, 10) thus represents the intermediate stage between *gūṇahi* (instrumental pl.) and the later **gūṇa* (nom. plural); it may, however, be just *gūṇa*, base or singular form as plural, and the emphatic particle *-i* < *-hi*, combined into a diphthong.

Acc. sg. in *-u* is an extension of the nom. sg. The form *pūṭhi*, with nasalisation, would appear to be merely a continuation (probably more orthographical than actual) of the OIA. acc. affix *-am* = MIA. *-am* = Apabhramsa **-ā*. The oblique-accusative *pūta-hi* will be discussed under the locative, and the pl. acc. *pūta-nha* with the genitive plural.

The instrumental sg. *pūṭe* comes from Ap. *putē* < MIA. *puttem*, *puttemam* < OIA. *putrena*. The instrumental was an important case form, as it furnished the real nominative for the transitive verb in the past tense. Its development in Old Kosali is parallel to that of the same case form in Old Bengali.

The *-i* was extended to feminine nouns also, and when these ended in *-i*, just the nasalisation of the *-i* was taken over by the *-i*: e. g. *baṇi*, *baṇi* (34/18, 35/23) = *vātālyā* (really < *vātāli* + *-na*).

The base form as used for the instrumental would appear to be an uncommon thing, only a few examples being found, which may be due to the scribe's error.

The instrumental post-position *-sāi* (also occurring as *-sēi*, through clerical error, in all likelihood) is from OIA. *sānam*, MIA. (Ap.) *sāna*. This occurs in later times as *sā*, and also as *se*, as in Braj and Hindi (Khari-boli).

The instrumental pl. affix OIA. *-ebhiḥ* > MIA. *-ehi* > Ap. *-ahi* > *-e* was transferred to the nominative and accusative plural, and the affix *-hā* was established, but only for a short time, as the instrumental was rapidly made an obsolete case-form in both the sg. and the pl. in Kosali, as in Western Hindi and Bihari, although it has

survived as a living form in Bengali to the present day. The origin of this *-hū* is obscure. Could it have been of a composite origin, along the line indicated below.—

*dha, -dhi > -ha, -hi : putra-dha + tah > *puttahao > puttahan > pūtan?*

The instrumental post-position *pāsa* is the OIA. noun of location *parīśva > MIA. passa*, the base form *pāsa* being really for the locative

The dative is the oblique *par excellence* and the *-hi* affix is an extension to it from the locative.

The post-position for the dative, *kūhā* or *kihā*, is the OIA. *kṛta > MIA. kīa*, with *-h-* and the nasalisation coming into the word as an imposition, both of them, from the ubiquitous dative-locative or oblique *-hī*, partly to prevent a hiatus. The form *kīa* is found in the word *parā -kīa* (51/15) = *parasya kṛtam* (*parakṛtam* in the text). Cf. also *are, eti bāra tū kīha kīa tūhā* (= *trayā kim kṛtam*) (20/10). Or *kihā* may be (and this is perhaps more likely) just the locative form—*kīa-hī > kīhāhī > kihā*.

The dative plural *pūta-nha* is really the genitive plural form, generalised as an oblique plural for most of the cases.

The ablative affix *-tan*, added to the base, or to the oblique in *hi*, is evidently the same affix as the *-ta* in Old and Middle Bengali, for the same case (as, e. g., in *jala-ta utthali Rāhi* = *Rādhikā* got up from the water). It has to be connected also with the affix *-ta* as in Tulasi-dāsa's *Rāma-carita-mānasa : mīna itna jana jala-te kuhē* 'miserable like fish drawn from water'. Braj also has the same affix as *tē, -te, -tae, -tāi* 'by, with, from', agreeing in sense and employment with Hindustani *-se*. Its source is not clear. It may be it is just the OIA *antaḥ* 'within, in between, in the midst of', MIA *anta*, which furnished the Bengali-Assamese locative affix *-ta*, *t* (e. g. Old Bengali *ghara-ta*, New Bengali dialectal *ghara-t*, Assamese *ghara-t*), and the Marathi and Konkani locative affixes *-tā* and *ānt*, *ant* (Marathi *gharānt* etc.), which was later strengthened with the locative affix *-e, -ae < -ai < -a-hi*, which is discussed below. Of Middle and Modern Bengali *-te* = *-t-e* as an extension of *-ta* (Modern Bengali *ghar-ete* 'in the house', beside *ghar-e*). *-ta + -hū*, instrumental plural affix noted above, is a likely source of *-tan*. Confusion and interchangeability of the three cases, instrumental, ablative and locative, are common in NIA. (Dr. Muhammad Shahidullah suggested alternative derivations of this locative *-ta* : OIA. *-tra*, is in *vana tra > bana-ta*; cf. *trā* as in *Gurjara-trā > Gujarāt*; besides, for ablative *-ta*,

OIA. double ablative $-āt + tak > MIA. -otto > -ta$. But these are doubtful, specially the latter, both phonetically and etymologically.)

The ablative post-positions $hūta$ and $hāti$ are present participle forms, from roots $bhū$ and as respectively, the former just the base form ($bhavanā > bhūta > hūta$) and the latter the locative ($*as-ant-$ for $san-$ $> ohanā > *uhanādhī > hāti, hāv$).

The genitive in $-ā$, $pūtā$, appears to stand for an earlier, MIA. (Ap.) $putāha$, where the $-ha$ (surviving largely in the pronominal forms) is a problem. It does not appear to be from MIA. $putāssa$. Can it be a case of MIA. $putāha$ being really from an OIA. $putā-dha$, with the $-dha$ affix of location as in Pali $i-dha =$ Skt. $ihā$ (OIA. $ihā$), Vedic $kūha < *kū-dha$?

The genitive $-assa$ of MIA. certainly became obsolete in NIA., and its occurrence in Apabhramśa as $-assa, -assu$ would appear to be a literary continuation of an old affix which was absent in the spoken vernacular. Of course, in OIA. and in early MIA., this $-aya, -assa$ was a very living affix (e. g. European Gipsy *coras-hero* 'of a thief' = MIA. *corassa-herao*), but it is just as likely that other genitive affixes were equally common in the spoken dialects, although Skt. (and earlier Vedic) took no notice of them, and the later Prakrits took but only scanty notice.

The affix $-ava$ is an adjectival word compounded with the noun base. This affix was going strong in the entire eastern Indo-Aryan tract from Kosala to distant Assam and Orissa, and it is the basis of the genitive affix $-ar$ of the Eastern Magadhan speeches, as it is of the genitive affix for the pronoun in Central and Western Magadhan (Maithili and Magahi, and Bhojpur). It is fairly frequent in the Middle Kosali of Tulasi-dāsa for instance. It was in later times ousted by $-ka$, which is from both MIA. adjectival $-ka < OIA. -ka$, and MIA. $kac, ka < OIA. kṛta$.

The oblique in $-ā, -li$ also is found for the genitive.

The proper genitive plural affix for Early NIA. is $-ṇa < MIA. -ṇa, -ṇam$ or $-āṇa, -āṇam < OIA. -āṇam$. This is found to survive in many NIA. dialects as $-ā$ from Bengal to the Punjab. It became quite early influenced by the $-ā, -ā$ of the new powerful oblique, and received the $-ā$ from it : $-ṇa > -ṇā > -ā$. When the original instrumental plural $-ām$ was a living form, the $-ā$ from this might have also strengthened the $-ā$ in $-ā$. From the genitive, it was extended to the dative and accusative also, and even to the nominative, as we see in certain NIA. speeches of the present day.

This *-nha*, *-na* is changed to a mere nasalisation as well (e.g. Hindi (Khari-boli) oblique pl. base in *-ō*, Panjabi and Rajasthani oblique pl. base in *-ā*, and Standard Bengali honorific pronoun-bases with nasalisation, beside dialectal equivalents of these with *-n*, as in *tā* and *tān* 'his (honorific)' < MIA. *tānam* for OIA. *tesām*).

The locative singular affix in *-ā* has been discussed before (§ 40). Locative *-ahī* > *-ā* > *-ā* probably took place later than the change of the instrumental plural *-ahī* > *-ai* > *-e* as discussed above.

The full form of the locative affix *-hi*, *-hī*, after it had the above phonological modification in Old Kosali as it was evolving out of its corresponding Apabhramśa (the hypothetical Ardha-māgadhī Apabhramśa), appears to have been re-introduced from Western Apabhramśa as a literary affix, and in this matter there was also the influence of the contiguous Old Braj speech (Kanaūjī and Braj proper). Possibly the influence of settlers from the tracts to the west of the Kosali area—the *Pachūhā* tract—who used the older form *-hi* (*-hī*) for the locative as a distinct affix (and had not combined it with the preceding vowel as in the Kosali speech) and also employed *-u* for the nominative of masculine (and neuter) nouns, had also a good deal to do with the acceptance and establishment in Kosali of this very helpful affix. Further to the east, where there was no literary or communal re-inforcement of this *hi* (*-hī*), it met with an early *nirvāṇa* by being combined with the preceding *-a*: OIA. **ghrdha-dhi* > **grha-dhi* > **garha-lhi* > MIA., NIA. *ghara-hi* > *ghara-i* > Old Bengali *ghare*, with no further occurrence of *gharahi* (outside of literary Western Apabhramśa which was cultivated in Bengal to some extent, but was not so strong as in the Kosala area); cf. Old Bengali *hihi* < **hrda-dhi*, which normally became *his* in Middle Bengali.

This *-hī*, *-hi* of MIA., which became an immensely important case-affix for the noun from Apabhramśa times, is doubtless of locative origin. The OIA. pronominal locative affix *-smin* gave in Early MIA. *-sī* or *-si* as in the Eastern dialects (e.g. Aśokan Barābar cave inscription *paratasi* = **pavvatassi*), and *-mhi* as in the Midland (e.g. Pali *pabbatamhi*). The history of *-ssi* is not clear in later times,—it evidently died out, and words of location or proximity (like *antah*, *madhya* > *mājha*, *sts. maddha* > *mādhā* > *māha*, or a form OIA. **madha*, attested from the Avestan *maḍa*, as verbally suggested to me by Prof. Jules Bloch, giving MIA. *maha*) were added to the noun to denote the locative. The Midland and Western

-mhi gave the later Prakrit -mmi. The Apabhramśa -hī, -hi may be connected with these—but -mhi of Pali as an Early MIA. speech was long left behind. The most satisfactory derivation of this hī, -hi would appear to be an OIA. *-dhi, which has its *prativṛpa* in Greek -thi (Gk. *pothi* = Indo-European *qʷodhi* = OIA. **kadhi*, and from this we have late MIA. *kahi*, NIA. Bengali *hai* = 'where?': an alternative form with a nasal, like I.E. *-dhim, **qʷodhim*, could give late MIA. *kahi* through *kahim* < OIA. **kadhim*). This *-dhi, -dhim affix is obviously connected with the affix of location -dha as in Pali *i-dha* = Skt. *ihā* (noted above in connexion with the suggested derivation of the genitive in -ā < -āha < *-dha). Some sort of locative connexion was the basis of the wide extension of this -hī, -hi affix for the dative and accusative, for the ablative and the instrumental, and even for the genitive: from the sense of proximity to that of interest or connexion of any kind was very easy.

The locative form in -ē, as in the examples given above under [5] LOCATIVE (p. 36 *ante*) and in the absolutive case, would appear to be the result of a subsequent change of -a-hī to -aī and then -ē, with influence from the instrumental -ē (the locative-dative and the instrumental-ablative were all susceptible to mutual influencing). A form like *bōṭaī* (< *vṛtta* or *vṛnta*? > **voṭṭa*, *vonta* > *boṭa* + *hī*, **bōṭa hī*, **bōṭa-ī* > *bōṭaī*), as in *celikā bōṭaī khela* (34/24) 'the boy plays with a ball', with -aī as a half-way house between -a-hī and ē, perhaps shows the line of development of this form of the locative affix, viz. -ē.

pūtanka mājha, as the loc. pl. is assumed from *tenhu mājha* = *teṣam madhye* (10/7). *mājha* < *majjha*, *madhya* is widely current in the Eastern dialects, and is a common locative post-position in the Bihari speeches and in Bengali.

The vocative forms do not call for any special remark.

§ 64. (4) The Adjective.

As in MIA. and OIA., the distinction between the noun and the adjective was but slight, and the past (passive) participial adjective also developed into the past tense of the Verb in Old Kosali as in all other forms of NIA.

As a rule, adjectives are not inflected in relation to the noun qualified, but when the qualified noun is a feminine, the adjective takes a fem. affix if suitable, and when the qualified noun is in

the oblique the qualifying adjective also takes the oblique affix (generally -ê). There is this much of concord between the noun and its qualifying adjective—a concord of the type found in W. Hindi, but non-existent or very much restricted in present-day Kosali speech (Awadhi, etc.). Examples—

samsāru anitya dekhanu (10/3 : predicative adj.); *sabahi bhāṭu-sarveṣu bhāṭesu* (9/30); *bahutu guṇiā bhāṭe sūvāṭi* (सुवति = *śrūyanti* 10/15); *halua bathu* (36/6); *chūṭa bāchā* (35/9); *nawa kāpādu* (43/9), *parāṭ bathū* = *parāṭiye vastuni* (9/31), *ūdhāṭi rāṭi* (35/13) *badā-karī dālu* (35/26); *punavāṭa-karē bhāṭi* *bhāṭi* *bāṭhāṭa aghāṭi* (36/3), *odē kāpāṭā pāni gālā* (36/10); *āpāne bolē* (36/14) *michē* (मिच्छे) *bolē* (36/16); *putā-kurē bāṭhāṭe nāca* (36/25); *sūkhē kōthe* (37/23), *gudā khoraṭi* (= *liptā*) *hatholi* (40/28); *nai bāṭhi* (39/21); *etanvāṭe kawālē* (46/15); *eṭē kālē* (23/16); *oti hāra* = *etiṭvatuṭi velām* (20/10); *kawāṭe kājē gā* = *kusmā* [*kāṭṭāyū*] *yatah* (15/2); *ayunāṭi jāṭi* (52/16), *br̥ṣṭi karāta tabu anu* (= pl.?) *hōte* (9/15), *koi e dē* *bamhāṇa* (pl.) *thāpe* (21/17); *bahutu rājū bhāṭe* (मृ : 30/14), *bahutu putā bhāṭe* (15/28, 29); *dūi beṭi bhāṭi* (15/29); *e beṭi kāṭi deṭi* (22/27); *beṭi kāṭi gā* (22/1); *ketāu eka khāṭi gae* (10/17); *padhā pādē bhā* (11/13); *beṭa padhāṭa*, but *smṛti abhyasabi* (fem) (12/15, 16).

§ 65. (5) The Numerals.

The following only have been found in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*:

1 = *eka* < a *sts.* form in MIA., *ikka* < OIA. *ika* (15/20) . *eka* = 'one person' : *eka jū* (15/27). The MIA. *tbh.* from *eka* > *ea*, is found in Assamese, e. g. *e-tā* < *ea-vaṭṭa* < *eka-vṛtta* 'one piece', *e-an* < *ea-jana* < *eka-jana* 'one person', Gorkhali (Nepali) *ye-utā* < *eka-vṛtta*, but this expected *eka* > *ea* > *e* no longer current in most NIA., the *sts.* form *eka* > *ekka* > *ek* having taken its place. Locative or instrumental, *eka, ekā*, *dūi eka jōḍa* (= *dvān ekatra yayṇati*, 43/17); *dūi ekā lai sāpūḍa* (*dvān api ekatra lāgyayivā sampuṇati*, 52/20); accusative—*bahuta eku bāṭati* (= *bahvā ekaṃ vaṭanti*—*vaṭa ceṣṭame*, 43/24), plural—*ketāu eka* = *kīyanta eke* (10/17); *eka gūḍiāṇa* (15/29).

2 = *dūi* : *dūi achati* (अच्छति) = *dvau tiṣṭhatah*, *dve vā tiṣṭhatah*, *dve vā* (15/28 := 'two persons'); *ko e dū* (19/21); *dūi beṭi bhāṭi* (fem — *dve beṭike bāḥhāvatuḥ* : 15/29), *dūi gāḍiāṇa* (acc. pl. neut., 16/1), *dūi joi* (= *dve yuvatyau* युवती : 15/21); *dūi*, accusative (43/17, 52/20, as above under *eka*); *dūi bastu* (19/24); *dūi hāṭhē khajjūhāṇa* (oblique,

qualifying masc. instrumental : 7/13); *amhe du* (16/8), *tumhe du* (16/6), *te du* (16/5)—nom.; *dū-kara* (16/9), genitive.

100 = *sau* : acc. *jūārahī sau jīna jūāru* (46/24 . explained as *dyūtakāra-satam jayati dyūtakārah*, but it means really *dyūtakārāt*, or *-kārcbhyaḥ*, *satam jīnāni dyūtakārāḥ*).

1000 = *sahasu* : acc. *hū sahasu* (<*sahasu-u*) *jīnāni* = *aham sahasram api jayāni* (9/28). About this word, see § 7 (p. 7), and § 47 (p. 22).

§ 66. (6) The Pronoun.

We are more fortunate in the case of the Pronoun. We have the following forms :

[1] THE PRONOUN FOR THE FIRST PERSON.

	sg.	pl.
Nom.	<i>hañ</i> (22/5, 9/28), <i>ha</i> (19/31, 21/42)	<i>amhe</i> (14/27, 28), <i>amhei</i> (= <i>vayam eva</i> : 21/22),
Acc.	<i>mo-hi</i> (मोहि : 21/21)	<i>amhe</i> (= <i>asmān eva</i> : 22/6)
Ins.	<i>māi</i> = <i>mayā</i> (22/6)	×
Abl.	×	<i>amha-tau</i> (14/21, 29 = <i>asmattāḥ</i>); <i>amha-pāsa</i> (21/9 : <i>asmattāḥ</i>)
Gen.	<i>mora</i> (19/18, 21/12)	<i>amhāra</i> (16/20)

The dual is indicated by *amhe du*, and the plural is emphasised as *amhe bahutu* (16/8).

The acc. sg. *mo-hi* is really the oblique in *-hi* : *mohi tarhi* (= Sanskrit loan) *ke bārhāvīhāti*, translated in the text as *mama tarhi ke saṃvārdhayitārah* (21/21, 22), really represents **mama-dhi* (for *mām*) *tarhi ke vārdhāpayiṣyanti*.

[2] THE PRONOUN FOR THE SECOND PERSON.

	sg.	pl.
Nom.	<i>tū</i> (16/6, 21/11, 31/16), emphatic— <i>tū-hi</i> (<i>tvam eva</i> : 21/21, 21/25)	<i>tumhe</i> (14/28 = <i>yūyam</i>)
Acc.	<i>to-hi</i> (= <i>tvām eva</i> : 22/4)	<i>tumha</i> (21/20 = <i>yusmān</i>)
Ins.	<i>tañ</i> (20/10)	×
Abl.	×	<i>tumha-tau</i> (14/27)
Gen.	<i>tora</i> (19/30)	×

The dual is denoted by *tumhe du*, and the plural idea is emphasised by *tumhe bahutu* (16/6).

to-*hi*, accusative singular, is the oblique in -*hī* (*hi*): so is the OIA. *tava*.

It is not difficult to reconstruct other forms with the help of later Kosali and other NIA. speeches in their earlier phases.

[3] THE PRONOUN FOR THE THIRD PERSON.

(All Genders)

	sg.	pl.
Nom.	<i>so</i> (= <i>sa</i> , <i>sā</i> , <i>tad</i> · 10/7, 8, 16/2 · common); emphatic— <i>say</i> < <i>sa-u</i> (14/29)	<i>te</i> (10/9, 16/5)
Acc.	<i>tāhi</i> (47/20)	×
Ins.	<i>teī</i> , <i>tei</i> (= <i>tena</i> , 33/14; = <i>tayā</i> , 51/20)	×
Abl.	<i>tā-tau</i> (14/28); <i>tau-to</i> for <i>tā-tau</i> ? (fem.; 23/18)	×
Gen.	<i>tā-kara</i> (33/25)	<i>tenha</i> (text : <i>tehū</i>)- <i>kari</i> (10/15)
Loc.	<i>taī-hā</i> (33/16)	<i>tenha mājhā</i> (10/17 = तेहु मार; 19/26)

The dual forms given are—*te dui* (16/5), and gen. *tehū* (for *tenha*) *dū-kara* (16/19) · *te bahutū* (16/5) = emphatic plural.

[4] THE NEAR DEMONSTRATIVE.

(All Genders)

	sg.	pl.
Nom.	<i>e</i> (frequent)	<i>e</i> (frequent)
Loc.	×	<i>enha mājhā</i> (19/30) (= <i>esām mādhya</i>).

Dual : *e dū* (19/22).

This *e* is adjectival also for both numbers and genders.

[5] THE RELATIVE PRONOUN.

	sg.	pl.
Nom.	<i>jo</i> (written जो, जो)	<i>je</i> (10/9)
Acc.	<i>jo</i> (common)	×
Ins.	<i>jēī</i> , <i>jēi</i> (33/14), <i>jēi-kari</i>	×
Abl.	<i>jā-tau</i> (14/23, 33/23)	×
Dat.	<i>jā-khā</i> , <i>jāhe-khā</i> , <i>jethu-</i> <i>khiā</i> (14/23, 30)	×
Gen.	<i>jā</i> (या, 10/7), <i>jā-kara</i> (यकर, 33/25) (= यकरः)	×
Loc.	<i>jāihā</i> (येहा : 33/16)	×

[6] THE INTERROGATIVE PRONOUN.

(a) *Masculine and Feminine.*

	sg.	pl.
Nom.	ko (19/18 : common)	ke (21/21 : ke barhārekhāti) ko (ko e joī = kā etā yuva- tyah : 19/22)
Acc.	ko (22/5 : biālī ko'hañ māyuhonī = vikālikām kam ahm yācisye : 22/5)	×
Ins.	kei, keī (21/3, 4; 21/9; 21/16; etc.)	×
Dat.	kā-kihā, kā-kha (= kas- mai : written ककिह, ककिह, ककिह etc.) (common); kāhi (= kasmāi : 22/27); kā-karē (= kasya-arthe, 15/1)	×
Abl.	kā-tau, kā-pāsa, kā-pāsa	×
Gen.	kā-kara (as in oblique kā-karē : frequent)	×

(gen. kā-kara : kā-kara- 87/10, 29/6, 21)

(b) *Neuter.*

Nom. and Acc. sg. and pl. kāha (common); kichu (= kiñcit : 14/23, 15/5).

Ins. kāhē (22/9, 10, 22/10).

In queries, we have neuter ki (e. g. bicikita ki mohia, 37/4; parbatu talathi bisihū ki bala, 36/12).

[7] THE INDEFINITE PRONOUN.

Nom.	masc. & fem.	ko (21/18, 19) = ko'pi.
Gen.	" "	kāhu (56/31, 36/31, 37/22) = kasyāpi
Ins.	" "	kchū (14/23, 15/7) = kenāpi

[8] THE REFLEXIVE PRONOUN.

Acc.	apāna (for āpāna?) = ātmānam (41/23, 43/16).
Gen.	āpana (38/13, 52/25), pl. āpane (44/28).
Ins.	āpane (36/14).
Dat.	āpanu-kihā (38/15).
Loc.	āpani jāti (52/16).

[9] COMPOUND PRONOUNS.

Examples:

jo kichu (14/23 15/5 - yat kiñcit neuter) · jo kchū (14/23 15/7 -

yena kenāpi); *sabu ko* (35/1 = *sarvaś koś*); *saba kāhu* (37/22 = *sarvasya kasyāpi*).

[10] CORRELATIVES.

jo, *so* are common as correlatives, in their various cases and numbers; and the adjectives and adverbs derived from them also are found as correlatives (e. g. p. 10/8; 10/7; 10/9, 10; 14/2, 3; 33/8; 33/10; 33/12; 33/14; 33/11, 13, 15, 17 : etc.).

§ 67. Origin of the Pronominal Forms.

The First Personal Pronoun:

These do not present any difficulty. OIA. *aḥam* > MIA. *aḥakam* (extended by *-ka-*) > later MIA. *hakam*, *haam*, *hauā* > Ap. *hau* gave *hau* (*hau*), which fell out of use in later Kosali, but persists in Brāj-bhāṣā as *hau*, in Gujarati as *hū*.

mo-hi, *mo-ra* are based on OIA. gen. *mama* > **maūa* > *mo*; *mo* + locative *-hi*, and *mo* + *kara* > **mo-ara* > *mōra*.

mai is for *maī* = *mayā*, OIA. instr., strengthened by *-na* > *-ē* > *-ī*.

amhe < *amhahi* < *aśmābhīh*, instrumental pl. The pl. base *amha* < OIA. base *asmo*.

The Second Personal Pronoun:

OIA. *tvaṃ* > MIA. *tūṃ* > *tū*; *wayā* + *-na* > *toi*; *tava* > *to*, as in *to-hi*, *to-ra*, parallelling *mo-hi*, *mo-ra*.

OIA. *yusma-* as the plural base took up the *t* of the singular (*tvaṃ* etc.) and gave **tusma-* as the source of MIA. *tumha-*; from **tusmābhīh* = *yusmābhīh*, we have, through *tumhahi*, Old Kosali *tumhe* as the nom. pl.

The Third Personal Pronoun:

OIA. *sa*, *sah* became in Ardha-māgadhī *se*, and this should have given in Old Kosali **si*, but that is not found. (Assamese has *sī*, (now pronounced *xi*—original *s* becoming voiceless velar spirant in Assamese) quite regularly derived from the Māgadhī *se* = OIA. *sah*). The extended OIA. form **sa-ka-h* gave in the Prācya dialects (Ardha-māgadhī and Māgadhī) **sake*, **sake* > *sage*, *sage* > *sae*, *sae* > *hai*, *hai*, whence we have Bihari, Bengali and Oriyā *se* (= *sc*); and *sa-ka-h* became in the Midland **sake*, **sago*, **sao* and then **sai*, whence we have *so*. This was adopted by the source Apabhraṃśa of the Old Kosali speech to the exclusion of the native form *se*. The other cases show the base *ta-*. The old genitive was *tāha*, contracted to *tā*: the *-ha* of this is of uncertain origin, but cf. discussion under the origin of the noun inflexions above. § 68. On the basis

of this *tā-* were built up the oblique *ta-hi*, the ablative *tā-tau* (the form *tau-to* appears to be a scribe's error for *tā-tau*), and the genitive *tā-kava*. The locative *tai-hā* appears to be a double locative, OIA. **tadhi>tahi>tai>tei*, plus the adverbial locative affix *-hā*, connected with *-dhi* as in Pali *i-dhi*. *tei* is for *tā-hi* = *tena-hi*.

The plural nom. *te* is the old instr. pl., OIA. *tebhūh>MIA. telu, tahi*, contracted to *te* and employed for the nominative (the OIA. nom. mase. *te* should give **ti*, and fem. *tāh>MIA. tāo* should give **tā* in NIA.). The gen. pl. gave the obl. pl., *tenha*: it is thus plural nom. (of instrumental origin) *te*+MIA. *tenam* (for OIA. *tesām*), with influence of the oblique *-hi* changing *-na* to *-nha*.

The Near Demonstrative.

The form *e* is based on OIA. *eta>MIA. ea*; and *enhā* = *e*+*nha*, as in the genitive-oblique, from *-ānām* of OIA. +*-h-* from the oblique *-hi*.

The *Far Demonstrative* is absent: but no doubt it was *o*, *onha* (from the base *ava-* of OIA., found in a solitary gen. dual in Vedic, viz. *uvoh*, influenced by the OIA. base *amu->* late MIA. **aīvu-*).

The Relative Pronoun:

jo is from **jau, jao, jago* = OIA. *ya-kah* i. e. the relative pronominal base *ya-* extended by pleonastic *-ka*; it is, like *so*, a Midland form. *je<jahi, jehi* = OIA. *yebhūh*; *jaī* = *yena*+*hi*, *jai-hā* parallels *tai-hā*: **jaihi* (*jahi*)+*hā*. *jā-* is for earlier *jāha*, parallelling *tā* from *tāha*, etc. *jethu* is the locative adverbial form from *yatra*, employed as a pronoun.

The Interrogative Pronoun.

*ko>*kaii, *kao, *kago* < OIA. *ka-kah*, with pleonastic *-ka*.

The other forms do not require any special elucidation.

kichu is the neuter indefinite *kīcīt*+*hu* < MIA. *khū* = OIA. *khahu*.

The Indefinite Pronoun:

ko+u=kou. *u* is the emphatic particle, also conjunction of addition, from *uta>ua>u*, *o*. So *kāha+u=kāhu*, and *kei+u>kei*, with *-h-* from the oblique *hi*.

The Reflexive Pronoun:

The basis is the genitive of *ātman*: *ātmanah>MIA. appano*, reduced to a basic form *appana-*, whence *āpana, āpanu* (nom.) as in *āpanu-kihā* (dative). In fem. this became *āpanī*, as in *āpanī jāī* (52/16).

§ 68. (7) Pronominal Adjectives and Adverbs.

The following occur in the *Ukti-vyakti*—

(i) Adjectives.

eṭe kālā {23/16 : *iyatā kālena*}; *eṭi vāra* {20/10 : *etāvattam volām*}; *kelay eka* {10/17 : *biganta eka*}; *taṣa* {32/8 : *tādyā*}; *laṣa* {32/1 : *kidṛāḥ*}, instr. loc. *kajṣe* {32/1, 2}; *javā* {33/8 : *yādyā*}; *kawana* {19/27, 30, 31 : = *kaḥ*, *katanirā*; < *kaḥ + punaḥ*}).

Adverbs:

teṭa {38/13 : *tāvat*}; *jeta* {38/13 : *yāvat*}; *sababati* {37/29 : *sarva-
tra*}; *tadā* {33/10 : *tadā*}; *jaba* {33/10 : *yadā*}; *teṭā* (तैः : 38/17 : *tadā*,
tathā); *jeṭā* (जैः : 38/17 : *yadā*, *yathā*); *jeṭu* as in *maṇuṣe* *jeṭu* = *mānu-
ṣavat* {30/29}; *taṣe* {33/12 : *tathā*}; *kajṣe* {32/1, 2, 33/17 : *katham*};
jajṣe {33/12 : *yathā*}).

ethū {10/13 : *atra*}, *jeṭhu* (in *jeṭhu-kāṭhū*, 14/23, 30 : *yatra*).

ihā, *ihā* {14/23 : *ihā*}, common : *ihā-hūta* {14/30 = *ataḥ*}; *iāḥā*
{21/6 : *atara*}; *jāḥā* {14/23, 15/2 : *yatra*}; *kāḥā* (common : *kutra*)
kāḥā-hūta {23/15 : *kasmāt*, of place}.

taḥā {33/16 : *tasmin*}; *jāḥā* {33/16 : *yasmin*}; *teṭi*, *teṭi* {33/14 :
tena + hi}; *jeṭi*, *jeṭi* {33/14 : *yena + hi*}; *kāḥe* (common : *kena*); *kāu*
{36/16 : *kudāśana*}.

The Skt. *tarhi* is found once {21/21}, also *pura* as an adverb =
'then' {16/24, 16/25, 35/2}.

§ 69. Origin of the Pronominal Adjectives and Adverbs.

This does not present any difficulty. For discussion of the derivations, see relevant sections in the works of Beames, Bhandarkar, Hoernle, Grierson, Bloch, Chatterji, Saksena, Katre and Kakati.

§ 70. (8) The Verb.

[1] VERB BASES.

A good number of OIA. roots were received by way of inheritance by NIA., and these are found in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*. In MIA., the *vikaraṇas* which formed the basis of the classification of Skt. roots by grammarians into the 10 *gaṇas* were as far as possible brought under the *-a* class with accented root (*bhū* class—*bhū-a*), and this *-a* base became practically the only verb base current in the language. As nouns in *-a* and the verb-bases in *-a* frequently coalesced in form, nouns in *-a* could easily be used as verbs from MIA. times, and among such nouns we have

the participles of OIA, also. So that in addition to the original inherited roots, we have denominative roots, or roots on the basis of nouns and adjectives (participial and otherwise) as well.

When Skt. began to exert a greater influence than ever on late MIA. and early NIA., Skt. roots (with an *-a-* vowel added, to form a base in *-a*) and nouns also began to be adopted; and we have quite a large number of these *ts.* and *sts.* verb-bases in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*. Thus *cheda*, *libhañjā*, *raça*, *anustā*, *sūca*, *darppa*, *gavasa*, *utkirta*, *vijāpa*, *saça*, *barja*, *ālōpa*, *protibhā*, *ksobha* (*chobhu*), etc. are in employ as verb roots. So *jāma* < *janna*, *māya* < *mārya* (or *mārgaya*), *ghāna* < *ghnā*, etc.

Passive forms, when these show assimilation, passed on to the class of active intransitive verbs: e. g. *śravyante* > *śravyanti* > *śrāvanti* gave a form *śvāti* (*śābāti*), where *śvā* or *śvā-* became an intransitive verb root; so from *kṛiyate* > *kijja* we have a root *kij* or *kija*; *drisyate* > *dissai* > root *dis* or *dise*; *kṣiyate* or *khrīyate* > *khijjoi* > *khij* or *khija*. Perhaps *ḍāh* < **ḍahhai* = *daḥyate* (15/23).

The distinction between the *Parasma-pada* and the *Atmanepada* was long lost, and by the end of the MIA. period, the Causative in the *our-class* verbs in *-aya-*, as well as some early Denominatives in *-aya-*, were all reduced to the level of ordinary verbs in *-a-*: so that forms like *corayati*, *kathayati*, *mārgayati*, *chidrayati* > MIA. *chiddai* or *cheddai*, *anbayati*, *piṇḍayati*, *chūdayati*, *mūtrayati*, *mānayati*, *udgālayati* etc. gave simple *-a* bases *corai*, *kathai*, *māgai*, *chedai*, *ḍakai*, *pūrai*, *chūai*, *mūtai*, *mānai*, *ugāai* etc., which regularly became (after the weakening of *-ai* to *-i*, noted above, §§ 59, 40, pp. 18, 19) in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti* just *cora*, *kāha*, *māga*, *cheda*, *ḍāa*, *pūra*, *chāa* (or *chāwa*, with euphonic *wa-śruti*), *mūta*, *māna* (*n* for *ṃ* of *manayati* = *manyate*) and *ugāa*. The original distinction between the simple verb and its causative was shown only in the lengthening of the root-vowel: e. g. *jhaṭa* = *jhaṭai*, *jhaḍa* = *jhaṭayati* (43/23), *tuṭa* = *tuṭyati*, *toṭa* = *toṭayati* (45/11), *jāha* = *jālati*, *jūḥa* = *jūḥayati* (48/22), etc. This original distinction between original or basic roots on the one hand and Causatives and Denominatives on the other (through OIA. *-ati* . *-ayati* > MIA. *-vi* . *-ai*) being lost, another way, the distinctively NIA. one, gradually came to be established, by adding *-āwa-* or *-āa-*, *-ā-*, or *-āwa-*, to the verb base, for the Causative and the Denominative: e. g. *dāpawa* for *darppayati*, (51/21); *vināwa* for *vijāpayati* (39/28), *nāā* = *snāti* (36/7) beside *nāāwa* = *snāpayati* (50/13); *nūāwa*, *nūcāwa* (48/14, = *nivartate*,

nuvartayati); *rama*=*raīca*, *raīvāva* (49/12=*ramate*, *ramayati*), *oāva*=*carvati* (47/3), *cabā* (46/27=*carvayati*), both, however in the active sense. We have the *-āra-* affix also for the Causative: *maīhāra* (40/17 : *mrakṣayati*).

In this way, a sufficiently clear distinction came to be re-established between the ordinary Active (transitive and intransitive) bases and the Causative and Denominative bases of MIA. formation.

The use of so many Skt. (*ts.* & *sts.*) verb bases is a remarkable thing in the Old Kosali of the work. Probably a good deal of it is just a scholastic imposition, but there is no doubt that the language was naturally and easily absorbing a fresh and a large Skt. element.

There are a number of bases of evident *desī* origin, the etymology of which cannot be satisfactorily established. In some cases, the question has been complicated by the thorough Aryanisation of these, to the extent of prefixing these with Aryan *upasargas* or prepositional affixes to the verb, and making them follow Aryan Ablaut (i. e. *guṇa* and *vr̥ddhi*). Examples: *hīh* or *hīk* : *hīkkati* (49/17), *ahūda* (46/21), *jhaḍ* (43/28), *laṭ* (43/20, 21), *hīḍola* (41/27), *gud* (52/29), *ghāt*<*ghaṭṭ* (33/8), *ring* (33/29), *khod* (34/28), *būd*=*kurd* (35/9), *ṭek* (35/16), *ghūm* (35/26), etc., etc.

Out of the OIA. passive affix *-yā-* originated, through the MIA. *ya-*, *-ia-*, a new passive base in *-i-* which was sufficiently distinctive. e. g. *paā*<*paai*<*pacati*, but *paīa*<*paiai*<*pacyate*; *paḍha*<*paḍhai*<*pathati*, but *paḍhia*<*paḍhiai*<*pathyate* (20/4, 5). This is discussed below, under *Passive*.

The substantive roots are *āch*, *rah*, *ho*<*bhū* and *ah*<*as*. *āch* is now obsolete in Kosali; it was widely current in North India in the MIA. stage, and occurred in Early Braj and Early Bhojpuri. It is now a living root in Marathi (as *as*), in Gujarati and some Rajasthani dialects, in some of the Himalayan or Pahari dialects, in Maithili, Bengali-Assamese and Oriya. The root occurs in MIA. as *acchati*>*acchadh*>*acchar*, which would be in OIA. *acchati*, as a form of root *as*+the *vikarana* *-cha-* or *-cca-*: **as-cha-ti*, from Indo-European **es-ske-ti*. For the other substantive roots, see *Origin and Development of the Bengali Language*, pp. 1038 ff.

[2] VOICE.

There are two voices, active and passive. The OIA. passive affix is the source of the Old Kosali passive. But where the passive affix *-yā-* of OIA. was assimilated with the consonant of the root

the resultant form became indistinguishable from the active, although the passive *sense* continued. The Passive (in *-i-*) is found only in the present tense.

The construction of the phrase in the case of the transitive verb in the past tense is really in the passive, the verb being an adjective qualifying the object : e. g. *kei e ihā bāmhana thāpe*, really = *kena etc atra brāhmaṇās sthāpitāh* (21/17). The passive construction is also present in phrases, with the future passive participle in *-aba* : e. g. *ko mai bhogaṇa māgaba* = *ko mayā bhogaṇam yācitavyaḥ* (22/6). An impersonal or neuter voice (*bhāva-vāya*) is found, with reference to intransitive verbs : e. g. *kāha karata āchia* (20/9) = *kim kurvatā sthīyate*; *kāha karaṇihārē āchia* (20/16) = *kim karaṇyamāṇena āsyate*; *chātrē gāva jāu* (16/14) = *chātreṇa grāmo ganyate*.

[3] MOOD.

There are practically *two* moods, Indicative and Imperative. With the conjunction *jai=yadi*, the Indicative can be turned into the Subjunctive ; but there are no special affixes for this mood. The Imperative occurs in the present tense for the second and third persons, and for the future tense in the second person only. It is convenient to take this Imperative as a tense-form under the Indicative Mood.

There is no case of the Optative, which was such a common mood in MIA. But the Optative sense is expressed in the negative by the particle *jani* used with the Indicative present : e. g. *pāpā jani karasi* (10/11); *satta mārggu jani chātasi* = *chādasi* (10/12).

[4] TENSE.

The tenses occurring in the *Ukti-vyakti* can be arranged genetically as follows:

[A.] The Simple Tenses

[I] Tenses derived from the OIA > MIA. : The "Radical Tenses":

- (a) The Present Tense, or Simple or Indefinite Present (Active).
- (b) The Present Tense, Passive.
- (c) The Future Tense, or *-a* future.
- (d) The "Imperative Tense" (including the Future Imperative).

[II] Tenses derived from the Participles of OIA. . The "Participial Tenses":

- (e) The Past Tense, derived from the Past or Passive Participle in *-ta*, *-ita*, *-na*.

(f) The Past Conditional Tense, based on the OIA. Present Participle in *-ant-*.

(g) The Future Tense—*-h-* future—from the Future Passive Participle in *-itavya-* or *-tavya-* (only a few instances).

[B] *The Compound Tenses*

[I] Tenses made up of the Present Participle in *-ata-* or *-āta-* (*andā-*) + the Substantive Verb *āch* 'to be', in the Present or the Past.

(h) The Present Progressive Tense.

(i) The Past Progressive Tense.

[II] Conjunctive Indeclinable in *-i-* + the Present Tense of root *āch*:

(j) The Present Perfect Tense (only one instance).

There is differentiation according to person and number in the finite verbs or tense forms, in the Present and Future (*-h-* future) Tenses; in the Past Tense and the *-h-* Future, there is differentiation in number and gender, and partly also in person (in number and gender, with reference to the *object*, for the Transitive Verb: with reference to the *subject*, only for the Past Intransitive Verb; and in person, with reference to the *subject* in the Transitive Verb, only in the Past).

§ 71. [A] *The Simple Tenses.*

[I] *The Rudical Tenses.*

(a) The Present Tenses, or the Simple or Indefinite Present, Active.

This tense is regularly derived from the MIA. and the OIA. Indicative Present Active (=the *lat* of the Skt. grammarians), and it does not differentiate between the Transitive and the Intransitive.

The following is a typical paradigm for the tense evolved from the various forms in the *Ukti-vyakti*:

	sg.	pl.
3rd person	<i>kara</i> (rare <i>karai</i>)	<i>karati</i>
2nd person	<i>karasi</i>	<i>karahu</i>
1st person	<i>karai</i> (<i>karai</i>)	<i>karahu</i>

OIA. *karoti*, **karati* > MIA. *karai* > Old Kosali *karai* (which is rather rare), *kara* (very common). the change of *-ati* > *-ai* to *-a* has been discussed before, § 39, p. 18. It would appear that the form in

simple *-a*, which is the rule in the NIA. language of the *Ukti-vyakti*, was a dialectal form, the fuller *-ai* persisting, and in later Kosali, as in Tulasī-dāsa, *-ai*, *-a* are more common than *-a*. The OIA. 3rd pers. pl. *kurvanti*, **karanti*, MIA. *karanti*, regularly gives NIA. Old Kosali *karati*, through change of *-ant-* to **-āt-*, *-at-*.

The 2nd pers. sg. OIA. *karasi*, **karasi* normally becomes Old Kosali *karasi*. The 2nd pers. pl. OIA. *karatha*, **karatha* should give **karaḥa* in MIA. and in NIA. But Old Kosali has *karahu*. The reason for the final vowel *-u* for *-a* is not clear. It may have been due to an inter-action of the regular and expected 1st pers. pl. **karaṁ* < **karāmah* = *kurmah* and 2nd pers. pl. *karaha* < **karatha*,—1st pers. pl. *karaṁ* + 2nd pers. pl. *karaha* giving for both persons *karahu*.

The 1st pers. sg. *karaṁ* is based on OIA. *karomi*, **karāmi* > MIA. *karāmi*, Late MIA. or Apabhraṃśa **kāvaṁi*, with loss of the final *-i*, or its assimilation with the preceding nasalised semi-vowel (**karāmi* > **karāmi* > *karaṁ*). The OIA. *kurmah*, **karāmah* > MIA. *karāmo* should have given equally **karaṁ* : but *karahu* appears to be a blend of this *karaṁ* and 2nd pres. pl. **karaha*, as explained above. We have just the base (as in 3rd pers. sg.) for the 1st. pers. pl. also in one case : *amhe ihā ācha* = *vayam iha asmahe* (14/28). This only shows how the pl. form for the first person was not a very strong or well-established form.

Examples of the Present Tense in the different numbers and persons : *kura* (*karati*), *sāpāḍati* (3 pl.), *āhi* (= *asti*, 3 sg., phonetically regular), *duha* (< **duhati* = *dogdhi*), *ho* (*bhavati*), *jā* (*yāti*), *barisa* (MIA. *sta*, **varisa* < *varsati*), *ācha* (= *asti*, < **acchati*), *siṅgha* (*siṅghati*), *lobha* (*lobhyati*); *dui achati* (= *drav* *tiṣṭhatah*); *jānasi* (*janāsi*); *āchasi* (< **acchasi* = *asi*); etc.

§ 72. (b) The Present Tense (Passive).

It has been mentioned before that assimilated Passive bases have practically passed over to the Simple Present group. The OIA. passive affix *-yā-* had a two-fold development in the different dialects of MIA. : *-iyya-* > *-ia-*, and *-ijja-*. In NIA., some speeches show **a*, others *-ij-* : e. g. Rajasthani is an *-ijja-* > *-ij-* speech, and Old Bengali, Old Kosali, Old and Modern Panjabi are *-ia-* > *-i-* speeches. This *ia*, *-i-* is the distinctive Passive affix of the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*. Unfortunately we have mostly specimens of the 3rd pers. sg. for the Passive : the other forms in any case would be rare in the speech. Thus *parhiā* (20/29) = *paṭhyate*; *jeṁiā* (21/31) = *bhujyate*; *karāiā*

{21/16} = *kāryate*; *khetika* {20/8} = *kṛdyate*; *paia* {20/29} = *pracyate*; *byāparia* {20/4} (*etc.*) = **vyāpāryate*; *sūbāli* क्षुब्ध {10/16} = *śrūgyate*; *lawiti* लवित् {13/22} = *lūgyate*.

One or two forms showing the *-ijā>-ijja>-ji-* treatment also occur in the *Ukti-vyakti*: s. g. *dharmu kija* {5/4} < *kijjai* = *kriyate*.

We have the Nenter Voice, or Passive of the Intransitive, also: *āchia* {20/16, 20/23}, *jāid* (for *jūid*? : 16/14), *molia* {51/23}; *ho* = *bhūyate* {13/29}.

§ 73. (c) The Future Tense.

The paradigm is—

	sg.	pl.
3rd pers.	<i>karīha</i>	<i>*karīhāti</i> , <i>-hāti</i>
2nd pers.	<i>karīhasi</i>	[<i>karīhahu</i> ?]
1st pers.	<i>*karīhāñ</i>	[<i>karīhāhu</i> ?]

**karīhāñ* is reconstructed from *padīhāñ*, *olagihāñ* {20/13}, and **karīhāti* from *dhārīhāti* {22/3 : *nigohsanti*) and from the Causative Future plural, third person, *baḥhāwihāti* {21/21}. Probably the 2 and 1 pl. forms were on the model of the Present Tense: in *Tulsi-dāsa* we have actually *karīhahu* (*karīhāhu*) for 2 pl.

The change of the OIA. *-iya>*MIA. *-issa* to *-iha* is a phonological problem for those speeches which do not change *-sa*, *-s* to *-h*. (cf. ODBL., pp. 363 ff.). Otherwise, OIA. *karisyāmi>*Old Kosali *karīha*, OIA. *karisyāmi>**karīhāñ* are quite regular.

Examples: *karīwīha* {28/18 = *kārayisyati*), *tārīha* {21/20 : *tārayisyati*), *baḥhāwihāñ* {21/21 : = *nardhayitārah*}; *jāga karīha*, *jajīha* {9/22}, *tajīha* {9/23}, *prīha* {9/22 : future of root *pac* = 'cook'), *jevīha* {9/21 : = *bhoksyate*}; *karīhasi* {20/13 : *karisyasi*), *dehīhasi* {20/15, = *śihisyasi*), *nāgīhāñ* {22/5, = *yāoge*).

§ 74. (d) The "Imperative Tense". The forms are:

(i) Present Imperative.

	sg.
3rd pers.	<i>karau</i>
2nd pers.	<i>karu</i>

This mood is used in the sense of Optative also: *karau* = *kuryāt*, *karotu vā*, ... *dekhau* = *paśyet*, *paśyatu vā*; *hou* = *bhūyāt*, *bhavatu vā* {19/3, 4}. There are no examples of the plural. The sg. *karau* is from MIA. *karuñ* < OIA. **karatu* = Skt. *karotu*. The 2nd person sg.

karu would represent the root, *kar*, (or the base *aya*) + the vowel *-u*, as in Imperative forms like Skt. *kar-u*, Vedic *kṛnu*, *ṛnu* etc., but it is more likely that the affix for the 2 sg. Imperative, *Atmanepada*, of MIA., *-ssu* (from OIA. *-sya*) supplied this *-u* to NIA. : *karusva* > *karassu* > **karahu* · *karu*.

(ii) Future Imperative.

There are two examples of a Future Imperative in the 2nd person : *nīmanṭesu* (निमन्त) = *nīmantrisyasi*, and *pañhesu* = *pañhi syasi* (16/23, 24). The affix is *-su*, and exactly similar forms for the 2nd person are found in Tulasi-dāsa : e. g. *nāresu*, *bāñhesu* in the sg. (and with *-ahu*, *-su* affix in the plural—*karehu*). The exact origin of this affix is not clear. Is it a case of *nīmantrisyasi* > MIA. *nīmanṭesi* + MIA. *-ssu* from OIA. *-sya* of the *Atmanepada*, Imp. 2 sg.?

§ 75. [II] The Participial Tenses.

(e) The Past Tense.

The paradigms for Transitive and Intransitive verbs differ. The base of this tense is the OIA. Passive or Past Participle adj., with the affix *-ta* (or *-ita*) (and *-na* in a few cases), which, when the *-ta* was not assimilated with the preceding consonant of the root, became *-a* (or *-ia*) (sometimes *-tta*, through reasons of accent, or dialect, and *-ṇa*, in MIA.). This was later strengthened in NIA. by a definitive affix *-ā*, from *-āka*. So *gata* gave *gaa*, then *gaa* + *-ā* = *gā*; *vardha* = *vardhita* > *vardḥita*, **vardḥa* > *bāḍha* + *-ā* > *bāḍhā*, etc. As mentioned before, intransitive roots with this affix formed adjectives referring to the subject, and therefore these adjectival verb forms followed the gender and number of the subject, and transitive verbs with this affix had their subject in the instrumental, and they had concord with the object in the matter of number and gender. Thus, with the Intransitive verbs, the past construction was active (*kartari prayoga*); and with the Transitive verbs, it was passive (*karmṇi prayoga*). But quite early a disturbance was created in the case of the Passive construction of the Transitive verb—it came to be regarded as an active form. Yet up to the time of Tulasi-dāsa, i. e. up to second half of the 16th century, when certain personal terminations referring to the subject came to be established for the past base for both Intransitive and Transitive verbs, the Transitive Past retained sufficiently its original passive character.

Unfortunately the forms for the Past are very scanty in the *Ukti-vyakti*. Still, the following forms can be set forth to illustrate the situation.

(i) *Past, Intransitive.*

All Persons, subject masculine—

sg.	pl.
gā	gac
bhā	bhac
bādhā	*bādhē
ā	*ūc

All Persons, subject feminine—

sg.	pl.
bādhī	*bādhī
bhāi	bhāi

A special case : subject, 2nd person sg. : *chutesi* (23/8) = *mukto'si*. Here the *-si* is evidently from the verb present tense, 2 sg., added to the passive or past participle adj., showing the direction in which the form was taking its course.

For the Intransitive verb, these forms are simple of explanation. The plural affix *-e* for the masculine, and the feminine *-ī*, have been explained before (§ 63, pp. 46-47; § 43 (xvi), pp. 25-26).

Other examples do not seem to occur, except *āha* (अपठे : 20/11 = *tañ śhitam*, or *te śhitāh*?).

(ii) *Past, Transitive.*

Third Person, subject masculine, singular, with reference to objects in both numbers and genders:

ācarsana kesi, *dekhesi* (text = देखेति : 9/10 = *apadyat*, *uttrāhāt*, *drakṛtsā*, *adrakṣyat*); *kiesi*, *niesi*, *pāvesi*, *patarisi* (Ms. = पतिते) (22/10). No corresponding form with reference to the subject in the plural occurs. Object masculine singular, without reference to the subject : *kia* (20/10 : *tañ haka kia* = *vayā kīp kṛtam* or *akāri*); *paḍhā* (20/21 : *māñ paḍhā*, from context = *mayā paṣhitam*).

Object masculine plural : *e bāmlaqa thāpe* (21/17) = *ete brāhmanāñ śhāpñh*.

This Past Tense Base has been discussed before under *Formative Affixes* (no. vii, § 49, p. 24). The crux is the form for the 3rd sg., *kiesi* etc. How to explain the *-si*? This is different from the *-si* in *chutesi* (23/8) for the 2 sg. of the Intransitive Verb as above.

One explanation is that the *-si* is of pronominal origin, connected with *sa*, *sah* of OIA. : OIA. *sa-h* > Ardha-māgadhī *se* > Ardha-māgadhī Apabhraṃśa **si*; this would give a derivation for the *-si* in *kiesi*,

which could in this case be the locative absolute of *kia* = *kyia*, + *si* = 'he'. This enclitic *-si* could also be equally connected with the MIA. genitive form, singular, for the third personal pronoun, viz. *se* (*śe* in Māgadhī), beside *tassa* (*tassu*). But another and a more plausible explanation would be to look upon this *-si* as the relic of *āsi*, the aorist 3 sg. of root *as*. This survives in Panjabi as *sī* = 'was, were', and might well have survived in Old Kosali; and it has continued right down to the present day (cf. *u kās* or *kāhis* = earlier **o kiasī* = 'he did'). So that *kiasī* would be *kia*, in the absolutive *kic*, + *-si* = **krie āsit*.

§ 76. (f) The Past Conditional Tense.

Examples: third person only: *jai pāraṇaṭi* (*parāṇa*), *ṭaba karata* (3/16, 9/13, 14) = *yadi aprāpsyat, tadā a[ka]rīsyat*; *jai deṇ brāṇ karata, ṭaba anna hanta* (or *hōta*; written 9/15: = *yadi devo vṛṣṭim akarīsyat, tadā annam abhaviṣyat*); *jai ṛdhana pāṭa, ṭa odana pāṭa* (= *edhāṇs eel alapsyāt, odanam upakṣyāt*: 9/16). It is not known whether this tense form, derived from the OIA. Present Participle affix *-ant-* (= the *satp* of the Indian grammarians), actually took up personal terminations as early as the Old Kosali of the 12th century, such as we find the language of Malik Muhammad Jāyasi and Tulasi-dāsa in the 16th century: e.g. *hai rahateṭi* (Jāyasi) = 'I would have remained', *jai jānateṭi* (Tulasi) = 'if I had known'.

§ 77. (g) The Future Tense in *-ba*. The *-ba* future, from OIA. *-bhavya*, *-tavya* = MIA. *-iubba*, *-abba*, is quite common in the Kosala speech as an alternative future form, and it never fully lost its original passive character, in that it did not take up personal affixes corresponding to the subject (that would convert it to an ordinary active verb, formally), but when necessary took the feminine affix and the plural affix with reference to the object—thus retaining its character as an adjective qualifying the object.

Examples:

bedā paṭhāba, *smṛti abhyasabi*, *purāṇa dekhaba*, *dharma karaba* (12/16, 17); *kāha karaba* (20/17, *kāṇ karīsyate?*; exactly = *kāṇ karta-cyam*); *paṭhāba* (20/17 = *paṭhitavyam*): *rāṭā ko dharaḥa* (22/4: *rajakule kuh dhartavyah?*); *ko māṛ bhōṇa māṇaba* = *ko māṛa bhōṇaam jaciṭavyah* (22/6); *o beṛ kāha debi* = *iyam kunyā kasmāṇi deya* = *dātavyā* (22/27); *amha-pāsa keṭi paṭhāba* (21/9) = *asmattah kena paṭhitavyam*; *keṭi tāhā jēḍa* (21/6: the Skt. translation in the text makes it a past verb: *has tatra bhubhūje, ajīṇṇat nī*).

This *-ācha* form is also used as a verbal noun, particularly as a gerund of purpose, when put in the locative and joined with the post-position *-kihā* : *karabē-kihā*, *jābē-kihā*, *padhabē-kihā*, *jṛabē-kihā*, etc. See p. 24 above, § 49 (iv.).

[B] The Compound Tenses.

§ 78. [I] Tenses made up of the Present Participle + Substantive Verb.

(h) The Present Progressive. This Compound Tense had become fully established. Examples:

ākhī dekhata ācha = *aksā vīksamāṇa āste* (6/5); *oākhata ācha* (6/11), *sūghata ācha* (6/13); *bolata ācha* = *vadann āste*, *vadanti* (fem.), *vadat* (neut.) (7/3); *sābhāsata ācha* = *sambhāṣamāṇa āste* (7/6), *janta (jāta) ācha* (7/16); *lagata ācha* (7/22); *mūtata ācha* (7/28), *karata ācha* (10/23, 11/3); *padhata ācha*—*padhana karata ācha* (11/5); *bhojana karata ācha*, *jeivata ācha* (11/7); *dhonta ācha* (11/14); *koe e soanta ācha* (21/28); *rūlhata ācha* (21/5); *paanta ācha* (21/23); *kādhata ācha* (33/30); *dcnta ācha* (34/1).

(i) The Past Progressive Tense.

This Compound Tense also doubtless was common in the language, but only two examples of it have been found, of which one at least is doubtful : *kāha karata āche* (अएछे) = *kim kurevati śhitam*, as translated in the text (20/11 : here *āche* is plural of the past form of root *āch*—**āchā*, pl. *āche* : the equivalent should be *kim kurevanti śhitāḥ*); and *ko tāhā jeivata ācha* = *kas tatra bhūñjāna āst* (21/7, 8), where, following the translation given by the author, *ācha* is to be taken as being in the past tense, i. e. a past form in *-ta->-ā*, and may be for **āchā* also.

In later Kosali, as in Tulasī-dāsa, the Progressive Tenses continued, only the substantive verb *āch* fell into disuse, and the roots *ho* (past base *bha-*) and *rah* took its place.

§ 79. [II] Conjunctive Indeclinable + Substantive Verb.

(j) The Present Perfect. Only one example is found : *dharmu kari ācha* (11/11) = *dharmam kṛvā āste*. This corresponds exactly to the Standard Bengali Present Perfect—*dharmā kariyāche*, = *kariyā + āche*, and the Oriya Present Perfect *kariachi*.

The Perfect Tense appears not to have been fully formed in Old Kosali. In fact, in later Kosali too, as in Tulasī-dāsa, it is also rare : and there it is not the conjunctive indeclinable of the principal

verb, but rather the passive (past) participle adjective which is employed, and the auxiliary verb is no longer *āśh*, but *ho* and *rah*. Thus the later Kosali Perfect agrees with Hindi (and partly with dialectal Bengali) and not with the Eastern languages like Standard Bengali and Oriya any more.

There is no instance of a Past Perfect Tense in the *Ukti-vyākṛ*.

§ 80. [5] PARTICIPLES, AND VERBAL NOUNS AND ADJECTIVES.

(1) The *Conjunctive Indeclinable*, with the sense of 'having done', is a fairly common form. The affix is *-i*, which comes from the corresponding OIA. form *-ya*, used with roots with a prefix at first, and then extended (in place of *-tvā*) to roots without prefix: **karya* (in place of *kṛtvā*) > MIA. *karia* > *kari* > *kari*.

Examples: *dhari*, *dei*, *chāri*, *nhāi*, *pūji*, *padhi*, *olagi* (11/13); *rādhi* (20/18); *par*, *lāgi* (35/16); *ghāti* (45/1); *aghāi* (46/28); *ghāli* (50/20), *seki* (51/17); etc.

In some cases, the *-i* is changed to *-a*: *jīpa* (84/9).

The above Indeclinable when repeated indicated a state of continuous or repeated action: e. g. *lai lai palā* (11/18 = *ādāyam ādāyam palāyate*), *māri māri khā* (11/18, 19 : *māram-māram khādati*), *sāari sāari rova* (11/19 : *smāram-smāram rodati*); *pai pai khāya* (20/21 = *paktvā-paktvā khādāyate*); *jeṛi jeṛi jā* (20/22 : *bhojam-bhojam vrajati*); *bhāmi bhāmi* (35/9).

§ 81. (2) The *Present Participle*. The affix is *-ata* < *-ant-* of OIA. In some cases we have it as *-anta-* (or *-āta-*?). It is also found in the Progressive Tenses. Examples: *karata*, *padhata*, *payanta* = *pacatā* (20/11), *soanta* (21/3), *bādhata* (5/24), *denta* (34/1), *nhāta* (38/23), *lenta* (36/19), *khājata* (37/30), *bolata*, *jeivata* (39/13), *dhāwanta* (36/29); *paīsata nikalata goru coru ciwa* (49/23), *khānta* (52/5); *meghu barisata tīva* (51/9); *talathi* (36/11 = *talata hi?*); *duāra paīsati* (37/26).

Present Participle of the Passive: *karāvinta ācha* (21/17) = *kāryamānam āste*; *mārita coru nisatā* (35/7 = *māryamānas coruro nhsattvāyate*); *khājata* = *khādyamānam* (37/36).

Present Participle of the Causative: *khaṇāwanta* or *khaṇāwāta* (31/15).

The Present Participle of \sqrt{as} and $\sqrt{bhū}$ —*hātī*, *hūta*—were used as Post-positions of the Ablative Case in the declension of the Noun: see *ante*, p. 43.

§ 82. (3) *The Past (Passive) Participle.*

The Passive Participle adjective is derived from the OIA. forms in *-ta*, *-ita* and *-na* : and it frequently is an assimilated form in which the distinctive affix *-ā* is absent.

biḍara (34/16, 40/23 : *biḍara*+*ā*) ; *mūṭha* (34/29 : *muṣṭa*) ; *chūṣa* (35/9 = 'released') ; *nīdāludha* (36/20 = *nīdāludha*) ; *ghūṣa* (36/27) , *bisūṭha*, *cāhā* (37/17) ; *sukhā* < *sūkhā* (37/25) ; *sūta* (= *supta* : 50/20) , *nāga* (38/1 = *nagah*) ; *bhā* (40/4) ; *harāvā*, *-gā* (41/15) ; *aḍata* (41/3 : *ādatam*) ; *dūṭha* (42/13) ; *mūṭha* (42/27) ; *jāṭha* (42/29) , *nāṭha* (43/10) ; *dine* < *dina* (< MIA. *diṇṇa* = *ḍatta* : 47/4) ; *gadha* *sulha* (47/27) ; *rūṭha* (49/10) ; *bhūṭha* *bāṇha* (36/3) ; *nai* *badhī* (39/21) ; *gāṭha* *calā* (39/30) ; *biḍharā* *dhav* (52/25) ; *pāṇi* *barisā* (52/22).

§ 83. (4) The Verbal Noun in *-apa* < OIA. *-ana* : *karana*, *paḍhana* (11/23) ; *jāṇa* (38/27) ; *jeṇaṇa* (11/24) ; extension—*bāḍhana* (39/3 : 'broom') ; *khelani* (37/19 ; 'play thing').

In Old Kosali, this verbal noun has the force of a noun of purpose : e. g. *karana* *jā* = *kartum* *yāti* (11/23) , *paḍhana* *āwa* = *paṭh-*
tum *āgacchati* (11/23) , *jāṇa* *pāra* = *gantum* *pārayati* (38/27) , etc

§ 84. (5) The Verbal Noun in *-āba*, as a gerundial form (gerund of purpose) with the post-position *-kīḥā* : noted before, § 77.

§ 85. (6) The Agentive Verbal Noun in *-añihāra*. This has been discussed before, § 49, p. 23. In the Old Kosali of the *Utki-vyakti*, this affix has the force of a desiderative form : e. g. *ho* *karana-*
hāra, *paḍhanāñihāra* *āchu* = *paṭhiṣyann* *āste* (20/14, 15) ; so *janāñihāra* = *gamisyan* ; *jeṇanāñihāra* = *jivisyan* (12/10-12).

§ 86. [6] CAUSATIVE AND DENOMINATIVE.

These have merged into the same form. The OIA. causative affix *-āpaya*, for the more common grade *-āya*, found in a few verbs ending in *-ā* (e. g. *dā*—*dadāti*, causative *dāpaya*, *jñā*—*jñāṇāti*, *jñāpaya* or *jñāpaya*, *mā*—*māpaya* etc.), became generalised in Early MIA. of pre-Christian times as the common causative affix (e.g. OIA. *karoti*, caus. *kārayati*, early MIA. *kārāpaya* or *kārāpaya*) which was added, not to the old causative base with the long vowel in the root, but rather to the ordinary form with the short vowel (when the root had a short vowel). This affix became in MIA. *-āwe*, *-āwa*, and in a few cases *-āwa*, and in NIA., it took the form of *-āwa*—*-ā*. In a small number

of cases, as in the Old Kosali of the *Ukti-vyakti*, we have *-awa*, which represents both OIA. *-āpaya* (e. g. *binawa* 39/27 = *vijñāpayati*) and *-aya* without *p* (the *-u-* from the *-p-* being a late MIA. addition), as for instance, in *mclawa* = *melayati*, MIA. **mclawa* < **melayayati* (38/20).

In a good number of cases, the Old Kosali causative is just like the ordinary transitive or intransitive form, without *-āw-* or *-ā-* or *-awa-* affix, but with the proper long vowel of OIA. : e. g. *chāa* = *chawa* < *chādayati* (36/6), *jāla* < *jvālayati* (38/17), *bāṇa* = *varṇayati* (41/23), *santāwa* (44/25 : *santāpayati*), *sāha* (*sādhayati* : 41/31); *sts nirupa* = *nirūpayati* (41/21); *bāṭa* = *varṭayati* (40/21); *umisa* = *unmīrayati* (41/18), *cheda* = **chūdayati* (41/19); *uphāḍa* (45/24); *āṅka* = *ankayati* (41/20), *māḍja* = *mārjayati* (42/21), *sāmeṭa* = *sammēṭayati* beside *samiṭa* (44/3); *dulala* = *durlāṭayati* (44/20), *unāḍa* = *unnādayati* (19/5); *dhanu goa* (44/24 : *gopayati*); etc. Proper NIA causatives of all of these, with short vowel in the root and *-awa-* affix, are found or are possible : e. g. *bāṇa*, but **banāwa*; *jāla*, but **jalāwa*; cf. *hāla*, beside *halāwa* (49/3, 4). Examples: *khajihawa* (7/13) = *khajju* + *-āpayati*; *padhāwa* (13/26), *dūhāwa* (13/27), *karāwihwa* (21/19 : future form), *karāwa* (21/16, passive caus.), *khānāwanta* (21/14 = *khānayan*, present participle); *hamāwa* (38/11), *oḍāwa* (39/1 : *sūṭṭayati*); *ghatāwa* (39/3); *baḍhāwa* (40/14), *baṭāwa* (40/13); *naḍāwa* (41/2); *pasijāwa* (51/7) beside *pasija* (57/16), *bilāwa* (42/2), *jyāḍwa* = *jāwa* (46/25), *cabā* < *cabāwa* (46/27) beside *cāba* (45/3); *soṭwarāwa* (48/24) beside *soṭwara*; *nibāṭāwa* (48/14) beside *nibāṭa*; *calāwa* (49/1); *bujhāwa* (49/15) beside *būjha* = *budhyati*; *dāpāwa* = *darpayati* (5/21); *sūjhāwa* (51/18); *sonāwa* = *svāpayati* (50/17), *jagāwa* (50/20), *sikhāwa* (50/23) : *naḍāwa* (51/6) beside *nāca*, denominative from *nāca* = *nṛtya*?; *khelāwa* (52/17); *ḍarā* (14/16); *sahāwa* (49/11, beside *saha*).

There is another causative affix *-ra-*, *-la-* which is found in some roots. This is also of OIA. origin from *-āla-* as a causative affix in a verb like *pāti*—*pālayati*. Examples are : *baisāra* = *baisāra* (59/25) = *upaveśayati*, from **upaveśālayati*; *dekhāla* = *darśayati* (38/11), *makhāra* (40/17 = *mrakṣayati*); (?) *ujwara*, beside *ujuta* = *ujjati* or *ubjati* (51/26). In later times, this *-āla-* affix became more prominent as in Hindi causatives : e. g. *denā*—*dilānā*, *sinā*—*silānā*, *dekhnā*—*dikhānā*, *dikhānā*, *sonā*—*silānā*, *nahānā*—*nahlānā*; etc.

The characteristic denominative affix in OIA. was *-āya* : *drumāyate* < *druma*, *kṛṇāyate* < *kṛṇa*, etc. In later Skt., following evidently

vernacular MIA. habits, the noun itself could be used as a verb base : e. g. *kṛṣṇati*. In late MIA. evidently the *-āya-* of the denominative and the *-āwa-* of the causative merged together : and in NIA., they became one form for all practical purposes. Cases of the Denominatives in Old Kosali, showing *-āwa-*, *-āya-*, *-ā-* affix (apart from cases like *mūta = mūtrayati*, 7/27; *jhaññhāda*, 43/29 . *cheda = chidrayati*, 41/19)—*phudā* (42/23, < *sphuṭa*); *kraṇḍāwa = kramhāyate*, *jābhā* (35/25 : < *jambha = jṛmbhā*); *ḍolāwa* (39/20 < *ḍolā*); *corāwa = corāya* (38/11 : < *corā*); *lajāwa* (38/1 : < *lāja, lājā*); *nisā* (35/7 *nihśattvāyate*); *baḍāwa* (40/13 : < **baḍa = 'big'*); *kholāwa* (52/17 causative?); *ucāwa = ucāya* (49/25 : *uccāyate*); *galagalāna* (46/15), *barakāwa = ?* (47/23); etc.

§ 87. [7] COMPOUND VERBS.

Ṭs. and other nouns and adjectives with root *kar* form a very natural way to indicate, although in a round about form, simple ideas. e. g. *bhajāna kar*, *na(y)ana kar*, *padhāna kar*, *bhavana kar*, *pāka kar*, *darsana kar*, etc., besides proper verbs *jeṭh*, *ne*, *paḍh*, *ho*, *pa*, *dekh*. In this way, the language, particularly in the NIA. stage, found it easy for the accession of Skt. words (nouns and adjectives) to a larger extent than ever.

Verbal forms from the different roots give more or less one idea—that of the first root—modified in various ways, and this forms the characteristic Compound Verb Construction of NIA. The Compound Tenses were in principle of this type. We have Desideratives formed by this principle : *karāna cāha* (12/26), *karana icchata cāha* (12/26), *māha jeṭhāna māga* (42/27); from *la-lai palā* (11/18), we can assume *lai palā = 'run away with'*, cf. Hindi *le bhāgnā*. But there are no cases of the kind of Compound Verbs we note in later NIA., with *de*, *ne* or *le*, *khā*, *jā*, *paḍ* (*pa*) etc. used as auxiliaries with the force of prepositions.

§ 88. [8] THE SUBSTANTIVE VERB.

The Substantive Verb Roots are *āch*, *ho*, *ah* and *rah* : *raha* generally means = 'remains'.

Of these, *āch* is exceedingly common : it is from MIA. and OIA. *acchati*, which is made up of root *as* + *vikarāṇa -ccha-* (as in *gam—gaschati*; *r—rachati*, *van—vāñchati*, *iṣ—icchati* etc.; = Indo-European **es-ske-ti*, found also in Greek, Latin and Tokharian). Now it is obsolete in Kosali. The root *ah* < OIA. *as* is moribund—it occurs in the participles *sata* < *santa* and *hāti* only. The roots *ho* and *raḥ*

are the only ones which have survived in Kosali. For a discussion of their origin, see ODBL., pp. 1035 ff.

§ 89. (9) Particles.

The following have been found:

arc, alo, vocative particles (19/30, 20/10 and 20/3, 21/20);

ai: emphatic, from earlier *hi*, as in OIA., also combined with a preceding *-a* into *-ai*; so *pūtai* (<*pūta-i*, *puta hi*) *janī jāna jo nirgruṇu ho* (10/8, 9); *ekai* (<*eka-i*) (37/30), *sabai* (<*saba-i*) (52/2); *amhei* = *vayam eva* (21/22);

im, ī = *eva*: 'only, exclusively': *bamhaṇa ī para nivantesu* = *brāhmanān eva paraṃ nimantrayisijasi*, *ksatriyādī-paricchedaḥ* (16/23); *sonē ī para de* (16/25) = *suvarṇam eva paraṃ dadāti*: this probably from *hī* = *hi*;

u = 'even, also, and' <*api*, influenced by *α-vi, ava*; *uta* > *uā* > *u*, combined with preceding *-a* to *au*: e. g. — *ketau eka* (14/17), *ho u* = *ho'pi* (21/19: *rājā jāi kou*), *sahasau* = *sahasau-u* = *sahasram api* (9/28), *purbata u* (9/29), *samuda u* (47/24); *mandu u na mānāi* (37/11), *kūa-u lūgha* (48/1);

hi 'never, not ever': *bisiphu ki bala* (36/12);

jai = *yadī* (21/19): *rājā jāi kou* (21/19);

janī = 'not': *janī* (written *jane* 𑂔𑂩𑂰) *ho so janī bhāja, jā* (𑂔𑂩𑂰) [*pūta*] *junu-yādhi* (10/7); so *pūtai janī jāna* (10/8);

junu: 'not', only example as above. (For suggested origin of *janī* and *junu*, see Note to § 27, p. 14);

ta: 'then': *sātu bāna, ta puṇi sāna* (45/15); probably = *tadā* > *taā* > *tad* > *ta*;

na 'not': *na upakarati* (20/10);

puṇi <*puṇah*: *puṇi sāna* (45/15, 51/25); *puṇi puṇi* = *punah punah* (52/2); poetical *puṇu* (38/13, = *punah khadu*?);

para <*param*: 'only', 'nevertheless': *para rahai* (35/3); *netu para mācai* (37/5);

su: 'well': *saradā rēu tādā su saha nadikara* (15/24, 25);

-hi, -hī: *tuhī* = *tvam eva* (21/21), *talathi* = *talata + hi* (? . 36/11); *chāṭhē* = *hi* (22/11, 51/19: ?);

Skt. *tarhi* (21/21), and *prabhrti* (10/17) also occur.

SYNTAX

§ 90. The syntax is that of NIA, as presented by Hindi, in the main, so far as it can be judged from the sentences occurring in the book.

The following points may be noted :

(a) Verbs and sentences : subject + object + verb, this is the order. But we have exceptions—probably these are special cases of emphasis *duka gauri dūdhu guāla* (5/14); *jaca* (जका) *kībala jajamāna* (जजामना) *kōpaḍi* (5/15); *dukāwa gūi dūdhu guālē gosāri* (13/26); *paḍhāwa chātrahi sāstra ojhā* (13/28); *siṃhāsana ācha rājā* (14/24); *bhūkhahatani brāhmunu-bhā thālā-kari idhane bhātu rādha brāhmunu* (14/10), *mohi tarhi ka baḍhāwihātu* (21/21); *biāli ko haū māghihāū* (22/5); etc.

The subject comes after the object, but before the verb : *paisata nikalata goru voru owa* (49/23); *thakurahi sawaku ohaga* (50/20), *ko magi bhojana māgaba* (22/6); *giathahi bhikha bhikhari yāca* (49/20) beside *arhi gṛhasthahi sākoca* (52/23).

Object at the end : *kālihari ākosa sabāli* (49/18); *donaharī niāha gurūhi* (52/3); *ayānehī ākala dhātu* (44/22) (but *dhātu gamārahī ākala*, 41/8); *e beṭi kāhi deṭi* (22/29); *hāthi guḍa mahāntu* (40/20), *sāmīhi sevaka binawa* (39/28).

(b) Correlative Sentences, proverbial in form, abound. (See text, p. 32, for examples).

(c) Simple Sentences, without particles: *dharmu ho, pāpu jā* etc. (see text, p. 33).

(d) Dependent Sentences are not the rule : thus—

bahutu rājā ehiū bhūi bhac, tenha-kari sabhā bahutu gumiā bhac sūbāti (<*suṃvanti* = *śrūyante*; cf. Oriya *subāi*), *tenha-māgha kālidāsa māgha-kirāta-prabhīti ketan eka bhūti gaye* (p. 10). But we have, so *putai jānā jānā jo nirgunu ho*, etc. (p. 10).

(e) Descriptive adjectives are put in the absolutive : e. g.—

aho kō e suāre bēṭali hīe rādha (21/26).

(f) In interrogative sentences, the verb may occur at the beginning : e. g.—

koiha kou, jo kanameru-tālu prāsāda karāwihā? (21/18).

(g) Honorific verb plural, with noun in singular :

paharē ko thā dharāhati rānu (22/2, 4) = *praharake kim atra* (? *ham atra*) *niyoksyanti cārānā* (cf. *Pādukā* 'honoured sir', in Malaysia).

(h) Verbs of motion omitted : *nāto, lāhā-hūta eṭe kālē* (23/16) = *sakhe! kutas tvam iyatā kālena?*. Also the substantive verb : *rājā ja kou* (21/19).

basithu na, aūhū mīlāi (37/17);
sayāna sabahati byāpāra, (37/29);
jāba pūtu pūu pakhāla,
taba, pitaranhu sargu dekhāla (38/11);
jeta jeta parū dhannu corō(w)a,
teta teta āpana pūu harāwa (38/13);
jo para-kehū burua cinta
so āpanu-kehū taise mānta (manta?) (38/15);
jeṭṭa jeṭṭa mā putūhi dūlāla,
teṭṭa teṭṭa dūjaṇa-kara hia jāla (38/17);
unīda cūḍā sonāra (38/24);
poṭala bāḍha lhusiārā (38/25);
balu parū dhannu joḍa, cora gāṭhi choḍa (38/28);
hālī khetu pāsa : kupūtu kulu pāsa (39/16);
teh sarisawa pela, hāṭhi rākhū pela (39/24);
jani ho so bhāja, jā junu [pūtu] y-āṭhi (10/7);
te guṇai jani upajati, je sabahi na upakarati (10/9, 10);
satta mārggu jani chōḍasi (चरि) (10/11); etc., etc.

CONCLUSION

§ 92. Through the *Ukti-vyakti-prakarana*, we have been placed in possession of some valuable material for the study of NIA, in its evolution from MIA. : here we have a most important document for the study of the history of Kosali (or Eastern Hindi) in special and of the Aryan speeches of the Upper and Lower Gangetic Valley and the East in general. We find from this that by the middle of the 12th century A. D., the vernacular of the area concerned had arrived almost at a full evolution of the stage in which we find it now, and all the influences and cross-influences which were operative in its formation had finished their work : we are in this book in presence of the fully evolved Kosali (or Eastern Hindi) of the 12th century. The language recorded here is undoubtedly a reflex of the actual spoken vernacular—it is not a more or less artificial literary speech like Western Apabhraṃsa, and hence the value of the *Ukti-vyakti* is all the greater for the study of NIA. philology. Some of the various observations made in the commentary have also a unique value in the social as well as cultural history of North India in the early medieval period. As a document of NIA. linguistics, its place is like that of the *Caryāpadas* of Bengal, of the *Varna-ratnākara* of Mithilā, and of the *Mānesavari* of Mahārāstra.

INDEX

to the *Study*

(Unless indicated otherwise, figures refer to the sections)

- absolute case 59 (6)
- accent
 - in causatives 16
 - in compounds 18
 - in denominatives 16
 - in disyllabic nouns 11
 - in long words 16
 - in past participle adjectives 14
 - in present participles 17
 - in primitive verbs 13
 - in trisyllabic nouns 12
 - in verbs in the future tense 15
 - in verbs in the past tense 14
 - habits 10
- accentual shortening 35
- active bases p. 54
- adjectives 64
- affix
 - feminine, 49 (xvi)
 - future gerundive 49, (iv)
 - passive participle adjective, 49 (vii)
 - pleonastic, 49 (i), (vi), (xvii)
 - present participle, 49 (v)
 - verbal noun, 49 (ii)
 - kā, hā*, 56
 - nā, hā*, 58
- agentive verbal noun 85
- anaptyxis 45
- anuswāra* 20
- Apabhraṃśa 92
- aspirates
 - new, 31
- assimilation 45
- ātmanepada 70
- Awadhī 1
- Awadhī literature p. 2
- causatives 70, 86
- causative bases 6, p. 54
- cerebral 27
- compensatory lengthening 35
- compounds
 - Old Kosali, 51
- compound verbs 87
- consonants 16, 41
 - double, 41, 42
 - single, 42
- denominatives 70, pp. 65-66
- denominative bases p. 54
- daś* bases p. 54
- diphthongs 7, 9
- distinction between *r, l, ḍ* 30
- euphonic *-w-* 3
- feminine form as a diminutive 53
- final *-ā* 5
 - ā* 6
 - long vowels 36
- flapped *r* 28
- flapped *rh* 28
- foreign element in the vocabulary 48
- future 73
 - in *-ba* 77
 - imperative 74
- gender 53
- glides 29
- glide *-w-* 3, 37
- y-* 2, 37
- imperative 74
- impersonal constructions 90 (1)
- inflections 59
 - origin of, 63
- interchange of *i* and *e* 6
- Kosali 1, 92
- learned forms from MIA, 47
- locative singular affix 40
- moods p. 55
- nasal
 - reduced, 20
- nasalisation
 - contiguous 21
 - loss of, 25

proximity, 21
 unstable, 22
 nominative affix -*u* 53
 noun-bases 53
 numbers 54
 numerals 65
 oblique case 59 (7)
Old Avestan 1
Old Koseali 1
 optative p. 55
 parasmai-pada 70
 participle
 conjunctive, 80
 past (passive) 82
 present, 81
 present causative, 81
 present passive, 81
 particles 89
 passive base
 -new, p. 54
 passive
 constructions 90 (i)
 forms 70
 past
 conditional 76
 intransitive 75 (i)
 transitive 75 (ii)
 progressive 78
 plural 35
 affixes 57
 honorific, 90 (g)
 plural oblique affix 58
 poetical passages 91
 post-positions 60
 origin of, 63
Prakrit semi-lataamas 51, 34
 prefix
 negative, 50 (i)
 privative, 50 (x)
 present
 active 71
 passive 72
 third person singular 39
 perfect 79

progressive 78
 pronominal
 adjectives 68
 adverbs 68
 forms, origin of, 67
 pronouns 66
 pronunciation of *y*- 2
 pronunciation of *r* 3
 proverbial expressions 91
 reduction of *ā* to *ā* 5
 reduction of -*ai* 39
 root
 OIA, 70
 rudh words 51
 Sanskrit loans 46
 Sanskrit *semi-lataamas* 45
 Sanskrit *tataamas* 45
 sentences p. 68
 sibilants 32
 simplification of consonant groups 33
 simplified consonants 42
 sound of *ū* 23
 speech-rhythm 6
 substantive roots p. 54
 substantive verbs 83
 tenses p. 55 f
 compound, 78-79
 participial, 75-77
 radical, 71-74
 simple, 71-77
udavrita vowels 37, 38, 39
 verbal noun in -*aba* 84
 in -*ana* 83
 verb-bases 70
 verbs of *des'* origin 44
 verbs of motion 90 (h)
visarga 33
 voices pp. 54-55
 vowels
 simple, 4
 vowel combinations 8
 length 6
 quantity 38
 word order 90 (a)

Material of Social and Historical Interest in the
UKTI-VYAKTI PRAKARAṆA.

by Dr. Moti Chandra, M. A., Ph. D.
Curator, Arts Section, Prince of Wales Museum, Bombay

Govindachandra, the Patron of Pāṇḍita Dāmodara.

From the internal evidences in the *Ukti-Vyakti* it is apparent that its author Dāmodara flourished in the reign of the greatest of the Gahadwāla kings, Govindachandra. He defeated twice, between 1114 and 1118, the armies of the later Yāmīnī kings, and by imposing the *Tirachahapala*, a Hindu rejoinder to Islamic *jayā*, on the Muslim inhabitants of the Middle Country in the 12th century, he showed that even the Hindus, stirred to action by the plunders of Mahmūd Ghaznavi, were capable of taking revenge. During the glorious reign of Govindachandra the Palas and the Gaṇḍas were defeated and his dominion was further extended. It is evident from his inscriptions that he was an orthodox Hindu who extended his patronage to the Brahmins by making them gifts of villages. Bhatia Lakshmidhara, the great minister of Govindachandra, in his *Kṛtya Kalyāṇera* (K. B. Rangaswamy Aiyangar, Calcutta Or. Se. Vol. I, p. 14, Baroda, 1941), praises his self control and bravery. He was, as Lakshmidhara observes, as it were 'the dwelling place of knowledge and courage (*esa jñāna-parīkramānikavasatī*)'. Our author Dāmodara also refers to his patron Govindachandra in a highly ornate panegyric (21/7-14). He refers to 'his fame earned by bravery', and that 'he had the wealth of Kubera, the effulgence of the sun, and the intelligence of Urūspati', and, 'as the heaven is the abode of the gods, and the nether world is the domain of the Great Serpent Śeṣa, likewise Govindachandra reigns over the rest of the world.'

Occasional references have also been made to the acts of piety of Govindachandra and his subjects. At one place (21/14-16) his officer Surapāla is referred as superintending the digging of a tank named Rājasekhara, which may be identified with the Itāpālās near Banarus or the Rājāl Tāl in Chandauli. A temple built by Dhruvapāla, a rich merchant of Banarus, is also referred (21/17-18). Govindachandra is also referred as establishing the Brahmanas on firm footing at Banarus (21/17-18), a fact which is amply supported by the inscriptions of Govindachandra and his predecessors.

There is every reason to believe that Sanskrit learning received great impetus in the Gāhādvala period, though unfortunately little evidence has survived to trace the literary history of that period. There is no doubt that Bhūta Lakshmidhara, who held various important offices of the state in Govindachandra's time, was a great scholar. It is evident from the *Kṛtya Kāṇḍavara* that he was a profound scholar of the Purāṇas, the Vedas, the smṛtis and other ritualistic literature. Śrī Harsa, the famous author of the *Naishadha*, also flourished in this period. Dāmodara, the author of the *Utti-Vyākṛti prakaraṇa*, clearly shows that Eastern Hindi, the language of the people of eastern U. P. was also receiving due recognition even from Sanskrit Pandits, and that the language was not in its formative stages but fully developed, and that probably it had its own literature which is unfortunately lost.

Paṇḍita Dāmodara.

Nothing is known about Paṇḍita Dāmodara, the author of the *Utti-Vyākṛti Prakaraṇa*, except that he was a contemporary of Govindachandra. Particularly enough there are three inscriptions of Govindachandra's time which speak of one Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ who was held in such high estimation by Govindachandra and his two sons that he received the gift of villages at least thrice. From the *Utti-Vyākṛti Prakaraṇa* as well it is evident that its author was a man of great learning and accomplishment. It is probable, therefore, that Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ of the inscriptions and Paṇḍita Dāmodara, the author of the *Utti-Vyākṛti Prakaraṇa* were one and the same persons.

The earliest of these copper plates belong to the reign of Govindachandra (*Ep. Ind.* VIII, 155-156). With his consent, the Mahārājaputra Āspota-chandra-deva, endowed with all royal prerogatives and anointed as Yuvarāja (his apparent) records that, on Friday, the third tithi, the Akṣaya-tīthī and Yugādi, of the bright half of Vaisākha of the year 1190 (Friday, 30th March, 1131 A. D.), bathing in the Ganges at Banaras, he granted the village of Kanauḍa, in the Nandini Patalā, to Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ, the son of Paṇḍita Madanapala, grandson of Lokapala and great grandson of Ganapala—a Brāhmana of the Kāśyapa-gotra, whose three *pranamas* were Kāśyapa, Avatsāra and Nandhrava, who was the student of the *Viśvaśaṅkṣī sūktā* (of the Yajurveda) and a sun worshipper (*sura*), and who knew the five *siddhāntas* of the Jyotiśāstra.

The second copper plate, bearing a date equivalent to Wednesday, 25th Dec., 1146 A. D. records that with the consent of Govind-

achandra, Maharajaputra Rājyapāhadeva, after bathing in the Ganges at Rājyapāhadeva, granted the village of Chamuravānī with Harichandrapālī and two or three other *Pāṭakas* to Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ (*Ep. Ind.* VIII, 156-157). The occasion of this gift was the Uttarāyana Sankranti.

The third copper plate records the gift of a village to Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ by Govindachandra himself (*Ep. Ind.* VIII, 18-19). It bears the date equivalent to Monday, 25th December, 1150 A. D., and the occasion of the gift was the Uttarāyana Sankranti. After having bathed at Koṭitīrtha (modern Koṭwā) at Banaras he granted the village of Loripupāḷā or Lolikapāḷā together with Tivāyī-Kṣetra in the Umbarala *paṭṭaḍā*.

In all the three inscriptions Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ's genealogy, *gotra*, *pravara* and *śākhā* are mentioned. He was the son of Madanapala, grandson of Lokapāla and great grandson of Guṇapāla. His *gotra* was Kāśyapa, his *pravara* Kāśyapa, Āvatsāra and Naidharava, and he was a student of the Vājasaneyī Śākhā of the Yajurveda. He was a worshipper of the sun and was highly accomplished in all the five *śikṣāśāstras* of Indian astronomy.

From the inscriptions it is also evident that the two sons of Govindachandra, namely, Āsphota Chandra and Rājyapāla, made gifts of villages to Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ with the consent of their father. It is apparent, though it has not been expressly mentioned, that Paṇḍita Dāmodara Śarmaṇ was their teacher, and the gift of villages which they made to him was in token of their respect for their teacher. Whatever may be the case it is apparent from the *Ukti-Vyākṛti-Prakaraṇa* that Paṇḍita Dāmodara was an accomplished teacher and had wide acquaintance with the system of education prevalent in the 12th century in Eastern India.

Banaras as a centre of Education.

It is evident from the Gupta seals of certain educational institutions at Banaras, obtained from Rajghat, the ancient site of Banaras, that Banaras in the fourth century A. D. was a famous centre of education. Even after the Gupta period Banaras continued as one of the most important centres of Hindu learning, though unfortunately contemporary Sanskrit literature and inscriptions do not throw any light on the system of education followed at Banaras. The Gāndhārī inscriptions do not make any reference either to the schools or students receiving their education at Banaras. But we can infer

from various gifts of villages made to important and learned Brahmins of Banaras, that the purpose of such gifts was to encourage education indirectly. As we shall see later on, the teachers of Banaras not only taught students, but also made arrangement for their boarding and lodging. This could, however, only be possible when they had some financial backing. It is possible that the revenue of the villages given as gift by the Gahadwala kings, and occasional financial help received from the citizens enabled them to support their families and also their students. From an inscription of Chandra Deva (Ep. Ind., XIV, 197-200) it is evident that among the recipients of land grants there were many learned Brahmins. A Brahmin named Jāta (No. 2) is called *Ryvedacharant chaturvedin*, another Brahmin named Vilha (No. 126) is called *Yajurvedi charant chaturvedin*; Chihhil (No. 222) was *Atharvaveda charant dvivedin*; Dodiga is called *Shri Chhāndogya-charant tripāthan*. It is evident from this that there were teachers in Banaras who could give instruction in all four Vedas. The name of Vidhi-Karari Gaṅgādhara (No. 468) shows that there were also teachers of ritualistic Vedic literature.

In Alberuni's time (Sachau, Alberuni, I, 173) Banaras alongside Kashmir was the chief centre of Brahmanic learning. According to him *Siddhamātrkā* alphabets were used by the people of Banaras.

Fortunately the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* contains some very interesting information about the educational system prevalent at Banaras, Prayāga and Kanauj. The purpose of education was to read the Vedas and the Purāṇas (15/16-18) and attain proficiency in the Smṛtis. It seems that in the curriculum of studies special stress was laid on religious literature.

The *Ojha* or *Upādhyāya* taught his students (13/28) and it was through him that a student could gain proficiency in his subject (14/16). It seems that the students often went to their villages (16/12), and they made certain preparations for such occasions (39/30), but as they were poor their luggage consisted of simple bundles (41/28). And thus equipped with their simple bundles they crossed the river Gangā (28/27).

Certain questionnaires throw further side light on the student life. "Who reads here?" "The son of a Brahmin." (21/8). The teacher asks a question, 'Who reads with me,' the answer is 'Brahmins' (2/8-9). This clearly shows that as far as Sanskrit learning was concerned it was the monopoly of the Brahmins and none else could aspire to explore its mysteries. It is strange that in the same

period the Jais could study Sanskrit at their will, and even in the middle ages the followers of the Buddha studied Sanskrit as they liked. But the Brahmins always considered learning as their monopoly, and this ideal persisted for a very long time at Banaras and elsewhere. Even such an erudite Jain scholar as Yāśovijaya, in the 17th century, had to hide his identity before he could receive instruction at Banaras.

Another questionnaire explains certain aims of education which was, for at least some students, to gain favour of the king (22/9-12).

Usually the students went to their teacher's house to receive their lessons (22/9-2). Most of the students actually stayed with their teachers (21/22-31). In return for their lessons and food they served their teachers (27/1-10). There were also the *āśramas* where teachers lived with their pupils (27/17). Śaiva monasteries at Banaras also served as places of instruction. In the Gāṇḍwāla period, Kōḍanātha at Banaras, apparently a monastery attached to the temple of Kōḍāraśvara, was an important educational institution (20/7, 22). It is also evident from the *Ukti-Vyakti* that besides Banaras (30/4), Kanauj (30/4) and Prayāga (30/15) were also famous centres of education.

In those days it was well known to the teachers at Banaras that learning required keen intelligence and no amount of committing the lessons to memory helped students much (22/17). It seems that in order to make the lessons in grammar easy recourse was taken to proverbs and interesting questionnaires (23/18-21; 23/25).

From one questionnaire (23/20-21) it is evident that the students had to cook their own food from the provisions received in alms. Students fresh from villages knew little about cooking and, therefore, had to be trained by their teacher's wife.

Teachers in their old age expected some kind of help from their past students (23/21-23).

People were fond of asking all sorts of questions from students and their teachers. The usual questions and answers are set in proverbs. A student when asked about his place of instruction, his subject, and the name of his teachers, had set answers giving the required information (31/18-25). People also asked some typical questions from the learned men of Banaras, regarding the location of their dwellings, the institutions where they received their education and the families where they were married. The typical reply of the Banaras Pandit was, "I live in Banaras on the bank of the Ganges,

I have received my education in a Brahmin family, and I am married in a Nāgara family" (24/1-2). Incidentally this reply contains valuable information that the Nāgara Brahmins, an important community of Banaras, had migrated there from Gujrat as early as the 12th century.

The keen observation of Pupūta Dāmodara did not leave unnoticed even the simple dress of the students at Banaras. In the 12th century as to day the Brahmin students wore huge knots on their shaven heads, and their dress was a simple *ġholī* or waist-cloth (31/28-29).

It has been said above that the teachers looked after the moral and material welfare of their students, but there were occasions when they did not spare their rod to put their student on the right path (31/12). Even to this day Banaras Pandits regard corporal punishment as an infallible means to compel students to take their lessons more seriously. But this kind of punishment did not estrange the cordial relations between the teachers and their students, and the latter regarded the service to their teachers as a means of shedding their sins (23/7-8).

Religious condition of Banaras in Gāhaḍwāla Period.

The *Ukti-Vyakti Prakarṇa* has preserved in the popular proverbs of the eastern United Provinces the popular attitude towards religion. The people regarded religion as the source of all happiness. Religion removed sins (5/24) and it was the source of all laws (5/25). In many proverbs (33/7; 33/12, 33/14; 33/19; 33/21; 33/23; 33/25) it has been emphasised that with greater emphasis on the moral side of religion sins took to their heels.

From the proverbs quoted by the *Ukti-Vyakti* it is also apparent that the people of Banaras were well aware of the fundamental concepts of Hindu religion. Compassion for all beings (9/30), desisting from stealing (9/31), getting rid of anger (9/31), realising the transience of the world (10/3), helping others (10/4), etc., were the virtues insisted upon in this period. These precious gems of religious thought of the Middle country, laying emphasis on the simple ethical concept of religion, show that there was nothing radically wrong with the heart of the people.

The Brahmins, in the medieval conception of Hindu religion, held most predominant position in the society. It is said at one place that Govindachandra established the Brahmana community

of Banaras on a very sound footing (21/17-18). In religious festivals, after the people had taken their bath and worshipped at the temples, they offered *prasada* to the Brahmanas and thereafter partook of their meals (11/11-12). Cows were given to the Brahmanas as gifts (14/15-16); and giving big feasts to them was regarded as a meritorious act. In such feasts, given by the religious-minded people, the natives did full justice to the food (36/5). The Brahmanas were not satisfied with coarse food, they immensely enjoyed sweet *laddus* (14/14). As soon as a Brahmin entered the dwelling of a householder due respect was shown to him and he was offered a stool to sit (30/25). After enjoying good food and receiving some cash money the Brahmins were fully satisfied and offered their benediction to their hosts (27/4-67).

The people of Banaras in the 12th century as to day regarded the Ganga with great affection and respect. It was universally accepted that taking bath in the Ganga removed sins (5/23-24).

People in Gharhwala period showed full respect to their forefathers. It was the confirmed belief of the people that it was by the religious deeds of their descendants that their forefathers attained salvation; and the forefathers in the heaven blessed their progeny in return (21/20-22). But the departed forefathers were not to be appeased with mental respect only, they required concrete examples of their respect in the periodical *shraddhas* as ordained by Hindu religion. Feasts given to the Brahmins were to the immense liking of the departed forefathers; as soon as a son of the family washed the feet of the Brahmins his forefathers went to the heaven (38/11). Offering water oblation also pleased the forefathers (42/8, 51/20). It was, however, ordained by the Hindu *Sastra* that the performance of *shraddhas* at Gaya liberated the souls of the forefathers. In this age as well the Hindu offered *pinda* at Gaya (23/12-13), and there were officiating priests who shepherded pilgrims to that city (51/28).

Expiation as a means to get rid of sins, and belief in untouchability were distinguishing features of the Hinduism of the 12th century. The drinking of the *Panchagavya* (a mixture of milk, curds, ghee, cow's urine and cow-dung) was supposed to remove all sins (29/30).

Men on the street also believed in ghosts and the effectiveness of the charms. At one place the ghosts are mentioned infesting the burning ground (34/31). The charms and incantations were supposed to be imbued with hypnotic power (45/30), and they were also supposed to possess the power to restore the dead to life (46/26).

The *Utti-Vyakṛi* has little to say on Jainism and Tauric Buddhism, as its author had very little to do with these religions. But at one place some information about the construction of the *stūpa* is given (48/25). The naked Jain Digambara *śiṣyas* are also mentioned at one place (40/10).

Social Condition

The Gāhādvalā inscriptions unfortunately throw very little light on the life and manners of the people in the 12th century. The *Utti-Vyakṛi* fortunately, contains many proverbs and idioms which give intimate glimpses of the life and manners of the people of this period. The information thus gleaned shows that there was little difference between the life and manners of the people of Banaras in the 12th century and to-day. In the 12th century the majority of our people lived in thatched huts, huts, whose mud walls were always in the danger of subsiding in the rains (26/11). In old houses, generally, the plaster peeled off (37/13). The poor inhabitant of a village had to be on his alert to keep his house in good condition. He thatched it (39/8, 42/9), decorated the entrance to his house (40/22), and painted pictures on its walls (41/13).

Naturally most of the household work was done by women such as winnowing (34/20), making beds (49/29), etc. But their chief work was cooking the food. Rich householders employed cooks, but generally cooking was the duty of the women of the house. Extreme sensitiveness to the caste pollution made the Pandit and students to cook their own food. The cook required fuel and cooking pots for cooking the rice (18/21). At one place (21/3-4) a cook is shown lighting the fire, heating the water in a *kalas* and thus cooking the rice at mid-day. From a questionnaire some information is obtained (21/26-31; 22/1) about a 12th century kitchen. The cook and women prepared cakes (*pāpa*), and all sorts of sweetmeats (*vyāṅgaṇa*). The kitchen servant made arrangements for the fuel and water. Some people partook of favourite dishes such as the *sattu* mixed with *ghī* and sugar, rice pudding and the favourite *khichari*.

There are so many references to the art of cooking in the *Utti-Vyakṛi* which show that the people of Banaras were adept in the art of cooking. Of course, giving feast to the Brāhmanas was an usual feature of Hindu life (21/4-7).

Rice was the staple diet of the people of Banaras and elsewhere as to-day. People also liked *pāṇa*, which were apparently well fried (16/6, 48/19). *Sattu* (parched grain powder) was also an usual

and convenient food. As we have said above it was eaten with the *ghi* and sugar. It was well kneaded and rolled into balls before eating (40/3; 41/15). People also liked the rice-pudding and the gruel. Purchased grains were another form of convenient food (47/25). But people enjoyed nothing so much as sweetmeats (42/27).

It is also apparent from the *Utki-Vyakh* that the people of Banoras were not simple vegetarians; they also liked non-vegetarian dishes. They knew how meat was cooked by closing the lid of the pot after lighting the fire (32/5). While cooking meat some sour spices were added to give it flavour (29/1). It was believed that the morsels of cooked rice flavoured with salt, meat and *ghi* increased one's appetite (46/13). Meat roasted on spits (*sikhlabh*) was also liked (46/28).

From the above description of the food of the people of the Eastern c. v., it should not be understood that it was very simple. As the *Utki-Vyakh* points out people were fond of sweets, though unfortunately their names are not given. People liked variations in their daily food (27/30) to avoid monotony.

The allusions and proceeds in the *Utki-Vyakh* also throw some light on agriculture and animal husbandry, the two main occupations of the people. Tilling the field (46/15), and taking care of the crops (46/30) were the main duties of the farmers as today. The fields were manured after tilling (39/16). Workmen were employed to harvest the paddy crops (13/22). The bullocks were branded (47/22), and two bullocks were usually yoked to the plough (40/6). To ensure safe water supply the wells were cleaned (46/14), and tanks were dug (49/22). After all this hard work, and provided the nature was kindly, their fields yielded beautiful crops (35/29).

People were fond of rearing cows, but as to day, even in the 12th century it was a specialised profession of the cowherds (5/14; 13/27). They tied ropes round them (30/20) and milked them (50/11). Stray cows usually tried to graze in the fields (45/22); then the enraged farmer forgetting all his respect for cows drove them away with sticks (18/22).

Men in comfortable circumstances in this age usually employed servants, but the treatment meted to them was rather harsh. As soon as the master came to the house the servant had to touch his feet and when ordered bring his dinner. In consideration of his services he received his food (22/37). But in spite of strenuous duties he was often pushed out by the neck (46/7), and to punish servants (48/7) was considered as a bounden duty of the master.

The maid-servants performed all kinds of menial services. They carried water (49/31), cleaned utensils (10/14) and swept the house floor (39/11), but whenever the master or the mistress of the household was angry, they, holding them by their phulkas threw them out (24/23).

People welcomed the birth of sons, and the life of a woman without any male issue was regarded as useless (10/71). A contemporary proverb says that the attainment of wealth and the birth of son pleased (35/1). People celebrated the birth of a son with dancing and feasts (36/25). But there were persons who envied the happy mother fondling her son (38/17). But in spite of their keen desire to have male issues people prayed that a virtuous son should not be born to them as he was sure to spoil the fair name of the family (13/11, 39/16). Perhaps people did not welcome the birth of a daughter (10/28, 29), but if, owing to their misfortune, she was born she was brought up with love. When she attained the marriageable age then the family priest was asked as to whom she was to be given in marriage, and the usual answer of the Pundit was that she should be married to a man who was not of the same *gotra*, and removed five degrees from the mother's side and seven degrees from the father's side and that he should be able, virtuous and rich (22/27, 30).

The *Ukti-Vyakti* also throws some interesting light on the amusements of the Eastern U P. It seems that story-telling was a favourite form of amusement (41/5). At one place it is mentioned how the story telling began—"Immortal kings reigned over the earth, and it is said there were many learned men in their courts. Among them many, such as Kalidāsa, Māgha, Kirtida, became very famous."

The people of Banaras in the 12th century were as fond of wrestling and gymnastics as today. It seems various tricks were employed in wrestling (34/19; 39/2). Playing with the balls was also a favourite sport (44/20). Children played with the terracotta figurines, specially the toy ducks (37/24).

There was no dearth of mimics and actors and it seems that no amount of persuasion made them to give up their profession, on the contrary it made them more audacious (48/4).

People were fond of keeping parrots as pets and some of them could beautifully imitate the human speech (50/29). People were also fond of gambling (45/24). There was no dearth of dancers and musicians at Banaras. They were, however, not regarded as a respectable class as they used to train their daughters as professional dancers

(50/6). Apparently the reference is to the *Gaurīharas* of Banaras, who give their daughters training in dancing and music, but their daughters-in-law are always treated as respectable women.

It is also remarkable that the puppet show was a popular form of amusement (62/17). Unfortunately it has now practically disappeared from the Eastern U. P.

Not much information is available about the general appearance of the city of Banaras, but apparently it was a city of lanes, and its hygienic condition was in no way praiseworthy. The dirty drains of the city were as filthy as to-day (49/5).

The proverbs and in the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* show that the city and the district of Banaras were infested by robbers, thieves and other bad characters. Strong men unashamedly robbed their weak neighbours. There were also pickpockets. If caught, the thieves were given a sound beating by the watchmen (38/28-30). It seems that watchmen were employed to safeguard the city wards (21/2, 4). Generally the thieves moved during the night (35/13). Citizens were, therefore, advised to keep awake (30/21). The bad characters of the city were ever ready to loot the country side (40/15). They also committed murders, sometimes burying the corpses of their victims to avoid detection (45/1). These scoundrels took special pleasure in victimising the simple village folks (41/8). These anti-social elements were so powerful and well organised that their victims were unable to find any remedy against them (24/34). Then there were gentlemen thieves who received stolen goods (34/30). No doubt these thieves and bad characters had given Banaras a notoriety in the 12th century with which even Heinrichrichārya was acquainted.

It seems that even an ordinary citizen of Banaras dabbled in medicine. A common skin disease was *nahurwa* (34/27); people also suffered from the cold and cough (36/1). People knew of some household medicine. They knew that the myrobalan moved the bowels (47/30). There were also surgeons who carried on operations (40/6).

It is apparent from the *Ukti-Vyakti Prakaraṇa* that the merchants had a very important social status. There was no dearth of money with them (54/20), and they earned immense wealth through trade and commerce.

Small dealers were known as *Krayāṇaka* and their line of business was grain, spices, etc. (39/8; 45/8).

Then there were bankers who were very strict in their transactions. It is mentioned that it was difficult to get rid of them without making the full payment (33/16-18).

Coins in the Gahadwala period were usually known as *gadghana* or *gadghana* (25/29). Cowries were in currency in place of the coins of small denominations (47/7).

The goldsmiths of Banaras were expert in their profession. They could make beautiful bangles (38/24), and inlay rubies (40/27). They also made talismanic ornaments (41/12).

Precious articles were kept under the charge of an officer known as *bhandari*. He always saw that the boxes under his charge were properly locked (39/17), but in spite of all the precautions he took, the robbers often looted his store-house (44/11).

The *Uti-Vyakti* also mentions some other professions. The oilmen pressed the rapeseed and also manufactured fragrant oil from the scented sesamum (40/31). The florist wreathed flowers (47/16) and the barber shampooed the body (39/11). The hunter hunted animals (43/35) and were great believers in good and bad omens (41/10; 41/9). The boatmen plied their boats (39/7), and they knew the depth of the Ganges at Banaras which enabled them to avoid the shallow water (46/11).

In the 13th century of the Indian history the principle of 'might is right' was firmly established. Forcible division of villages was a common occurrence (40/21). Usually, however, the fields were divided according to the law (44/10). In partition suits adjudicators divided the assets among the various claimants (41/16).

Banaras is famous for its cloth manufacture from very ancient time. Scarcy references in the *Uti-Vyakti* support this. Cloth dealers were known as *kapaḍas* (5/15). There were also silk-weavers (39/8). Words for *weaving*, *ginning* (39/8; 45/9) and *warping* (40/18) have been used in various idioms. *Sāris* of very ordinary quality were woven from the flux yarn (43/22). Cloths fresh from the looms were also starched and calendered (43/22).

People in comfortable circumstances were fond of elephants and horses. Horses of good breed were led by grooms (48/12) and at ceremonial occasions they were beautifully decorated (43/9).

The *Uti-Vyakti* does not give much information about the costume and ornaments of the people of Banaras. The women wore bangles and earrings and decorated themselves with painted designs (41/19).

पण्डितप्रवर-द्रामोदर-विरचितं

उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[मूलभूताः कारिकाः ।]

पण्डितप्रवर-दामोदर-विरचितं उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[॥ मूलभूताः कारिकाः ॥]

॥ ॐ नमो वाग्देव्यै ॥

[१. क्रियोक्तिव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

नानाप्रपञ्चरचना बहिः[६]कृतं^१ सारभूतमेकं यत् ।
नत्वा तत्त्वं वाचामुक्तिव्यक्तिं विधास्यामः ॥ १ ॥
स्यादि-त्यादी वृत्त्वा श्रुत्वा लिङ्गानुशासनं किञ्चित् ।
उक्तिव्यक्तिं बुद्ध्वा बालैरपि संस्कृतं क्रियते^२ ॥ २ ॥
या वक्तुं किमपि भवेदिच्छा या (सा) कीर्तिता विवक्षेति ।
तदनु च तदनुगतं यद् भाषितमिह तां^३ वदन्त्युक्तिम् ॥ ३ ॥
सा च^४ स्वपरविवक्षानुगताकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य ।
लोकानां व्यवहारे हेतुः स्यादिन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥
तस्मात् तया प्रबोधो यावत्या यादृशा च सर्वस्य ।
भवति व्यवहारविधौ लोकैः^५ सा [ता]दृशी क्रियते ॥ ५ ॥
देशे देशे लोको वक्ति गिरा भ्रष्टया यथा (या) किञ्चित् ।
सा तत्रैव हि संस्कृतरचिता^६ वाच्यत्वमायाति ॥ ६ ॥
तत्र च वक्तृविवक्षावशाद्^७ गिरः सुप्र-तिङन्तपदसंज्ञाः ।
संमिश्रा जायन्ते तासां विह्वं पृथग् वक्ष्ये^८ ॥ ७ ॥

१ मूलादर्श-बहिःकृतं । २ कुर्यते । ३ ता वदन्त्युक्तिः । ४ स्वपरि० । ५ शादृशी० । ६ वाच्यत्वा०
७ वक्ष्यां । ८ वक्ष्ये ।

व्यापारो धात्वर्थः कर्तृगतोऽकर्मकस्य भिन्नस्तु^१ ।

इतरस्योक्तिस्पष्टत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात् ॥ ८ ॥

‘आधि’ इति कर्तृनिष्ठा ‘कीज’ इति साध्यगा क्रिया तस्मात् ।

‘अस्ति-करोती’ धातू अकर्मक-सकर्मका एवम् ॥ ९ ॥

‘कर’ ‘किएसि’ ‘करिह’ कालाः संप्रति-गत-भाविनः स्फुटा उक्तेः

एषु च ‘कर’ इत्युक्तौ विज्ञेया [पत्र १, पार्श्व २] वर्तमानैव ॥ १० ॥

‘ह्यस्तन्यद्यतनी वा ‘किएमी’ इत्युक्तौ तथा परोक्षा च ।

‘जइ पावंत’ ‘तव करत’ क्रियातिपत्तिरिति^२ चोक्तिः ॥ ११ ॥

‘करिह’ इति भविष्यन्ती ‘श्वस्तन्याशीश्च कीर्तिता उक्तौ ।

आशिपि च पञ्चमी स्यादङ्गीकारे तथानुमतौ ॥ १२ ॥

‘करउ’ इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा तथैव मा-योगे ।

ह्यस्तन्यद्यतनी^३ वा स्मेनातीतेऽपि चा[द्या] स्यात् ॥ १३ ॥

अथ शन्तृडानशाविह विज्ञेयौ^४ ‘करत आच्छ’ इत्युक्तौ ।

‘करि आच्छ’ इति क्त्वा, णं ‘करि करि आच्छ’ प्रयोज्यः स्यात् ॥ १४ ॥

‘करवे आच्छ’ तुम् भवेत्, यदि वाऽयं करण [या] इतीहोक्तौ

शेषास्त्वनुदितभेदाः ‘कर’ इत्युक्तौ वृणाद्या ये ॥ १५ ॥

निष्ठा-क्वन्सुप्रमुखा ‘अतीतकालोदितास्तु ये कार्त्ताः ।

तेषामुक्तिः ‘किएसी’ त्थैव हि सर्व्वतो ज्ञेया ॥ १६ ॥

शत्राणो(नौ) तु स्ययुतौ विज्ञेयौ ‘करणिहार आच्छे’ति ।

व्यापारोक्तेरन्ते वश्चेत् कृत्यास्तदा योज्याः ॥ १७ ॥

इत्युक्तयो मयोक्ताः करोतिना सर्वधातुविषयत्वात् ।
 'तस्मादमुनैव पथा शेषार्था धातवश्चोह्याः ॥ १८ ॥
 ॥ इति क्रियोक्तिव्यक्तिः ॥

ॐ

[२. कारकोक्तिव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

तस्य निमित्तं यत् पुनरुक्तौ तत् कारकं हि लिङ्गोक्तम् ।
 व्यापारभेदभिन्नं ज्ञात्वा तज्ज्ञैः प्रयोज्यं स्यात् ॥ १९ ॥
 यः कारकः स कर्ता प्रेर्यश्चेत् प्रेरकस्य हेतु [१०२, पा० १]त्वम् ।
 तत्रेनन्तो धातुः सम्बोध्यः संमुखीकरणे ॥ २० ॥
 कर्म व्यापारफलं येनैतत् साध्यते तत्र (ऽत्र) तत् करणम् ।
 'यस्मात्' तदपादानं 'यस्मै' तत् संप्रदानं च ॥ २१ ॥
 अधिकरणं त्वाधारोऽथैषामुक्तिः [] पृथग् यथा लोके ।
 जातौ जेषु किं या(जा)हां जेइं करि जो किलु कीज जेइ केहुं ।
 पुंस्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां लोकाः परिच्छेद्यम् ।
 एकत्व-द्वित्व-बहुताः संख्यास्त्विह संख्यया ज्ञेयाः ॥ २३ ॥
 स त्वमहं वा पुरुषा उक्तानुक्तत्वमुक्तितो व्यक्तम् ।
 सम्बन्धः स्वीकाराद् विशेषणं तु व्यवच्छेदात् ॥ २४ ॥
 ॥ इति कारकोक्तिव्यक्तिः ॥ २५ ॥

ॐ

[३. उक्तिभेदव्यक्तिनामकप्रकरणम् ।]

उक्तेश्च दश पदार्था उत्पत्तौ मूलमत्र शेषास्तु ।
 तत्पल्लावास्तदाश्रयकृतभेदास्ते च कालाद्याः ॥ २५ ॥

लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च कारकपदकं ततश्च सम्बन्धः ।
 आमन्त्रणं च दशमं किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ ॥ २६ ॥
 एषां चैकव्यादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानां स्युः ।
 पञ्चशतान्युक्तीनामेकादशसंयुतान्येव ॥ २७ ॥
 कालत्रयमथ च क्त्वा-नुम्-शन्तृङ्मीक्षणादयो लिङ्गम् ।
 संख्या-पुरुषावुक्तानुक्तत्वे भेदहेतवस्तथैषाम् ॥ २८ ॥
 एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनां या भिदो न ताः कथिताः ।
 यस्माद् धर्मिणि विदिते सुखलभ्यास्तद्गता धर्माः ॥ २९ ॥
 ॥ इत्युक्तिभेदव्यक्तिः ॥ २९ ॥ [१० २-२]

*

[४. लेखलिखनविधिनामकप्रकरणम् ।]

अथ कथयिष्ये लिखनक्रममिह लेखस्य पूर्वसूरिकृतम् ।
 येन प्रबोधितार्थो निरादरो वाचिके लोकः ॥ ३० ॥
 स्वस्त्यादिरिति प्रान्तस्तिथि-चारसमर्थितो भवति लेखः
 स्पष्टाक्षरः स्फुटार्थो वार्तासमसंस्कृताऽऽत्मा च ॥ ३१ ॥
 प्रस्थाप्यते यतोऽसौ पञ्चम्यन्तं सदैवतनाम ।
 यत्र तु नेयो लेखः सप्तम्यन्तं लिखेत् तदिह ॥ ३२ ॥
 लेखप्रस्थापयितुर्नामः प्रथमाऽथवा तृतीया स्यात् ।
 यस्य कृते तस्य पुनः पष्ठी देयाद् द्वितीया वा ॥ ३३ ॥
 महत्तः स्थानं नाम च यथोचितं पूर्वमेव लिखनीयम् ।
 तदनन्तरमितरस्य श्रीशब्दाद्यं च योग्यत्वे ॥ ३४ ॥
 माता पिता पितृव्यो ज्येष्ठो भ्राताऽथ मातुलः श्वशुरः
 नृप-गुरु-सेव्या विद्या-तपोऽधिकाद्या महान्तोऽमी ॥ ३५ ॥

परमाराध्यतमाद्याः शब्दास्तत्पूर्वतोऽनुरूपा ये ।

राज्ञस्तु महाराजाधिराजराजावलीपूर्वाः ॥ ३६ ॥

पितृ-गुरवश्चरणान्ता बहुवचनान्तास्तथेतरमहान्तः ।

पितृ-गुरुशब्दैश्चैतेन सञ्ज्ञयाऽन्ये यथायोग्यम् ॥ ३७ ॥

अथवाऽयमेकनाम्ना लिखनीयो यत्र साम्यमुभयो [:] स्यात् ।

भृत्य-ग्राम्य-कनिष्ठादिष्वपि चार्यं विधिर्दृष्टः ॥ ३८ ॥

अभिवादनप्रणामा वाऽऽशी [प० ३, पा० ३] राश्यासनं यथायोग्यम् ।

विज्ञापयति कुशलयति वार्त्तयति समादिशत्यादि ॥ ३९ ॥

प्रोञ्चितलिखितो श्लिष्टो बहुभिलिखितोऽन्यजातिबन्धनकः ।

हस्तेऽर्पितश्च दुष्टा(ष्टो)गौडानां द्यधिकपङ्क्तिश्च ॥ ४० ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तौ लेखलिखनविधिः ॥ ४॥

ॐ

[५. व्यावहारिकलेखपत्रलिखनक्रमनामकप्रकरणम् ।]

दत्ताधत्त-क्रीतं वस्तु स्याद् यत्प्रसादतः सुलभम् ।

पुरुषान्तरेऽपि तमहं पत्रे लिखनक्रमं वक्ष्ये ॥ ४१ ॥

निजदेश-नृपतिराजावलीक्रमं तदनु वत्सरं विदितम् ।

मासं पक्षं च लिखेत् तिथि-वारयुतं ततः स्थानम् ॥ ४२ ॥

दातृ-ग्राहक-मध्यक-साक्षिगणा लेखकश्च पञ्चैते ।

पुरुषाः पत्रे लेख्याः पित्रा जाल्या स्वनाम्ना च ॥ ४३ ॥

अभिहितकस्य लिखेत् पितृनामादावथापरस्य पुनः ।

पञ्चादथ वित्तमिति नाणकनाम्ना ततो वृद्धिम् ॥ ४४ ॥

दातृ-ग्राहकसमयः स्वहस्तदानं च साक्षिणस्तदनु ।
 तेषां स्वहस्तदानं लेखकनामाथ संकलनम् ॥ ४५ ॥
 पालकपत्रं च तथा दायकहस्तेऽथ पालकस्यापि ।
 अन्योऽन्यसमयपालननिबन्धनं सस्वहस्तं च ॥ ४६ ॥
 पञ्चा(ञ्च)नामित्त्वमिदं पत्रं साधारणं प्रमाणं स्यात् ।
 एक-द्वयङ्गोज्झितमपि भवेत् प्रमाणं कृतं शिष्टैः ॥ ४७ ॥
 यत्तु स्वल्पफलं स्यात् कतिपयदिवसोपयोगिशिष्टकृतम् ।
 पत्रं तत् स्मरणार्थं प्रमाणमुपयुक्तनामधनम् ॥ ४८ ॥
 इत्युक्तमृणाऽऽदाने पत्रं वृद्ध्या परत्र तु विशेषः ।
 क्रय-बन्धकादिपत्रे यस्तमहमुदाहृतौ वक्ष्ये ॥ ४९ ॥
 लेखपत्रलिखनक्रमानुगाः पञ्चिकोपगतपट्टचीरकाः ।
 शासनं च किल भुण्डिकान्यथा सत्तु तत्र तदुदाहरिष्यते
 ॥ इति दामोदरोदीरितनोक्तव्यक्तिकारिकाः समाप्ताः

पण्डितवरदामोदरविरचितं उक्तिव्यक्तिप्रकरणम् ।

[खोपज्ञव्याख्यासहितम्]

॥ ॐ नमः सर्वविदे ॥

गणानां नायकं नत्वा हेरम्बममितद्युतिम् ।

उक्तिव्यक्तौ विधास्यामो चिद्वृत्तिं बाललालिकाम् ॥

तथादौ इष्टदेवतानमस्कारव्याजेन विवक्षितवस्तुस्वरूपं निर्दिशन्नाह—

नानाप्रपञ्चरचनाबहिष्कृतं सारभूतमेकं यत् ।

नत्वा तत्त्वं वाचामुक्तिव्यक्तिं विधास्यामः ॥ १ ॥

वाचां तत्त्वं=वाग्रजम् नत्वा । कीदृशं तत् । नाना=बहुप्रकारा येन संसार-
प्रपञ्चस्य [५० ४-२] रचना = सप्रकारस्ततो बहिष्कृतं = पृथग्भूतं वस्तुस्वरूपमित्यर्थः । यतः
सारभूतं = सत्यं विद्यास्वरूपमित्यर्थः । एकं = न तद् द्वितीयमस्तीति^४ हि ब्रह्मविदः ।
संसारप्रपञ्चस्त्वयमविद्यास्वरूपोऽसत्यः समग्रायो बहुभेदश्च । अतः परं तत्त्वं नत्वा उक्तेः =
भाषितस्य, व्यक्तिं = प्रकटीकरणं विधास्यामः—अपभ्रंशभाषाछां संस्कृतभाषां प्रकाश-
यिष्याम इत्यर्थः ।

अर्थान्तरमपि यथा—उक्तिव्यक्तिम्—उक्तिव्यक्तिसवरूपं वाचां तत्त्वं नत्वा, उक्तिव्यक्तिमेव
विधास्याम इति सम्बन्धः । व्यक्तिशब्दोऽयं भावसाधनो^५ऽपि तद्विशिष्टं^६ संस्कृतशब्द-
विषयोऽत्र द्रष्टव्यः । उक्तावपभ्रंशभाषिते व्यक्तीकृतं संस्कृतं नत्वा तदेव करिष्याम इत्यर्थः ।
तच्च तत्त्वमिह नानाप्रपञ्चरचनाबहिष्कृतं करणीयम् । नानाप्रकारा येन प्रपञ्चरचना
संस्कृतशब्दशिक्षार्थं^७ अनेकव्याकरणप्रक्रियाघटना तद्बहिष्कृतं^८ तन्निरपेक्षम् । चिरा-
भ्यासप्रयाससाध्यं^९ शब्दशास्त्रं गृह एवोत्सार्थं [५० ५-१] वाचोमात्रकथनेनेत्यर्थः । अत एव
सारभूतं साध्यस्वरूपम् । शब्दशास्त्राणां प्रपञ्चस्यापि त्वर्धत्वात् । तथा एकं त्रैलोक्येऽपि
संस्कृतस्यैकत्वात् । अथवा नानाप्रकारा प्रतिदेशं विभिन्ना येयमपभ्रंशवाग्रचना पामराणां
भाषितमेवास्तद्बहिष्कृतं^{१०} ततोऽन्यादृशम् । तद्वि^{११} मूलप्रकृतं प्रतिदेशं नाना ।

मूलादौ स्थिताः पाठाः—१ हेरम्बं । २ निर्दिशं नाह । ३ बहिष्कृतं । ४ भस्ति^४ ।
५ साधनो । ६ संस्कृतः । ७ शिक्षार्थं । ८ कृतं । ९ साध्यं । १० ततो ११ मूलं ।

संस्कृतं तु सर्वत्रैकं । तथा तत् फल्युत्तरूपमनुपादेयमव्यवस्थितम्, एतत् तु सारभूतं^१ दिव्यस्वरूपम् । तथा तदनेकं प्राकृत-अपभ्रंश-पैशाचिकादिभेदभिन्नम् । एतत् पुनरेकस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ छ ॥

अथ श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं शास्त्रप्रयोजनमाह —

स्यादि-त्यादी वृत्वा श्रुत्वा लिङ्गानुशासनं किञ्चित् ।

उक्तिव्यक्तिं बुद्ध्वा बालैरपि संस्कृतं क्रियते ॥ २ ॥

स्यादिश्च त्यादिश्च ते वृत्वा स्यादि-त्यादिसञ्ज्ञयोर्बालव्युत्पत्तिश्चास्त्रयो रूपसिद्धिं कृत्वेत्यर्थः । किञ्चित्चैकतमं लिङ्गानुशासनं पुं-स्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां येन शास्त्रेणानुशास्यते शिक्षयते [त] च सर्ववर्त्मकृतमन्यद्वा, श्रुत्या गुरोरधिगम्य । एतावत्येव शब्दशास्त्राभ्यासापेक्षा प्रायेणात्रेत्यर्थः । एतावत्यां च सामग्र्यां सत्याम्, उक्तिव्यक्तिभुक्तिव्यक्तिसञ्ज्ञमिममन्वयोत्पत्त्युपायं [५० ३-१] बुद्ध्वा = सम्यगवगम्य बालैरपि = अप्रगल्भैरपि, किमुच्यते प्रगल्भैः, संस्कृतं क्रियते = संस्कृतभाषया जरूप्यत इत्यर्थः ॥ छ ॥

ननु केयमुक्तिर्नामैत्याह —

या वक्तुं किमपि भवेदिच्छा सा कीर्तिता विवक्षेति ।

तदनु च तदनुगतं यद् भाषितमिह तां वदन्त्युक्तिम् ॥ ३ ॥

किमपि जगति व्यवहियमाणं वस्तु वक्तुं = अभिधातुं या इच्छा सा विवक्षा । तदनु विवक्षोत्पत्तेरनन्तरं तदनुगतममीष्टविषयाश्रयं^२ यद् भाषितं = भाषणं वागव्यापार, तां वदन्त्युक्तिं = तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते अत्रोक्तिशब्दं छात्रा इत्यर्थः ।

सा चोक्तिः किमर्थं क्रियत इत्याह —

सा च स्वपरविवक्षानुगताऽऽकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य ।

लोकानां व्यवहारे हेतुः स्यादिन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥

सा चोक्तिर्द्विविधा लोकव्यवहारे दृश्यते । स्वविवक्षानुगता, परविवक्षानुगता च । यतो यत्रैकान्ते^३ कश्चिदेक एव, तत्र किं लोकव्यवहारार्थेन वागव्यापारेण, प्रबोध्यमाणात् । अनेकजनसमवाये च यो वागव्यापारो व्यवहारनिमित्तः, स उक्ति-प्रत्युक्तिस्वरूप एव । यत एकः स्वाभिमतं प्रकटयत्यपरस्तदनुगतमुचरं ददाति । एवं हि व्यवहारः [५० ५ २] प्रवर्तते । तयोश्च ये उक्ति-प्रत्युक्ती ते स्व-परविवक्षानुगते एवार्थात् । अन्यथा व्यवहारासम्भवात् । अत उक्तं सा च स्वपरविवक्षानुगतेति । आकांक्षानिवृत्तिमुत्पाद्येति — उक्त्या प्रत्युक्त्या वा परेण कथ्यमानस्वाभिप्रायमवगन्तुं या इच्छा साऽऽकांक्षा, तस्याश्च निवृत्तिः

१. 'संस्कृतं' । २. 'श्रवणं' । ३. 'स्वार्थं' । ४. 'लोके' । ५. 'प्रवृत्ति' । ६. 'स्वपर' । ७. 'यान्ते कश्चिदेकान्ते कश्चिदे' ।

परामिप्राये अवगते भवति । उक्ति-प्रत्युक्त्योश्च विधित्तदर्थ एव । यावच्चाकाक्षानिवृत्तिर्नोत्पद्यते तावत् वक्ता प्रतिवक्ता वा पुनः पुनः पृच्छति; यथा—किं वदसीति; यावदाकाक्षानिवृत्तिर्भवति । पृष्ठो ह्याकाक्षानिवृत्तिपर्यन्तं बोधयति, इतरथा व्यवहाराभावात् । एवं चाकाक्षानिवृत्तिमुत्पाद्य लोकानां व्यवहारे प्रवर्तन-निवर्तनादित्तरूपे हेतुनिमित्तं स्यात्; नया विना तदभावात् । अतश्चेन्द्रियाणीव । यथा चक्षुरादीनि बुद्धीन्द्रियाणि^१ सकृच्चन्दनादिष्वहिकण्टकादिषु वा विषयेषु स्वस्वव्यापारेण निश्चितं ज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा कारण भवति एवं वागिन्द्रियमपि इत्यर्थः ॥ छ ॥

एवमुक्तेः स्वरूपमुक्त्वा अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

तस्मात् तथा प्रबोधो यावत्या यादृशा च सर्वस्य ।

भवति व्यवहारवि [प० ६-१] यौ लोकैः सा तादृशी क्रियते ॥५॥

यसादेवं तस्माद्धेतोः, तथा उक्त्या प्रबोधः = आकाक्षानिवृत्तिः, यावत्या एकानेकपदात्मिकया, सकृदसकृदुच्चारितया वा, यादृशा च प्रसिद्धशब्दात्मिकया, व्यवहितसम्बन्धादिदोषरहितया वा, सर्वस्य व्युत्पन्नाव्युत्पन्नस्य, व्यवहारविधाविति कर्तव्यतानुष्ठाने, लोकैश्चैलोक्यवर्त्तिभिः, तावती तादृशी च क्रियते । अन्यथा व्यवहारासिद्धेः । अत एवोक्तम्—

‘इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥’ इति ।

एतेन चोक्तिरेव भगवती संसारस्थितिमूलमिति प्रतिपादितं भवति ॥ छ ॥

अथोक्तिव्यक्तिं बुद्ध्या बालैरपि संस्कृतं क्रियत इति यदुक्तं तद् द्रढयन्नाह—

देशे देशे लोको वक्ति गिरा अष्टया यया किञ्चित् ।

सा तत्रैव हि संस्कृतरचिता वाच्यत्वमायाति ॥ ६ ॥

प्रतिदेशमिन्ना धेवं सर्वजनसाधारणा भाषा गावी गोणी प्रभृतिका^१ सोऽपभ्रंश उच्यते । सा^२ च संस्कृतभाषामुच्छिद्य प्रवृत्ता । तुरुष्कदेशे द्विजातिजातिं तुरुष्कजातिरिव । ततो देशे देशे प्रतिविषयं लोकः पामरजनो यया यया गिराऽपभ्रंशया यत् किञ्चिदभिधेयं वस्तु वक्ति [प० ६-२] व्यवहरति साऽपभ्रंशभाषा, तत्रैवार्थे संस्कृतरचिता संस्कृतशब्दवाच्येन स्वरूपेण प्रयुक्ता प्रयोगं नीता, वाच्यत्वमायाति । यथा वक्तुमिष्टं स्यात् तादृशी पदसन्ततिर्वाच्यमिति लक्षणेन व्याप्यते । यदि वा वाच्यत्वमायात्यभिधेयत्वं प्रतिपद्यते उपादेया भवतीत्यर्थः । यां संस्कृतभाषामुच्छिद्य याऽपभ्रंशभाषा प्रवृत्ता तस्याः स्थाने यदा सैव संस्कृतभाषा पुनः परिवर्त्य प्रयुज्यते तदाऽपभ्रंशभाषैव दिव्यत्वं प्राप्नोति । यतिसा ब्राह्मणी कृतप्रायश्चित्ता ब्राह्मणीत्वमिति चेति ॥ छ ॥

एवं वस्तुस्वरूपमुक्त्वा प्रस्तुते योजयन्नाह^१ -

तत्र च वक्तृविवक्षावशाद् गिरः सुप्-तिङन्तपदसंज्ञाः ।

संमिश्रा जायन्ते तासां चिह्नं पृथग् वक्ष्ये ॥ ७ ॥

तत्र चापभ्रंशे वक्तृविवक्षावशाद् वक्तुः = प्रयोक्तुः किञ्चिदभिधेयं वस्तु व्यवहर्तुं कामस्य
या विवक्षा तद्वाचकं शब्दं वक्तुमिच्छा तद्वशात्तदधीनत्वम् । गिरः - अपभ्रंशः शब्दा,
सुप्-तिङन्तपदसंज्ञाः = स्याद्यन्त-त्याद्यन्तपदवाच्याः, संमिश्राः = परस्परानुविद्धा जायन्ते
प्रयुज्यन्ते । तासां गिरां चिह्नं लक्षणं पृथक् प्रत्येकं वक्ष्ये कथयिष्ये (व्याप्तिः ?) । एतेनैतदुक्तं
भवति [५० ७-१] यान्येव संस्कृतभाषायां सुप्-तिङन्तानि पदानि तान्येवापभ्रंशेऽपि न चार्थे
मन्नागपि भेदः । केवलमक्षरेषु विपर्ययः । तद्वशाच्च कृतवेषा नदीवापभ्रंशच्छब्दा संस्कृतभाषा न
रक्ष्यते । अक्षरान्यथात्वे हि कतमस्यापभ्रंशस्य स्थाने कतमस्य संस्कृतं पदमिति निश्चयः अकृत-
संकेतस्याशक्यानुष्ठान एव । तस्मादपभ्रष्टत्वेऽपि यः संस्कृतपदस्याव्यभिचारी धर्मः स^१ कथ्यत
इत्यर्थः । तेन च ज्ञातेन येऽपभ्रंशशब्दा येषां क्रियाकारकसम्बन्ध^२वाचिनां संस्कृतशब्दानां
स्थाने जातालोपां स्थाने तत्प्रयोगे संस्कृतं प्रवर्तत एव । दृश्यते हि द्रविडदेशजातस्य^३ मध्यदेशे
वसतस्तदुभाषाज्ञानं संकेतग्रहणे । दृश्यते च बालानां^४ स्वस्वदेशभाषाज्ञानमप्रयत्नत एव ।
अतोऽपभ्रंशविदः संकेतग्रहणात् का नाम संस्कृतज्ञानेऽनुपपत्तिः । तस्मादुक्तिव्याप्तिं
विधास्याम इति ॥ छ ॥

अथ तानेवोपक्रममाणः क्रियायास्तावदाह -

व्यापारो धात्वर्थः कर्तृगतोऽकर्मकस्य भिन्नस्तु ।

इतरस्योक्तिस्पष्टत्रिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात् ॥ ८ ॥

व्यापार इति भावसाधनं देहाभिधेयस्येन्द्रियसमुदायस्य चेष्टोच्यते [५० ७-२] । स भेद-
पभ्रंशे^१ प्रयुक्तो दृश्यते तदा स धात्वर्थो ज्ञेयः । तस्य स्थाने क्रियापदं प्रयोज्यमित्यर्थः । तच्च
त्याद्यन्तं कृदन्तं वा विवक्षावशादेव । स च व्यापारः अचेतनकर्तृको भवतु सचेतनकर्तृको
वा भवतु । यत्र कर्तृगतः प्रतीयते स धातुरकर्मको ज्ञेयः । यस्य भिन्नः कर्तृरर्थान्तरगतः
स इतरस्य सकर्मकस्य; अर्थात् कर्मद्वयगतो द्विकर्म[क]स्वेति । तथोक्तिस्पष्टा ये त्रयः काला
वर्तमानातीतानागतास्ताद्विषयस्तत्सम्बद्धः^२ प्रयोज्यः स्यात् । एतदुक्तं [भवति] । लोकः किल^३
व्यापारार्थं शब्दमेकतरकालाश्रितमेव परं प्रयुङ्क्ते न तन्निरपेक्षम्, क्रियायाः कालप्रतिबद्धत्वात् ।
ते च कालास्तथैवोक्त्या तथा कथ्यन्ते यथा बालोऽपि जानाति । यत्कालविषया च
लोकोक्तिस्तद्विहितप्रत्ययान्तेन तदर्थेन धातुना स व्यापारः प्रयोक्तव्यो भवेदर्थदेव । वक्ष्यमा-
जोदाहरणैर्निरूपितः ॥ छ ॥

अथ व्यापारो धात्वर्थे इत्युक्तमतोऽमुमर्थमपभ्रंशभाषयोद्वाहरणनिष्ठं कृत्वा स्पष्टीकुर्वन्नाह —

‘आथि’ इति कर्तृनिष्ठा ‘कीज’ इति साध्यगा क्रिया तस्मात् ।

अस्ति-करोती धातु अकर्मक-सकर्मका एवम् ॥ ९ ॥

अपभ्रंशभाषया लोको वदति यथा — ‘धर्मु आथि’ ‘धर्मु कीज’ — एवं चोक्ते श्रोतुर्लोकस्य बोधो यथा — धर्मः अस्ति, धर्मः क्रियत — इति । अतः ‘आथि’ ‘कीज’ इति व्यापारवाचकौ । शब्दौ क्रियापदशब्देनोच्येते । प्रथमवाक्ये च ‘धर्म्’ इति कर्तृपदम्, ‘अस्ती’ति क्रिया च तद्गता प्रतीयते । तथाहि — धर्मः अस्ति, भवति, विद्यते, सत्तावान्, अभावव्यावृत्त इत्यादिपर्यायाः । द्वितीये च वाक्ये धर्मः साध्यत्वेन विवक्षितः, क्रियत इति कर्णक्रिया च तद्गता प्रतीयते । धर्मः क्रियते, उत्पद्यते, अविविधमानः सन्ध्यते, आविष्कियते वेत्यादिपर्यायाः । यतः एवं तस्माद्धेतोरस्ति-करोती धातु । असं भुवि, दुःखं करणे ॥ एतौ यथासंख्यमकर्मक-सकर्मकौ । अयादीनां यवलोपः पदान्त इति वलोपे प्रयोगः । पक्षे चाकर्मक-सकर्मका एवमिति बहुवचनान्तमपि योज्यम्, काकाक्षिगोलकन्यायेन । अपरेऽपि चाकर्मक-सकर्मका धातव एवमनेनैवास्ति-करोतिक्रमेण बोद्धव्य इत्यर्थः । यत्र चार्थद्वयगतः स द्विकर्मको यथा — ‘दुह गात्रि द(ः ६०)धु गुजाल’ — दोग्धि गां दुग्धं गोपालकं । दुह प्रपूरणे । ‘याच कांवल [५० ८-२] यजमान कापडि’ — याचते कम्बलं यजमानं कार्पटिकं । इत्यादि । अकर्मक-सकर्मकयोश्चोक्तावयं विशेषो यदात्मनेपदानि भावकर्मणोरित्यनेन यदात्मनेपदं तदकर्मकस्य प्रयोगे भावोक्तावेव भवति । यथा — भूयते धर्मेण, स्वीयते निरुद्यमेन, गम्यते सालयेनेत्यादि । सकर्मकस्य तु भावे कर्मणि च । यथा — ग्रामो गम्यते, धर्मः क्रियत इत्यादि । यथा — दुहते गौः दुग्धं गोपालेन, याच्यते कम्बलं यजमानः कार्पटिकेनेत्यादि । अविवक्षितकर्मकाश्च सकर्मकादपि भावेऽपि । यथा —

वीथतां गृह्यतां तावत्, खाद्यतां पीयतां जनैः ।

जीवात्मा सुस्थितो या[व]त्, क तस्यावसरः पुनः ॥ इत्यादि ।

अपरेष्वपि चाकर्मक-सकर्मकप्रयोगाः क्रियन्तोऽपि दर्शयन्ते । यथा — ‘गांग न्हाए धर्मु हो, पापु जा’ — गङ्गायां स्नाते धर्मो भवति, पापं याति । ‘धर्मे बाढत पापु ओहट’ — धर्मे वर्द्धमाने पापमवधटते । ‘धर्मे सव व्यवहार पयट’ — धर्मेण सर्वो व्यवहारः प्रवर्तितः । ‘पृथिवी धर’ पृथ्वी धरति, ‘मेहं दरिस्’ मेघो वर्षतीत्यादयोऽचेतनव्यापाराः प्रयोज्याः । सचेतनव्यापारा [५० १-२] स्तिवन्दिग्रयनिर्व्वर्त्या एव । ‘इन्द्रियेषु च रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दानां ग्रहणं नेत्र-रसना-घ्राण-त्वक्-श्रोत्राणां बुद्धीन्द्रियाणां व्यापारः । भाषण-आदान-चङ्क्रम-उत्सर्ग-आनन्दाश्च वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थानाम् । उभयाभिधायु मनः सरणादिव्यापारम् । एते

च व्यापाराः प्रत्येकमपभ्रंशेन लोकैः प्रयुज्यन्ते । तेषु च तदर्थं धातवः प्रयोज्या इति भावः । अत्र उक्तम्—‘व्यापारो धात्वर्थः’ इति । तच्च यथा—‘आखि देख’—अक्षणा वीक्षते, अक्षिभ्यां वा । ईक्ष दर्शनाद्धानयोः (?) । चक्षुषा वा, नेत्रेण वा, लोचनेन वा, दृशा वेत्यादि । एवं पश्यति, दृशिक्ष प्रेक्षणे । आलोकते, लोक् लोवि (लोचु) दर्शने । ‘निहाल’—निमाळयते, भल परिभाषणे । एवमन्येऽपि त्याघन्तेन । कृदन्तेन त्वकथोर्यथा—‘आखि देखत आछ’—अक्षणा वीक्षमाण आस्ते, पुरुषश्चेत् । स्त्री तु वीक्षमाणा । कुल तु वीक्षमाणम् । एवं पश्यन्, पश्यन्ती, पश्यत् । आलोकयन्, आलोकयन्ती, आलोकयत् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ छ ॥

‘जीमें चाख’—जिह्वा खादति । खाद भक्षणे, अथवा भक्ष अदने । चाख चीख एते तु देशिपदे । रशनया वा [५० ९-२] लोलया वा, आखादयति वा, खदते वा । ष्वद् खाद आखादने । एवं—‘जीमें चाखत आछ’—जिह्वा खादनास्ते । स्त्री तु खादन्ती, कुल खादत् । एवं भक्षयन्, भक्षयन्ती, भक्षयदिति ।

‘नाकें सूँव’—नासिकया सिंघति । सिंघि आग्राणे । ‘सूँवत आछ’—सिंघनास्ते । स्त्री तु सिंघन्ती, कुलं सिंघत् । ग्राणेन वा । अथवा जिघ्रति । जिघ्रद्, जिघ्रन्ती, जिघ्रत् । ग्रा गंधोपादाने ।

‘हाथें छुअ’—हस्तेन छुपति, हस्ताभ्यां वा । स्पृशति वा । छुपनास्ते, छुपन्ती वा, छुपद्वा । स्पृशनास्ते, स्पृशन्ती, स्पृशद्वा । छुप स्पृश संस्पर्श । ‘अंकगालि दे’—अंकगालं ददाति, आलिङ्गति वा । रिगि लिगि गत्यर्थाः । उपसर्गादर्थान्तरम् । खजते वा । ष्वजु परिष्वज्जे । अयगुंडति वा । गुडि मडि वेष्ट वेष्टने । ‘भुहं चूँव’—मुखे चुंबति । चुवि चकृतयोगे । ‘शेज ओलर’—शय्यायामवल्लति । लल ईप्सतायाम् । ‘कोलं ले’—क्रोडे गृह्णाति । ग्रह उपादाने । ‘वैसार’—उपवेशयति । ‘आंकम धर’—आक्रमणेन धरति । धृ धारणे । ‘काथ ले’—स्कन्धे गृह्णाति वहति वा । ‘पीठि चडाव’—पृष्ठे चढापयति । ‘गीम धरि [५० १०-२] पेल’—ग्रीवायां घृत्वा प्रेलयति । इल प्रेरणे । ‘गलें चाप’—गले चपति । चप सान्त्वने । ‘चूतडं तलं देइ बहस’—स्फिजोस्तले दत्त्वोपविशति । विश प्रवेशने । एवमन्येऽपि त्वमिन्द्रियव्यापाराः प्रयोज्याः । तस्य सर्वदेहव्यापित्वात् । हस्तेन स्पृशतीत्यादिषु च हस्तादिसत् त्वमिन्द्रिय हस्तादिशब्देनोच्यते । तस्यैव स्पर्शग्रहणे अधिकारात् । पादघातादयश्च स्पर्शमकारा एव । यदुक्तम्—“स्पृशन्नपि गजो हन्ती”ति ॥ छ ॥

‘काने सुण’—कर्णेन शृणोति, कर्णाभ्यां वा । शृण्वनास्ते, शृण्वती, शृण्वद्वा । शृ अवणे । श्रवणेन वा, श्रोत्रेण वा । आकर्णयति वा । छिद् कर्णवेष्टे । अवधारयति वा । शृण इति कम्पम् ।

एवमन्येऽपि बुद्धीन्द्रियाणां व्यापाराः प्रयोज्याः । एषु च प्रयोगेषु चक्षुरादीनां प्रयोगा लोके क्रियन्ते तेन दर्शिताः । अन्यथा तु निरर्थका एव दर्शनादीनामनन्यविषयत्वात् ॥ छ ॥

अथ कर्मेन्द्रियाणाम्, यथा — 'बोलै बोल' — वाचा वदति । वागिन्द्रियेणेत्यर्थः । 'बोल बोल' — वाचं वदति । 'बोलत आछ' — वदन्नास्ते, स्त्री तु वदन्ती, [५० १०-२] कुलं वदत् । अथवा बोलै बोलतीत्येवमेव प्रयोज्यम् । वृत्त निमज्जन इत्यस्थानेकार्थत्वात् । एवं 'संभास' — संभाषते । 'संभासत आछ' — संभाषमाण आस्ते, स्त्री तु संभाषमाणा, कुलं संभाषमाणम् । भाष व्यवहारायां वाचि । 'आवर्ज' — आवर्जति । वृजि वर्जने । 'आश्वास' — आश्वासयति । श्वस्त प्राणने । 'बुत्तुकार' — बुट्बुटकारयति; अव्यक्तानुकरणम् । तथा 'हकार' — अकारयति । 'राव' — रावयति । दुक्षु रुक्षु शब्दे । 'गोहराव' — देशिपदम्; आह्वयतीत्यर्थः । द्वेज स्पर्द्धाया वाचि[च] । 'वच' — वक्ति । 'वचाव' — वाचयति । वच परिभाषणे । 'पठ' — पठति । पठ व्यक्ताया वाचि । 'गुण' — गुणति । कुण गुण आमन्त्रणे । एवमन्येऽपि वाग्व्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'हाथै ले' — हस्तेन गृह्णाति, हस्ताभ्यां वा । यदि वा छाति । रा ला आदानेऽपि लोके । 'हाथं ले' — हस्ते गृह्णाति, आदत्ते वा । हुदाज दाने । 'धूं हाथै खजुहाव' — द्वाभ्यां हस्ताभ्यां खर्जति । खर्जं मार्जने । 'करोव' — कोरयति । कुर शब्दे, अनेकार्थत्वात् । 'कुंदुआव' — कंदूयते । कंदूय सौश्रो धातुः । 'मीड' — मीडति । मील निमेषणे । एवमन्येऽपि हस्त[५० ११-२] व्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'पायं जा' — पादेन याति । 'जान्त आछ' — यानास्ते, स्त्री तु यान्ती, कुलं यात् । यदि वा गच्छति । गच्छन्, गच्छन्ती, गच्छत् । व्रजति । व्रजन्, व्रजन्ती, व्रजत् । गमृ सप्त गतौ । वज व्रज गतौ । चरणेन वा अंदिणा वा । तथा 'धाव' — धावति । धावु गति-शुद्ध्योः । षटति । अट षट गतौ । प्रतिष्ठते । स्या गतिनिवृत्तौ; उपसर्गादर्थान्तरे । अमति । असु चळने । चलति । चल प्रतिष्ठायाम् । एवमन्येऽपि पादव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'हग' हृदने । हृद पुरीषोत्सर्गे । 'हगत आछ' — हृदमान आस्ते, स्त्रियां हृदमाना, कुलं हृदमानम् । 'रेच' — रेचति, रेचयति वा । रिच वियोजन-संपर्चनयोः । रिचिर विरेचने, अस्य तु रिणक्ति । 'पाद' — पईते । पई कुलिते शब्दे । 'बाउ सर' — वातः सरति । स गतौ । एवमन्येऽपि पायुव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'जह' जहति । असु मिथुने । 'गिह' — गृह्णाति, पिण्णते वा । पिणि पुणि ग्रहणे । 'रंव' — रमते । रसु क्रीडायां । क्रीडाप्रकारो हि मैथुनम् । 'मूत' — मूत्रयति । मूत्र प्रसवणे । 'मूतत आछ' — मूत्रयन्नास्ते, [५० ११-३] स्त्री तु मूत्रयन्ती, कुलं मूत्रयत् । मेहति वा । मिह सेचने । एवमन्येऽप्युपस्थव्यापाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

इति कर्मेन्द्रियव्यापारा अपरेऽपि द्रष्टव्याः ॥ * ॥

‘मने धाव’—मनसा ध्यायति । ‘सोअर’—सरति । ‘विशर’^१—विसरति, प्रसरति वा; उपसर्गादर्थान्तरम् । ‘वायन्त आछ’—व्यायन्तास्ते, वी तु ध्यायन्ती, कुलं ध्यायत् । सरन्, सरन्ती, सरत् । स्पृष्ट्यै चिन्तायाम् । ‘चीन्त’—चीन्तति । चिति स्थायाम् । ‘काम’—कामयते । कसु कान्तौ । ‘कोह’—कुप्यति । कुप्यन्तास्ते, कुप्यन्ती स्त्री, कुप्यन् कुलम् । एवं कुप्यति, रुष्यति । कुप कुप सप रोषे । ‘छोग’—छभ्यति । छम ग्राह्ये । ‘भाव’—माद्यति । मदी हर्षे । क्षीवति वा । क्षीवृ मदे । ‘मान’—मानते । मान पूजायाम् । ‘तूस’—तुष्यति । एवं हृष्यति । रु(तु)प हृष तुष्टौ । एवमन्येऽपि मनोव्यापाराः प्रयोज्याः । एतेषु च प्रयोगेषु कर्मादिकार[का]णि^२ न प्रयुक्तान्यविवक्षितत्वात्, अन्ध-गौरवमयाच्च । खेच्छया तु प्रयुक्तक्रियासु^३ कर्मादिपदं प्रयोज्यमिति । अत उक्तम्—‘व्यापारो धात्वर्थः’ इति । अवशिष्टव्यापारांश्च कियतोऽपि प्रकीर्णं^४ १२-१३] ण्येके वक्ष्यामः ॥ छ ॥

अथ—‘उक्तिस्पष्टिकालविषयः प्रयोज्यः स्यात्’ इत्युक्तमतोऽनुमर्थमपञ्चशोक्त्या स्पष्ट-यत् विभक्तिविभागं च कुर्वन्नायं चतुष्कमाह—

‘कर’ ‘किएसि’ ‘करिह’ कालाः संप्रति-गत-भाविनः स्फुटा उक्तेः ।

एषु च ‘कर’ इत्युक्तौ विज्ञेया वर्तमानैव ॥ १० ॥

ह्यस्तन्यद्यतनी वा ‘किप्सी’त्युक्तौ तथा परोक्षा च ।

‘जइ पावंत, तव करत’ क्रियातिपत्तेरियं चोक्तिः ॥ ११ ॥

‘करिह’ इति भविष्यन्ती श्रस्तन्याशीश्च कीर्तिता उक्तौ ।

आशिषि च पञ्चमी स्यादङ्गीकारे तथानुमतौ ॥ १२ ॥

‘करउ’ इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा तथैव मान्योगे ।

ह्यस्तन्यद्यतनी वा सेनातीतेऽपि चाद्या स्यात् ॥ १३ ॥

‘कर किएसि’ति । ‘कर’—इति यत्रोक्तिस्तत्र संप्रतिकालः = वर्तमान इत्यर्थः । ‘किएसि’ इति यत्रोक्तिस्तत्र गतः कालः = अतीत इत्यर्थः । ‘करिह’—इति यत्रोक्तिस्तत्र भावी कालः = एष्यतित्यर्थः । ननु कुतोऽयं नियम इत्याह—‘स्फुटा उक्तेः’—लोकोक्तिरेवात्रार्थे प्रमाण-मित्यर्थः । एषु^५ च मध्ये यत्र ‘कर’—इत्युक्तिस्तत्र वर्तमानैव । शुद्धे^६ वर्तमाने वर्तमा-
[१० १२-१३] नैवेत्यर्थः । संप्रति वर्तमानैवेत्यनेन । वर्तमान-भविष्यतोस्तु यत्र प्रतीतिस्तत्र सप्तम्याद्यः । तत्र वर्तमाने तावद्यथा—‘भोजन कर, मुज्ज’—अत्रार्थे मुह्यते । ‘पाक कर, अप’ (१५) —पचति । ‘गमन कर, या’—गच्छति । ‘स्थान कर, आछ’—तिष्ठति । ‘शयन कर, सोश’—शेते । ‘दर्शन कर, देख’—पश्यति । ‘श्रवण कर, सुण’—शृणोति । ‘प्राण

कर, कुंभ'—सिंह(सिंह०)ति । 'आलिङ्गन कर, आलिङ्ग'—आलिङ्गति । 'आस्वादन कर, आस्वाद'—आस्वादयति । 'ग्रहण कर, ले'—गृह्णाति । 'त्याग कर, छाड़'—त्यजति । एवमन्येऽपि वर्तमानोक्तौ प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥ छ ॥

'इत्यन्यधत्तनीवा' इति । यत्र तु 'किण्णि' इत्युक्तिस्तत्रातीतः कालः । तत्र च दत्तनी-
अधत्तनी-परोक्ष-क्रियातिपक्षश्चतस्रोऽपि प्रयोज्याः । 'भेनातीने' इत्यधिकारे 'परोक्ष'ः ।
'भूतकरणवत्त्यर्थ' । इत्येतार्यामित्यर्थः । तद्यथा—'पाक किण्णि, पण्णि'—अत्रार्थ—अपचत्,
अपाक्षीत्, पपाच, अपक्षयत्—इत्येवामेकः प्रयोज्यः । 'नवन किण्णि, वा'—अभवत्,
अभूत्, वभूव, अभविष्यत्—इत्येवामेकः प्रयोज्यः । 'भोजन किण्णि, जेवेणि' [५० १३-१]
अभुञ्जत्, अजुक्त, जुसुजे, अमोक्षयत्—इत्येवामेकः प्रयोज्यः । 'किण्णि'—अकरोत्,
अकार्षीत्, चकार, अकरिष्यत् । 'दर्शन किण्णि, दीवेणि'—अपश्यत्, अद्राक्षीत्, वदरी,
अद्रक्ष्यत् । 'नवन किण्णि, निण्णि'—अनयत्, अनैषीत्, निनाय, अनेष्यत् । एवमन्येऽ-
प्यतीतोक्तिव्यपाराः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'अह पावंत तव करत' इति । 'किण्णि' इति योक्तिः सा क्रियातिपक्षेर्हस्तन्यादिसाधारणा ।
'अह पावंत तव करत' इति च क्रियातिपक्षेर्विशेषोक्तिः । तत्र च 'यद्यप्यप्यत् तदा अ[क]रि-
ष्यत्' इति प्रयोगः । 'अह देउ वृष्टि करव तव अज होते(अः)'—यदि देवो वृष्टिमकरि-
ष्यत्, तदात्रमभविष्यत् । 'अह इंधण पावंत तव ओदन पयंत'—एवांश्चेदल्पदोदनमप-
क्षयत् । एवमन्येऽपि क्रियातिपक्षिप्रयोगाः कार्याः ।

'करिह इति' इति । यत्र 'करिह' इत्युक्तिस्तत्र भविष्यत्कालः । तत्र च भविष्यन्ती-अस्तन्यौ
आशीक्ष । 'भविष्यति भविष्यन्त्यामीः अस्तन्यः' इत्यनेन आशीर्षुक्तेन भविष्यति, आशिष एव
पञ्चम्या वा प्रयोगः । तद्यथा—'देवदत्त कट करिह'—[५० १३-२] देवदत्तः कटं करिष्यति,
कर्त्ता वा, क्रियाद् वा । एवं 'भोजन करिह, जेविह'—भोक्ष्यते, भोक्ता वा, भोक्षीष्ट वा ।
'पाक करिह, पैह'—पक्षयति, पक्ता वा, पच्याद् वा । 'जाग करिह, यजिह'—पक्षयति, यष्टा
वा, इज्याद् वा । 'त्याग करिह, तजिह'—त्यक्षयति, त्यक्ता वा, त्यज्याद् वा । एवमन्येऽपि
भविष्यदुक्तौ प्रयोगाः कार्याः ॥ छ ॥

'आशिषि च पञ्चमी स्यात्' इति । इष्टार्थस्य लाभे वाचिः (१) करणमासीः, अङ्गीकारे,
समर्थतायाम्, कर्तुमिच्छतोऽनुज्ञाऽनुमतिः, एतेषु पञ्चमी स्यात् । यथा—'बहु देवस
जीवउ देवदत्त'—बहून् दिवसानजीवत् देवदत्तः, जीव्याद् वा । 'यन पुन सपुन
होउ'—धनैः पुनैश्च संपूर्णो भवतु, भूयाद् वा । * । अङ्गीकारे यथा—'हउं सहसो जिणउं'—
अहं सहसमपि जयामि । जि जये । 'हउं पर्वत उ टालउं'—अहं पर्वतमपि टालयामि ।
टल टूल वैकल्पे । * । अनुमतौ यथा—'सवहि भूतं दया कर'—सर्वेषु मृतेषु दयां कुरु ।
'पराईं बहुं डीव छाडु'—परकीये वस्तुनि त्रि(त्) ण्णां छिन्धि । 'कोवु छाडि क्षमा भजु'
कोप त्यक्त्वा क्षमा भज । इत्यादयः पञ्चमीप्रयोगाविषया ज्ञेयाः ॥ छ ॥

‘करउ’ [१० १४-१] इति सप्तमी स्यात् पञ्चम्यथवा’ इति । ‘करउ’ इति विवक्ष्यर्थः । यतः अज्ञातज्ञापनं चित्रिः । तत्र सप्तमी-पञ्चम्यौ प्रयोज्ये । ‘विध्यादिषु सप्तमी च’ इत्यनेनेत्यर्थः । तद्यथा — ‘बन्धु करउ’ — बन्धुं कुर्यात्, करोतु वा । ‘संसार अनित्यु देसउ’ — संसार-नित्यं पश्येत्, पश्यतु वा । ‘सवहि उपकारिभा होउ’ — सर्वेषामुपकारी भूयात्, भवतु वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

‘तथैव मायोगे हस्तन्ययतनी वा’ इति । मा स योगे वा (१) ‘मायोगेऽयतनी’ ; ‘मासयोगे यतनी च’ इत्येताभ्यामित्यर्थः । यथा — ‘जणे हो सो भाजया जुनु याधि’ — मा ह (१भ०)वत् सा भार्या यस्याः पुत्रो नास्ति, मा मृद्वा । ‘सो पूतं जणि जाय जो निर्गुणु हो’ — स पुत्र एव मा जयत, मा स जनिष्व वा, यो निर्गुणो भवति । ‘ते गुणै जणि उपजति’ जे सवहि न उपकरति’ — ते गुणा एव मोक्षयन्त, मा स वा, ये सर्वेस्य नोपकुर्वन्ति । ‘पपु जणि करसि’ — प(३पा०)पं मा करोः, मा स कार्षीर्वा । ‘सत्त मार्गु जणि छाटसि’ — सन्तं मार्गं मा त्यजः, मा स त्याक्षीर्वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

‘सेनातीतेऽपि चाद्या स्यात्’ इति । आद्या=वर्तमाना । न केबलं [१० १४-२] — वर्तमाने, अतीतेऽपि । किन्तु सेन स-शब्देनाव्ययेन योगे । यथा — ‘बहुतु राजा एयुं सुई भय’ — बहवो राजानो अत्र भूयौ भवन्ति स, बभूवुर्वा । ‘तेहु(द्व० १) करिं सभां बहुतु पु(पु०)णिआ भण सुंवति’ — तेषां कृतास्तु सभास्तु, तत्रायास्तु वा, बहवो गुणिनो भूताः । श्रूयन्ते स, श्रुश्रुतिरे वा । ‘तेहु मारा (१३१) कालिदास माष किरात प्रभृति केतौ एक खानि गए’ — तेषां मध्ये कालिदास-माध-किरातप्रभृतयः कियन्त एके ख्यातिं गच्छन्ति स, जग्मुर्वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

एतच्च त्यादिविभक्तीनां प्रयोगेषु दिङ्मात्रं दर्शितं ग्रन्थयस्तरभायात् । अनेनैव क्रमेण ज्ञातत्वादिभिः प्रथम-मध्यम-उत्तमपुरुषेषु, एकवचन-द्विवचन-बहुवचनेषु कर्तृ-कर्म-भावोक्तिषु कालत्रयेऽपि प्रयोगा ऊहा इति ॥ छ ॥

अथ कार्त्तानामुक्तिमेदं दर्शयितुं आर्याचतुष्कमाह —

अथ शन्तुडानशाविह विज्ञेयौ ‘करत आछ’ इत्युक्तौ । [१० १५-१]

‘करि आछ’ इति क्त्वा, णम् ‘करि करि आछ’ प्रयोज्यः स्यात् ॥ १४

‘करवे आछ’ तुम् भवेत्, यदि वाऽयं ‘करण या’ इतीहोक्तौ ।

शेषास्त्वनुदितभेदाः ‘कर’ इत्युक्तौ गुणाद्या ये ॥ १५ ॥

निष्ठा-क्वन्सुप्रमुखा अतीतकालोदितास्तु ये कार्त्ताः ।

तेषामुक्तिः ‘किणसी’त्येवैव हि सर्व्वदा ज्ञेया ॥ १६ ॥

शङ्काणौ(नौ) तु स्य-युतौ विज्ञेयौ 'करणिहार आछे'ति ।

व्यापारोक्तेरन्ते वञ्चेत् कृत्वास्तदा योज्याः ॥ १७ ॥

'अथ सन्तुष्टानदाविह' इति । यथा - 'धर्मं करत आछ' - धर्मं कुर्वन्नास्ते, श्री तु कुर्वन्ती, कुलं तु कुर्वेत् । 'आनौऽत्रास्मने' - तेनात्मनेपदविषय एव । धर्मं कुर्वीण आस्ते, कुर्वीणा वा, कुर्वीणं वा । 'न निग्रादिषु' इति षष्ठीनिषेधः । एवं 'पठन्' करत आछ, पठन आछ' - पठन्नास्ते, पठन्ती वा, पठन् वा । 'पमन करत आछ, यान्त आछ' - गच्छन्नास्ते, गच्छन्ती वा, गच्छन् वा । यान् वा, यान्ती वा, याद् वा । 'भोजन करत आछ, जेवत आछ' - भुज्जान आस्ते, भुज्जाना वा, भुज्जानं वा । [१० १५-२] विवि विवि ग्रीणमार्थ इत्यनेन तु जिवन्नास्ते, जिवन्ती वा, जिवन् वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'करि आछ इति क्त्वा' इति । 'एककर्तृकयोः पूर्वकाले' इति । पूर्वोपरकालोपलक्षणमेतत् । तच्च यथा - 'धर्मं करि आछ' - धर्मं कृत्वा आस्ते । 'हाड देउ पूजि, बग्गण्ड(हं) दानु देह, जेव' - खात्वा, देवं पूजयित्वा, ब्राह्मणेभ्यो दानं दत्त्वा जिवति, भुङ्क्ते वा, भुक्तवान् वा, भो(सु?)ज्यते वा । 'पदि पाडे भा' - पठित्वा पण्डितो भूतः, अर्थज्ञ वा । 'ओल्लगि सुखि आहोन्त आछ' - अवलम्ब्य सुखी भवन्नास्ते, भविष्यति वा, भूतो वेति । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'णम्, 'करि करि आछ' प्रयोज्यः स्यात् । 'णम्' प्रत्ययः पुनः क्तार्थ एव प्रयुज्यते । परमाभीक्ष्ण्ये । 'णम् चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदम्' इति वचनात् । यथा - 'करि करि आछ' - कारं कारमास्ते, कृत्वा कृत्वैत्यर्थः । 'भुंजि भुंजि या' - भोजं भोजं ज्ञयति, याति वा । 'देखि देखि तूस' - दर्शं दर्शं लुप्यति । 'ले ले पल्ल' - आदायमादायं पलायते । 'मारि मारि खा' - मारं मारं खादति । 'सोअरि सोअरि रोवा' - स्मारं स्मारं रोदति । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'करवे आछ' तुम् भवेत् । 'वृण-तुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' । [१० १६-१] तद्यथा - 'धर्मं करवे किह(हं ?) आछ' - धर्मं कर्तुमास्ते । 'पदवे किह आछ' - पठितुमास्ते । 'पांउं जावे किह संजब' - ग्रामं गन्तुं संयमयति । यमच परिवेषणे ॥ छ ॥

'यदि वा' इति । अयं तुम् । यथा - 'करण या' - कर्तुं याति । 'पढण आव' - पठितुमागच्छति । आवाति वा । वा गति-गन्धनयोः । 'जिवण दे' - जिवितुं ददाति, भोक्तुं वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'शेषास्त्वनुदित' इति । अनुदितमेदा अप्रसिद्धोक्तिविशेषा ये केचन कथितेभ्यः अवशिष्टाः सन्ति ते 'कर इत्युक्तौ' = वर्धनानोक्तावित्यर्थः, प्रयोज्या इति शेषः । ते च वृणाद्याः = वृण-वृजादयः । 'पाक कर' - पाकं करोति, पाकस्य कर्ता वा, पाकस्य करो वा । एवं 'देवता

दर्शन कर, देख देख'—देवस्य द्रष्टा वा दर्शको वा । 'ग्राम गमन कर, भाई जा'—ग्रामस्य गन्ता, गमको वा; याता वा । एवमन्येऽपि यथादर्शनं प्रयोज्याः ॥ छ ॥

'निष्ठा-कन्सुप्रमुखा' इति । ह्यस्तन्यादिवदित्यर्थः । तद्यथा—'भातु भोजनु किएसि, जेंवेसि'—भक्तं भुक्तः, भुक्तवान् वा, बुभुजानो वा; औदनं वा । स्त्री तु भुक्ता, भुक्ता-वती । बुभुजाना^१ वा । 'शाखु किएसि'—शाखं कृतः^२, कृतवान्, चकृवान् । [प० १६०] चक्राणो वा । स्त्री तु कृता^३, कृतवती, चक्रुषी, चक्राणा वा । 'कलाव ला(जा^४)जेसि'—कलापं वित्तः, विद्वान् वा; स्त्री तु वित्ता, विदुषी वा । कुलं तु वित्तं, विद्वद् वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'शन्नाणौ(नौ) तु स्य-युतौ' इति । 'शन्नाणौ(नौ) स्य-संहितौ शेषे च' इत्यनेनेत्यर्थः । तद्यथा—'धर्मु करणिहार आछ'—धर्मं करिष्यन्नास्ते, स्त्री करिष्यन्ती, कुलं करिष्यत् । एव 'पढणिहार आछ'—पठिष्यन्नास्ते, पठिष्यन्ती वा, पठिष्यद् वा । एवं 'जणिहार दीस'—गमिष्यन् दृश्यते, गमिष्यन्ती वा, गमिष्यद् वा । 'जेंवणिहार आछ'—जिम्बिष्यन्नास्ते, मोक्ष्यमाणो^५ वा; स्त्री तु मोक्ष्यमाणा वा, कुलं मोक्ष्यमाणम् । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'व्यापारोक्तेः' इति । वथेद्=वकारश्चेत् प्रयुक्तः, अपभ्रंशे ह्रस्वत इत्यर्थः । कृत्या 'ते कृत्याः' इति कृत्यसंज्ञा ये तव्य-वनीय-व्यप्-ध्वण्-या इत्यर्थः । तद्यथा—'वेद पढव'—वेदः पठितव्यः, पठनीयः । 'स्मृति अभ्यसवि'—स्मृतिरभ्यस्तव्या,^६ अभ्यसनीया । 'पुराण देखव'—पुराणं द्रष्टव्यम्, दर्शनीयम्, दृश्यं वा । 'धर्मु करव'—धर्मः कर्तव्यः, करणीयः, कार्यः, कृत्यो वा । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

ननु कर किएसि करिह इति करोतिनोक्तयो निवद्धाः । अतः [प० १७-२] अपरधातु-
" क्तितु तर्हि कः प्रयोगप्रकार इत्याशङ्क्याह—

इत्युक्तयो मयोक्ताः करोतिना सर्वधातुविषयत्वात् ।
तस्मादमुनैव पथा^१ शेषार्था धातवश्चोद्धाः ॥ १८ ॥

करोतिर्हि सर्वधातुविषयः, अतः 'करोतिना' दर्शिता उक्तयः सर्वधातुभिरपि ज्ञेयाः । करो-
त्यर्थस्य सर्वव्यापकत्वात् । तथैव च प्रत्येकमुदाहरणेषु दर्शितमेव । 'तस्माद्' इति । दिङ्भावमे-
वेतद्दर्शितम् । अनेनैव च मार्गेण ये अवशिष्टप्रत्ययानां धातूनां चार्थास्तेऽप्युद्धाः—स्वबुद्धयो-
द्भावस्य प्रयोज्या इत्यर्थः । तद्यथा—'करण चाह'—कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । 'करण
इच्छत आछ'—कर्तुमिच्छन्नास्ते । 'धातोर्वा तुमस्तादिच्छतिनैककर्तृकात्' इति सन् ।
'सुडु हो(खु होउ!)" —सो भूयते । छकि बोभूति । 'धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ।'

‘पुत्र इच्छ’ — पुत्रमिच्छति = पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति । ‘नात्र आत्मेच्छायां यिन्’; ‘काम्य च’ ।
एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतौ क्रियोक्ति[व्यक्ति]व्याख्या ॥

अथ कारकोक्तिव्यक्तिव्याख्यायते । तत्र कारकाणां साधारणं लक्षणमाह —

तस्य निमित्तं यत् पुनरुक्तौ तत् कारकं हि लिङ्गोक्तम् ।

व्यापारभेदः^[प० १७-२] भिन्नं ज्ञात्वा तज्ज्ञैः प्रयोज्यं स्यात् ॥ १९ ॥

तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शः । पूर्वं च ‘व्यापारो धात्वर्थः’ (का० ८) इत्युक्तम् । अत-
स्तस्य = व्यापारस्य निमित्तं = निष्पत्तौ कारणं यत्, उक्तौ = अपभ्रंशभाषिते । तत् कारकं
ज्ञेयम् । हि यस्मात् । क्रियानिमित्तं कारकमुच्यते । तच्च लिङ्गोक्तम् । ‘धातुविभक्तिवर्ज-
मर्थवलिङ्गम्’ । तेनोक्तम्, वृक्षादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । क्रियाकारकसमुदायो वाच्य(व्ययः)म् ।^{१०}
तत्र च क्रिया धातुप्रयोज्या । कारकं तु लिङ्गप्रयोज्यमिति भावः । ननु यद् कारकाणि । तत्-
श्चानेककारके प्रयोगे कुत्र कतमत् प्रयोज्यमिह — व्यापारभेदभिन्नमिति । कारकाणि
किंल क्रियायां स्वस्वव्यापारेण व्याप्रियन्ते । ते च व्यापारास्तेषां भिन्नाः, तद्भेदाच्च कारकाणां
भेदः । लोहकार-चर्मकारादीनामिव । ततश्च स्वस्वव्यापारेण चिहितं ज्ञात्वा कर्त्रादिकं परि-
च्छिद्य, तज्ज्ञैः = विदितकारकज्ञैः, प्रयोज्यं स्यात् = संस्कृतभाषया वाच्यं भवेत् ॥ छ ॥

अथ व्यापारभेदं कथयत्कर्तुस्तानवाह —

यः कारकः स कर्ता प्रेर्यश्चेत् प्रेरकस्य हेतुत्वम् ।

तत्रेनन्तो धातुः संबोध्यः संमुखीकरणे ॥ २० ॥

लोकोक्तिप्रयुक्तानेक^[प० १८-३] कारकमध्ये यः कारकः = क्रियां ‘वः करोति स
कर्ता’ । बहुषु व्याप्रियमाणेषु यदुद्देशेन लोकैरयमेतत् करोति इति निर्दिश्यते स कर्तृ-^{११}
वाच्य इत्यर्थः । यथा ‘काठह् स्थालिं ओदनं गुञ्जारं पच’ — काष्ठैः स्थाल्याभोदनं सूपकारः
पचति — इत्यत्र सूपकारः । ‘खेतं हंसिष् श्रीहिं लवितिं कमारे’ — क्षेत्रे दात्रेण श्रीहयो लयन्ते
कर्मकरेण’ इत्यत्र कर्मकरः । इत्यादि । ‘प्रेर्यश्चेत्’ इति । स च कर्ता द्विविधः स्वतन्त्रः, पर-
तन्त्रश्च । स्वतन्त्रो दर्शितः । यस्तु कर्त्ता अन्येन प्रेर्यते स प्रेर्यो भवति । यदि च प्रेर्यः, तदा
तस्य यः प्रेरकस्तस्य हेतुत्वं भवति । ‘कारयति यः स हेतुश्च’ इति वचनात् । यत्र च हेतु-^{१२}
कर्तुः प्रयोगस्तत्र वाच्ये धातुरिनन्तः प्रयुज्यते । ‘धातोश्च हेतौ’ इत्युक्तं इन्-भत्ययोऽन्ते
यस्य । यथा — ‘दुहाव गां दुग्धं गुञ्जालं गोस्त्रावि’ — दोहयति गां दुग्धं गोपालेन गोस्त्रामी ।
अत्र गोपालः प्रेर्यः । गोस्त्रामी हेतुकर्त्ता । ‘पठाव छात्रहिं शास्त्रं ओशा’ — पाठयति छात्रं

शास्त्रं उपाध्यायः । अत्र च छात्रः प्रेर्यः, उपाध्यायो हेतुकर्ता । एवमन्यत्रापि । 'संशोधय' इति । स च कर्ता संशोध्यः = संशोधनीयो भव [५० १८-२] त्यामन्नणद्विषयो भवतीत्यर्थः । क २ 'संमुखीकरणे' = असंमुखः संमुखः क्रियते संमुखीकरणम्, तत्र । असंमुखं कार्यान्तराम्भक्तं कचिद् यदा कश्चित् संमुखं साधनानं कर्तुमिच्छति तदा तमामन्नयते यथा — 'हे गोपाल ! गां दुग्धं दुग्धि; हे छात्र ! शास्त्रं पठ' — इत्यादि । कर्षेति च लिङ्गार्थोपलक्षणम् । यदुक्तम् — 'सिद्धस्याभिसुख्यकरणमामन्नणम्' इति ॥ छ ॥

अथ कर्मादिलक्षणमाह —

कर्म व्यापारफलम्, येनैतत् साध्यतेऽत्र तत् करणम् ।

यस्मात् तदपादानम्, यस्मै तत् संप्रदानं च ॥ २१ ॥

व्यापारस्य यत् फलम् — यदुद्देशेन प्रेक्षावान् क्रियामारभते तत् कर्म । यथोदणं पचति सूपकार इत्यत्रौदनमिति । घटं करोति कुलार इत्यत्र घटमिति । 'येनैतत् साध्यते' इति । एतत् कर्म येनोपादानेन कृत्वा साध्यते — कर्त्रा साधकतमत्वेन यद् विवक्ष्यते तत् करणम् । यथेन्धनेन पचति सूपकार इत्यत्रेन्धनेनेति । दात्रेण छुनाति कृषण इत्यत्र दात्रेणेति । 'यस्मात् तदपादानम्' इति । यतः पृथग् भवति, यतो द्विमेति वा यतो गृह्णाति वा तदपादानम् । विश्लेषेऽवधिरपादानमित्यर्थः । यथा [५० १९-१] 'गांव हुंत आव' — ग्रामादागच्छति । 'वाघतौ डरा' — व्याघ्राद् दरति । 'ओझा पास दीदा ले' — उपाध्यायादधीते । एवमन्यत्रापि । 'यस्मै तत् संप्रदानं च' इति । यस्मै दातुमिच्छा भवति, यस्मै प्रीणनं करोति, यस्मै किमपि धारयते तत् संप्रदानम् । यदर्थं कियाफलं तदित्यर्थः । यथा — 'बाम्हण गावि दे' — ब्राह्मणाय गां ददाति । 'ब्राह्मणहि लाडु प्रीति जण' — ब्राह्मणाय रोचते मोदकः । 'वणिणं कर धणु घर' — वणिजे धनं धारयते । एवमन्यत्रापि ॥ छ ॥

अथाधिकरणस्य लक्षणं कारकाणां लोकोक्तीत्याह —

अधिकरणं त्वाधारोऽथैषामुक्तिः पृथग् यथा लोके ।

जातौ, जेथु किंह, जाहां, जेइं करि, जो किलु कीज, जेइं केहुं ॥

कर्तृ-कर्मगता क्रिया यदाश्रिता स आधारः, तदेवाधिकरणमिति । यथा — 'सिंहासण आछ राजा' — सिंहासने तिष्ठति राजा । स्थाल्यां पच्यत ओदन इति । एवमन्यत्रापि । 'अथैषाम्' इति । अथेदानीम्, एषां कारकाणामुक्तिरपञ्चशे प्रयोगः । लोकव्यवहारे प्रत्येकं यथा । 'जातौ' इति । यतः-तौ इति शब्दसदपादानं लोके । यथा — 'तुम्हंतौ [५० १९-२] अम्हे' — युष्मत्तो वयम् । 'अम्हंतौ तुम्हे' — अस्मत्तो यूयम् । 'तातौ अम्हे ईहां आछ' — ततो वयमिहासहे । 'अम्हंतौ सैं बाबा' — अस्मत्तः स वयमे । तथा — 'ताहांहुंत आ' — तन व्यग्रात् । 'ईहांहुंत गा' इतो षः — इत्यादि । 'जेथु किं' इति । 'जेथु किं, जा किं

जाहे किह' -- इत्याद्युक्तिः संप्रदानस्य, यस्यै कृते इत्यर्थे । तथा 'का किह, क करें' [कस्यः] अर्थे । 'कवणे काजें गा' इत्युक्तौ कस्यै गत इत्यादि संप्रदानम् । 'जाहां' इति । 'जाहां वैस ताहा दीस' -- यत्रोपविशति तत्र दृश्यते । 'जाहां आछ, ताहां वांछ' -- यत्रास्ते तत्र वाञ्छति । एवमधिकरणोक्तिः । 'जेइं करि' इति । येन कृत्वेति । 'इंधणे रांघ, हंसिएं ख' -- इन्धनेन राध्यति, दात्रेण दानाति -- इति करणोक्तिः । 'जो किलु कीज' इति । यत् किञ्चित् क्रियते । यदर्थो क्रिया इत्यर्थः । यथा 'भातु रान्वा' -- भक्तं राध्यते । 'पोलि पाच' -- पोलिका पच्यते । एवं कर्मोक्तिः । 'जेइं केहुं' इति । येन केनापि क्रियते, यः कश्चित् क्रियायां प्रेक्षा-पूर्वकारी प्रवर्तते, पक्षः सहेत्यर्थः । एतेन कुतोऽपि, कस्यैचिदपि, कस्मिन्नपि, केनापि, किमपि, कश्चिदपि करोतीति कारकाणां व्यापारभेदो लोकोक्त्या [पं २०-१] प्रतिपादितो भवति । तद् यथा -- 'भूपहितौ ब्राह्मणु किह धालिं करि'; एवं 'इंधणे भातु रान्ध ब्राह्मणु' -- बुभुक्षात् आत्मने स्थाय्यामिन्धनेन भक्तं राध्यति ब्राह्मणः । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

अथ लिङ्ग-संख्यादीनां कारकधर्माणां संबन्ध-विशेषणयोश्चोक्तिव्यक्तिं कुर्वन्नार्या-द्वयमाह --

पुं-स्त्री-नपुंसकत्वं शब्दानां लोकतः परिच्छेद्यम् ।

एकत्व-द्वित्व-बहुताः संख्यास्त्विह संख्यया ज्ञेयाः ॥ २३ ॥

स त्वमहं वा पुरुषा उक्तानुक्तत्वमुक्तितो व्यक्तम् ।

संबन्धः स्त्रीकाराद् विशेषणं तु व्यवच्छेदात् ॥ २४ ॥

'पुं-स्त्री' इति । अपभ्रंशे ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेषां पुं-स्त्री-नपुंसकत्वम्, लोकतो = लोको-क्तितः, परिच्छेद्यं = निश्चेतव्यम् । यथा 'मणुषु जेम' -- मानुषो जिम्वति, भुक्ते वा । 'मेहलि सोअ' -- मेहला स्मिति । 'नपुंसक जाम' -- नपुंसकं जायते । 'एक पुरुष' -- एकः पुरुषः । 'दुइ जोई' -- द्वे जु(यु)वत्यौ । 'बहुतु वृन्द' -- बहूनि वृन्दानि । अथवा लोकतस्तज्जलोकेभ्यः, लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । यस्य शब्दस्योक्तितो लिङ्गनिश्चयो न भवति तस्य, तज्जं लोकं पृष्ठा कार्य इत्यर्थः । उक्तिमात्रादेव तस्यासिद्धेः । तद्यथा -- 'जालें [पं २०-२] डाह' -- ज्वालनं ज्वालया वा दहते । 'विमाण आव' -- विमानं विमानो वा आगच्छति । 'सरदं कतुं तड सु सोइ नदीकर' -- शरदि ऋतौ नद्यास्तटः तटं वा तटी वा सुष्ठु शोभते । एवमन्येऽपि ॥ छ ॥

'संख्यास्त्विह' इति । इहापभ्रंशे संख्या एकादिकाः । संख्ययैवोक्तीर्तितया ज्ञेयाः, न पुनरुपायान्तरेणेत्यर्थः । द्वित्व-बहुत्वयोस्तुल्योक्तित्वात् । तद्यथा -- 'एक जा' -- एको याति, एका वा याति, एकं वा । 'दुइ अच्छति' द्वौ तिष्ठतः, द्वे वा तिष्ठतः, द्वे वा । 'बहुतु पूत मए' -- बहवः पुत्रा बभूवुः । 'दुई बेटीं मई' -- द्वे बेट्टिके बभूवतुः । 'एक गदिआण पावेसि' --

एकं गहिकानाणकं प्राप्तवान् । 'दुइ गदिआणे, बहुलु गदिआणे'—द्वे बहूनीति । एव-
मन्यत्रापि ॥ छ ॥

'स त्वमहं वा पुरुषाः' । पुरुषपरिच्छेद उक्तेरेव स्पष्ट इत्यर्थः । तथा—'सो कर'
इत्युक्तिरिहत्रयेऽपि तुल्यैव । एवं द्वित्वादिव्यपि । तेन स करोति, सा करोति, तत् करोति ।
'ते दुइ करति'—तौ द्वौ, ते वा, ते वा कुस्तः । 'ते बहुलु करति'—ते बहवः, ता बह्व
तानि बहूनि । एवं 'तु करसि'—त्वं करोषि; 'तुम्हे दुइ करहु'—युवां कुर्वथ; 'तुम्हे बहुलु
करहु'—यूयं वद्वः [५० २१-१] कुर्वथ । पुरुषाः, स्त्रियाः, कुलानि वा । एवं, 'हैं करऔ
(उं ?)'—अहं करोमि । 'अम्हे दुइ करहु'—आवां कुर्वेः । 'अम्हे बहुलु करहु'—वयं
बहवः कुर्मः । लिङ्गत्रयेऽपि तुल्यमतस्तत्परिच्छेदस्तद्विशेषोक्तेरेवेति ॥ छ ॥

'उक्तानुक्तत्वम्' इति । द्वितीयादिव्यक्तिप्रतिपाद्यं यत् कारकं तदनुक्तम् । कारकवि-
हितव्यादिप्रत्ययादिप्रतिपाद्यं क्रियासंबद्धलिङ्गार्थप्रतिपाद्यं चोक्तम् । ते च द्वे अपि तु उक्तित
एव—अपभ्रंशभाषितादेव व्यक्ते = स्पष्टे प्रतीयेते । तथा—'छात्रु गाउं या'—छात्रो भ्रानं
गच्छति । अत्र हि कर्मत्वं द्वितीयया व्यज्यते, अतो अनुक्तम् । उक्तं कर्तृत्वं ति-प्रत्ययेन
गमनसंबन्धेन लिङ्गार्थेन वा, अत उक्तम् । 'छात्रे गाउं जाह्या'—छात्रेण भ्रानो गम्यते । अत्र
तु कर्तृत्वं तृतीयया प्रतिपाद्यते, अतोऽनुक्तम् । कर्मत्वं तु ते-प्रत्ययेन गतिसंबन्धेन लिङ्गा-
र्थेन च, इत्यत उक्तम् । छात्रेण गम्यते, छात्रेण भ्रान इत्यादि तु भावोक्तिः । अत्र च
कर्तृवानुक्त इति । एवमन्यत्रापि ॥ छ ॥

'संबन्धः स्त्रीकारात्' । स्वमास्तीयमुच्यते । अ-स्वं स्वं क्रियते-स्त्रीकारः । लोकोक्तौ स्त्रीकारात्
संबन्धो व्यज्यते । तथा—'राजाकर पुरुषु'—राज्ञः पुरुषः । तेहं दूकर [५० २१-२]
'गाउं'—तयोर्द्वयोर्भाषः । 'अम्हार वलु'—अस्ताकं वनमित्यादि ॥ छ ॥

'विशेषणं तु व्यवच्छेदात्' इति । इतरमचानिवृष्टिहेतुर्विशेषणमुच्यते । तत्र लोकोक्तौ
कुतोऽवगन्तव्यमित्याह—'व्यवच्छेदात्' । तथा—'मुक्तिणि गाइ रुउडें हाकु'—गामप्याज
शुक्लां दण्डेन । रक्तादीनां व्यवच्छेदः । 'बम्हण इं पर निवेंतेसु'—ब्राह्मणानेव परं
निमज्जयिष्यसि । क्षत्रियादिपरिच्छेदः । 'पडेसु पर'—पठिष्यसि परम् । 'क्रियान्तरव्यव-
च्छेदः' । 'सोमं इं पर दे'—सुवर्णेनेव परं ददाति । द्रव्यान्तरव्यवच्छेदः । परमार्थतस्तु
सर्वान्येव वाच्यानि व्यवच्छेदफलानि । केवलं विवक्षापेक्षा तत्पतीतिरतो न प्रकथ्यते ।
अर्थात् सिद्धार्था—इति ।

॥ इत्युक्तित्वव्यक्तिविवृतौ कारकोक्तिव्यक्तिव्याख्या ॥

अथोक्तिभेदव्यक्तिर्विधीयते । तत्रादावुक्तिभेदबीजमार्गयाऽऽह—

उक्तेश्च दश पदार्था उत्पत्तौ मूलमत्र शेषास्तु ।

तत्पल्लवास्तदाश्रयकृतभेदास्ते च कालाद्याः ॥ २५ ॥ [१० २२-३]

उक्तेश्चोत्पत्तौ—जन्मनि मूलं प्रधानं कारणं दशैव पदार्थाः । अत्र=लोकानां वाग्व्य-
वहारे । शब्दार्थो हि शब्देन प्रयुक्तेन प्रतिपाद्यते । स च दशप्रकार एव । लिङ्गार्थादि-
र्वक्ष्यमाणः । ये तु तदितरे, तेषामेव मूलभूतानां पदार्थानां पल्लवाः । तदाश्रयकृतभेदाः—
ते च ते आश्रयाश्च । आश्रयो विषय उच्यते । कृतो भेदो यैस्ते तथा । तदाश्रयेषु कृत-
भेदास्तदाश्रयकृतभेदाः । अथवा, त एव दश पदार्था आश्रयो विषयो येषाम्, तथा कृतो
भेदो यैः । ततस्तदाश्रयाश्च ते कृतभेदाश्च तदाश्रयकृतभेदाः । तेषु दशसु पदार्थेषु ते
आश्रिताः, तेषामेव पदार्थानामुत्पादितोक्तिभेदाः । उक्तिभेदहेतवस्ते धर्माः । न पुनः पृथक्
प्रयोज्यमर्थान्तरमेकादशं किञ्चिदित्यर्थः । अतो दशैव पदार्था इति, न तु तदितरे । तर्हि के
ते इत्याह—ते च कालाद्याः—इति । कालो लिङ्गं संख्या पुरुषा इत्यादयः ॥ छ ॥

अथ तानेव पदार्थानाह—[१० २२-३]

लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च कारकपट्टकं ततश्च संबन्धः ।

आमन्त्रणं च दशमं किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ ॥ २६ ॥

प्रथमं तावद्विज्ञम्—अव्यतिरिक्तो लिङ्गार्थः । द्वितीया क्रिया—धात्वर्थः । ततः कर्तृ-
कर्म-करण-संप्रदान-अपादान-अधिकरणानि षट् । ततश्च संबन्धः । एवं नव । दशमं
च आमन्त्रणम् । एते च लिङ्गार्थादयो नव पदार्थाः, केवल्य अपि विवक्षाविषया भवन्ति,
प्रयुज्यन्ते च । आमन्त्रणं तु लिङ्गार्थसंबन्धमेव परं प्रथोभं याति, न केवलम्; तस्य तदेक-
विषयत्वात् । आमन्त्रितो हि 'किं मणसि?' इत्यपेक्षते । तदुचरेण च वाक्यं समाप्यते, अतो
नास्य केवलस्योक्तिः । अत उक्तम्—किन्त्वेतत् केवलं नोक्तौ—इति । अतो नवानामेव
भेदा दर्शनीया इति भावः ॥ छ ॥

अथोक्तिभेदोत्पत्तिक्रमं तत्संख्यां आह—

एषां चैकद्वयादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानां स्युः ।

पञ्चशतान्युक्तीनामेकादशसंयुतान्येव ॥ २७ ॥

एषां च लिङ्गार्थादीनां पदार्थानां नवानां संबन्धपर्यन्तानां पञ्चशतान्युक्तीनां भवन्ति ।
कीदृशानि ?—एकादशसंयुतान्येव—नैकयाप्युक्त्या हीनानि नाभ्यधिकानीत्येवार्थः । कथं
युताः [१० २६-३] युताः ?—एकद्वयादिक्रमेण लोकैर्विवक्षितानाम् । तत्रा—एकैकविवक्षाया
नवैवोक्तयः, द्वयोर्द्वयोः षट्त्रिंशत्, त्रयाणां त्रयाणां विंशत्या चतुस्त्रीतिः । अष्टाणां अष्टाणां

षड्विंशत्यधिकं शतम् । एवं पञ्चानां पञ्चानामपि षड्विंशत्यधिकं शतम् । षण्णां षण्णां चतुरशीतिः । सप्तानां सप्तानां षट्त्रिंशत् । अष्टानां अष्टानां नव । नवानामपि विवक्षाया-
मेकम् । एवं पञ्चशतान्येकादशाधिकान्युक्तीनां भवति । कथमियं संख्योत्पत्तय इति चेत्,
उच्यते — नवकाथेकान्तानेकाद्युत्तरच्छेदानङ्गानालिखेत् । ते च यथा —

९	८	७	६	५	४	३	२	१
१	२	३	४	५	६	७	८	९

ततः पूर्वैर्ण परं हत्वा स्वच्छेदेन भजेत् । लब्धं छेदे संख्यानां पदार्थानामुक्तिभेदसंख्या
भवति । तद्यथा — नवानामथ एकच्छेदः । ततश्चैकैकस्य लिङ्गाद्यादिपदार्थस्य विवक्षायां नवै-
वोक्तयः, ९; ततो नवभिरष्टकं हत्वा द्वाभ्यां विभजेत्लब्धं षट्त्रिंशत्, ३६; द्वयोर्द्वयो-
र्विवक्षायामुक्तिभेदाः । ततो षड्विंशता सप्तकं हत्वा त्रिभिर्विवक्षय लब्धं चतुरशीतिः, ८४;
त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायामुक्तिभेदाः । एवमेव चतुर्णां षड्विंशं दातुं, १२६; [५० २२-२]

पञ्चकादीनामपि बिलोमेनैता एव संख्या । यथा पञ्चानां १२६; षण्णां ८४; सप्तानां
३६; अष्टानां ९; नवानामेकं १; सर्वेषां भेदसंख्या ५११ । अत्रार्थे सूत्रम् —

नवकाथेकप्रान्तानङ्गानालिख्य ताडयेत् क्रमशः ।

पूर्वैर्ण परं विभजेदेकाधेकोत्तरैरङ्कैः ॥

छेदकसंख्याथानामुक्तिभिदस्ता भवन्ति सर्वेषाम् ।

एकद्वयाद्युक्तीनां भेदमिति सा भवेदेवम् ॥ इति ।

उदाहरणं वक्ष्यते ॥ छ ॥

अथ 'शेषास्तु तत्पल्लवा' (का० २५) इत्युक्तमतस्तानाह —

कालत्रयमथ च क्त्वा-तुम्-शन्तृडभीक्ष्णतादयो लिङ्गम् ।

संख्या पुरुषा उक्तानुक्तत्वे भेदहेतवस्तेषाम् ॥ २८ ॥

पूर्वै ये दश पदार्थाः कथितास्तेषु मध्ये क्रियायास्तावदभेदे[त]वः के, ते कालत्रयं
तावत् वर्तमानातीतानागतसंज्ञः (०ज्ञम् ?) । एकैव क्रिया स्वपरिच्छिन्नकालत्रयसंबन्धात्
त्रिधा भवति । तत्स्वरूपत्वाच्च तस्यास्तद्वर्णमत्वमुक्तम् । यस्य हि यत्स्वरूपं स तस्य धर्म
उच्यते । यथाभेदोत्पत्तिः । क्त्वा-तुमादयः प्रत्ययार्थाश्च क्रियोक्तिभेदहेतवः । कारकोक्ति-
भेदहेतवश्च । यथा — लिङ्गं तावत् पुंस्त्री-नपुंसकाख्यम्, संख्या पुरुषा उक्तानुक्तत्वे
[५० २४-२] च, एत एव च संबन्धस्यामिश्रितस्य च । अत एते पल्लवा इव । यथा दृश्यस्य
मूलं भवति, तदुद्भूताश्च पल्लवा वृक्षां निस्तारयन्त्येवं भावार्थ-लिङ्गाद्यादयो मूलमूला दश
पदार्थाः, त्रिस्तारयन्त्येते धर्मा द्वयधर्मः ।

मन्वेतैः कालादिभिः पल्लवैर्वावन्तो भेदा भवन्ति तत्संख्याऽपि किमिति न दर्शिता इत्याह —

एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनां या भिदो न ताः कथिताः ।

यस्माद्धर्मिणि विदिते तद्गतधर्माः स्वसंवेद्याः ॥ २९ ॥

यदा हि पदो जातस्तदा तद्गता ये शुक्लत्वैकत्वसूक्ष्मत्वादयो धर्मास्तैस्तत्संवन्धत्वाद् विदिता एवार्थात् । यतः संकेतादर्थोपि गतिर्न विशिष्टा । धर्मा संकेतविषय इति भावः । यस्माद् — इति । धर्मिणि धात्वर्थलिङ्गार्थादिके विदिते सति तद्गता ये धर्मा अवयव-प्रायास्ते स्वसंवेद्या एव — स्वयमेवात्मानं वेदयन्ति । न हि गवि ज्ञाते खुर-ककुदादयः शाब-लेय-बाबलेयत्वादयो वा धर्मास्तद्गता अविज्ञाता भवन्ति । धर्मिणो धर्माश्चयत्वात् । यस्य वस्तुनो यत्स्वरूपं स तस्य धर्म उच्यते यतः । तस्मात् धर्मनिबन्धना ये धर्मिणां भेदास्तेषां विशेषकथनमनुप [५० २५-२] युक्तमेवेति । तस्मान्नवानामेवोक्तिर्भेदा दर्शयन्ति इति भावः । ॥

अथोद्गाहरणानि । तत्र च लिङ्गार्थादीनां नवानामप्येकैकस्य, ततो द्वयोर्द्वयोः, इत्यादिक-मेण ये भेदास्तेऽत्रोक्तिप्रयुक्तिभ्यां विभक्ता लिखनीयाः । लोकाव्यवहारस्य तदानकत्वात् । उक्तिर्हि प्रश्न उच्यते तदुत्तरं च प्रत्युक्तिः । प्रश्नोत्तरस्वरूपश्च लोके शब्दव्यवहारः प्रायः । यद्य प्रश्नविषयः स 'किं' शब्देन लोकैः प्रयुज्यते । अतो यत्रोक्तौ लिङ्गार्थादिषु यावन्तः 'किं' शब्दविषयाः, सा तावतामुक्तिरुच्यते । एकस्मिन् पृष्टे सत्येकस्योक्तिः, द्वयोः पृष्टयोर्द्वयो-रुक्तिः, त्रिषु त्रयाणामित्यादि यावच्चतसु पृष्टेषु नवानामिति । तत्र लिङ्ग-संख्या-पुरुषैः पल्लवैर्दि-भक्तस्य केवललिङ्गार्थस्य विवक्षायासुक्ति-प्रत्युक्त्यर्थेया — परिचितेन सदागतमपरिचितं दृष्ट्वा कश्चित् कंचित् पृच्छति — 'को ए' — कोऽयम् । परिचितस्योत्तरम् [५० २५-१] — 'मोरे विसिदु' — मम विशिष्टः । अत्र हि प्रश्नोत्तरयोरव्यतिरिक्तौ लिङ्गार्थो विषयः, अत इयं लिङ्गार्थोक्ति-रुच्यते । एवं वक्ष्यमाणोद्गाहरणेष्वपि ज्ञेयम् । 'को ए' — कावेतौ ? राजपुरुषौ । 'को ए' — क ? एते ? राजद्विजाः । स्त्रीविषये तु प्रश्ने यथा — 'को ए' — केयम् ? ब्राह्मणी । 'को ए दू' — के एते द्वे ? मासोपवासिन्यौ । 'को ए जोई' — का एता युवत्यः ? प्रोषितभर्तृकास्तस्वत्सेवक-सिष्ठा (शिष्याः ?) नां वचनः । नपुंसकविषये यथा — 'काह ए' — किमिदम् ? द्वीपान्तरकण्डम् । 'काह ए दुह वस्तु' — के एते द्वे वस्तुनी ? लवण-हिङ्गुनी । 'काह ए सब' — कान्येतानि सर्वाणि ? त्वदुभयार्थोभरणानि । सामान्योक्तौ तु प्रश्ने — 'काह ए' — किमिदम् ? वृक्षः, कुण्डम्, कुमारीत्याद्युत्तरं भवत्येव ।

निर्धारितप्रश्ने तुक्तिर्यथा । 'तेह मांश्च कवण ए' — तयोस्तेषां वा मध्ये कतमोऽयम् ? सर्वज्येष्ठः । अथवा कतमावेतौ ? ज्येष्ठ-कनिष्ठौ । [५० २५-२] कतमे एते ? ज्येष्ठभार्यापुत्राः । कतमेयम् ? कनिष्ठा वधूः । कतमे एते ? ज्येष्ठपुत्रवध्वौ । कतमा एताः ? राज्ञो विजयसि-न्यः । 'अरे जाणसि एह मांश्च कवण तोर माह' — अहो जानास्तेषां मध्ये कस्तव आता ? उत्तरम् — त्वम् । पार्श्वस्थः पृच्छति — 'लहुडा कवण' — कनिष्ठः कतमः ? उत्तरम् — 'हौ' —

अहम् । एवमन्या अपि लिङ्ग-संख्या-पुरुषविशिष्टस्य लिङ्गार्थस्योक्त्य ऊह्याः । एवं केवल-
लिङ्गार्थोक्तिः ।

अथ क्रियाया मात्रविवक्षायामुक्तयो यथा — ‘अहो काह ईहां कीजए’ — भोः किमेतदिह
क्रियते; अथवा ‘व्यापरिअ’ — व्याप्रियते ?; उत्तरम् — ‘पदिअ’ — पठ्यते; अथवा ‘पैअ’ —
पच्यते; अथवा ‘खेलिअ’ — खेल्यते; क्रीड्यते वा । ‘काह ईहां तूं करसि’ — किमत्र त्वं
करोषि ?; ‘पअउं’ — पचामि । ‘काह ईहां करहु’ — किमत्र कुरुथः ? [] पठावः ।
किमत्र कुरुथ [] पठामः । ‘काह कीजत आच्छ’ — किं क्रियमाणमास्ते ?; पच्यमानम् ।
‘काह करत आच्छिअ’ — किं कुर्वता स्वीयते, आस्यते वा, पचता । एवमादि वर्तमाने ॥ छ ॥
[प० २६-१]

अथातीते — ‘अरे एति बार तैं काह क्रिअ तांहा’ — अहो एतावतीं वेलां किमकारि
तत्रैव ?; ‘पढा’ — अपाठि, पठितं वा; [पआ ?] अपाचि, पक्वं वा । ‘काह करत आच्छे’ —
किं कुर्वता स्थितम् ?; ‘पढत’ — पठता । ‘पयन्त’ — पचता ।

अथैष्यति — ‘काह करिहसि’ — किं करिष्यसि ?; ‘पदिहउं’ — पठिष्यामि । ‘ओलणिह-
उं’ — अवलगिष्यामि । ‘काह करणिहार आच्छसि’ — किं करिष्यंस्तिष्ठसि, किं कर्तुकामो वा ?;
‘पढणिहार’ — पठिष्यन्, पठितुकामो वा । ‘काह करत आछीहसि’ — किं कुर्वन् स्थास्यसि ?;
‘पढत’ — पठन् । ‘काह करणे(णि ?)हारें आछिअ’ — किं करिष्यमाणेनास्यते ?; ‘पढणि-
हारे’ — पठिष्यमाणेन । ‘काह करव’ — किं करिष्यते ?; ‘पढव’ — पठिष्यते, वक्ष्यते वा ।
एवमितरधातवोऽपि यथेष्टं प्रयोज्याः । ‘काह करि, काह करत आच्छसि ?; रांधि जेमत
आच्छउं’ — किं कृत्वा कुर्वन्सि ?; राह्वा पक्त्वा वा जिवन्सि, भुञ्जानो वा । ‘काह करि
काह कीज हो ?; पइ जेविअ’ — किं कृत्वा, किं क्रियते ?; पक्त्वा जिव्यते, भुज्यते वा । ‘काह
इहा कीज ?; पै पै बाज’ — किमत्र [प० २३-२] क्रियते । पक्त्वा पक्त्वा खाद्यते; पाचं पाचं
वा खाद्यते । ‘काह ईहा कर ?; जेवि जेवि जा’ — किमत्र करोति ?; जिवित्वा जिवित्वा
याति; अथवा भोजं भोजं व्रजति । ‘काह करण, किह, काह करत आच्छसि, आछिअ वा,
काह कीज वा’ — किं कर्तुं, किं कुर्वंस्तिष्ठति, कुर्वता स्वीयते वा, किं क्रियते वा । ‘जेउंवे
किह राधत आच्छउं, आच्छिअ राइ’ — जिवितुं राध्यता स्वीयते, भोक्तुं पचता वा,
भोक्तु पच्यते वा । ‘काह करत, काह करसि’ — किं कुर्वन्, किं करोषि ?; ‘पढत
रांघउं’ — पठन् राधोमि, पचामि वा । ‘काह करत, काह कीज ?; पअंत पदिअ’ — किं
कुर्वता, किं क्रियते ?; पचता पठ्यते । एवं युगपत्क्रियमाणयोः क्रिययोगौणमुख्यभावे । त
विना तु, किं किं क्रियते — ‘काह काह कीज ?; पइअ, पदिअ’ — पच्यते पठ्यते । एतच्च
दिङ्मात्रम् । एवमन्येऽपि क्रियामात्रविवक्षायां सपठ्वा उक्त्य ऊह्याः । एवं केवलक्रियोक्तिः ।

तत्र चोक्तस्य कर्तुर्लिङ्गा [५० २७-२] र्थादयं विशेषो यदयमुक्तकर्तृशक्तिकः क्रियासंबन्धः प्रयुज्यते । लिङ्गार्थस्तु स्वरूपेणैव । 'को ए सोअ'—क एष स्वपिति शेते वा । 'को ए सोअन्त आच्छ'—क एष स्वपन्नास्ते, शयानो वा ? उत्तरम् 'पहारी'—प्रहर[क]दाता । 'केई ए सोविअ'—केनैतत् सुष्यते, शय्यते वा ? 'पहारी'—प्रहरकदात्रा । 'को ए रांघ'—क एष राध्यति, 'को ए रांघत आच्छ'—क एष राध्यन्नास्ते, पचन् वा ? सूपकारः । कैवा^५ राध्यति ? सूपकारी । किमेतत् पचति ? व्यञ्जनम् । सूपकारकुलम् । 'केई ताहां जेउंव'—कस्तत्र बुभुजे, अर्जिवद् वा ? आर(?) ब्राह्मणः । 'को ताहां जेवत आछ'—कस्तत्र मुञ्जान आसीत् ? द्विजः । 'इहां को पदिह'—अत्र कः पठिष्यति ? द्विजामजः । 'इहा को पढणिहार आछ'—अत्र कः पठिष्यन्नास्ते ? छात्रः । 'अम्हपास केई पढव'—असत्तः केन पठितव्यम्, अस्माकं पार्श्वे वा ? द्विजमुतेन । एवं द्वित्व-बहुत्वयोरपि । गुरुं शिष्यः पृच्छति—'राउलें पाहू रांघ को आच्छिह'—राजकुलचरणानां संनिधौ कः स्वासति ? गुरोरुत्तरम् 'तू'—त्वम् । 'मोर क्षेत्र को करिह'—मम क्षेत्रं कः करिष्यति ? [५० २७-२] उत्तरम् 'हैं'—अहम् । एवमन्या अपि पक्षवस्य कर्तुरुक्तय उक्ताः । एवं केवलकर्तुरुक्तिः ।

अथ हेतुकर्तुर्द्विवक्षायामुदाह्रियते । 'कवण ए छाती तडें (?) राकर सागर ओढहपास खणावन्त आच्छ'—क एष धृतच्छत्रो राजमागरमुद्गैः खानयति, खानयन्नास्ते ? 'सुरपालो' नाम राजपुरुषः । 'केई ए देउलू कराविअ'—केनैतद् देवकुलं कार्यते ? 'करांविअ आच्छ'—कार्यमाणमास्ते ? घनपालेन । 'केई ए ईहां चाम्हण थापे'—क इहेतान् ब्राह्मणान् स्थापयामास ? मोविन्दचन्द्रदेवः ॥ छ ॥ 'हो इह कोउ जो कनमेरुतुलू प्रासादु कराविह'—भविष्यति कोऽपि यः कर्णमेरुतुरयं प्रासादं कारयिष्यति ? 'राजा जइ कोउ'—राजा यदि कश्चित् । सुपुत्रः पृच्छति—'अहो पितरहो को तुम्ह तारिह'—अहो पितरः को शुष्मात्ता-रयिष्यति ? उत्तरम् 'तुहिं'—स्वमेव । पुनः पृच्छति—'मोहिं तहिं के बडाविहंति'—मम तहिं के संबर्द्धयितारः ? उत्तरम् 'अम्हेइ'—वयमेव । एवमन्या अपि हेतुकर्तुरुक्तय उक्ताः । एवं हेतुकर्तुरुक्तिः ।

अथ केवलकर्मविवक्षायामु [५० २८-१] दाह्रियते । तत्र कर्म द्विविधमुक्तमनुक्तं च । तत्रोक्तस्य कर्मणो लिङ्गार्थोदयं विशेषो यदुक्तकर्मशक्तिकः क्रियासंबन्धः प्रयुज्यते, लिङ्गार्थस्त्वव्यतिरिक्तः स एव । तथा—'अहो काह ए सुआरे वेंटलि किए रांघ'—भोः किमसौ सूपकारः कृतसि(शि)रोवेष्टनो राध्यति ? 'मातु'—मक्तम्, ओदनं वा । 'काह पअन्त आछ'—किं पचन्नास्ते ? 'पुप'—अपूषाम् । 'ए जोइ काह ईहां रांघ'—इयं युवती(तिः) किमत्र राध्यति ? व्यञ्जनम् । 'ए कहार काह संपाडति'—एतौ काहारौ किमत्र संपादयतः, एते काहारा वा किमत्र संपादयन्ति ? 'इंधणपाणि'—इन्धनोदकम् । 'काह जेकिअ आच्छ'—किं मुञ्जमानमास्ते ? 'अम्ह जेविअ'—किं बुभुजेते ? 'मिअ जेअरे सें

सातु'—सद्युतस(श्च)कैराः सक्रवः । कूट(श्च)रा वा, पायसं वा । 'बैटा काहां गा'—बेटकः किं जगाम, गतवान् वा । कन्या तु गतवती । 'जौझाउछ'—उपाध्यायगृहम् । 'पडवसी-कर घर'—प्रतिवेशिनो गृहम् । भृत्यः स्वामिनं पृच्छति—'पहरें को हैहां धरिहंति राउछ'—प्रहरके कि(कई)मघ नियोक्ष्यन्ति चरणाः ? 'तोहि'—त्वामेव । 'राउछ को घरव'—चरणैः को धर्तव्यः ? 'तुहीं'—त्वमेव । [प० २८-२] 'विआलि को हउं भागिहउं'—विकालिका कमहं याचिष्ये ? 'अम्हे'—आ(अ)सानेव । 'को मै भोजन मागव'—को मया भोजन याचितव्यः ? 'अम्हेइ'—वयमेव । एवमन्या अपि सपल्लवस्य कर्मण उक्त्य ऊहाः । इति कर्मोक्तिः ॥ छ ॥

अथ करणविवक्षायामुक्तय उदाह्रियन्ते—'देउ काहें धाप'—देवं केन ध्यायति ? 'मने'—मनसा । 'नह काहें पव(तई)रिसि'—नदीं केन प्रतीर्णवान् ? 'बाहन्दे(इ ?)'—बाहुभ्याम् । 'छाटेहें काहे विद्या अवड'—सत्वरं कया विद्या आपद्यते ? 'प्रज्ञे'—प्रज्ञया ।

अथवा वृत्तैरुदाह्रियते । तद्यथा—

दुर्जयो जायते वीरः केन संग्रामसंकटे ?—खड्गेन ।

सन्तरन्ति नदीं धीराः[ः] काम्यां साहसशालिनः ?—बाहुभ्याम् ।

जगत् क्षीरार्णवे सममिव कैर्जायते निशि ?—शरच्चन्द्रकैः । एवं पुंसि ॥

निकृत्तचरणस्तूर्णं पथि याति कयैकया ?—काष्ठघोटिकया ।

ग्रीष्मसंतप्तभृष्टे काम्यां संवर्षते जनैः ?—उपानद्भ्याम् ।

पर्जन्यः कुरुते विश्वं काले कामिः[ः] पुनर्नवम् ?—वृष्टिभिः । एवं स्त्रियाम् ॥

कुलालैर्नीयते केन मृत्पिण्डोऽपि च पात्रताम् ?—चक्रेण ।

काम्यामालोकये[त्] लोकः कार्यजातमहर्षिं शम् ? [प० २९-१]—नेत्राभ्याम् ।

अपि बालद्वयं राज्यं वर्तते कैर्हृद्वतैः ?—पात्रैः । एवं नपुंसके ॥

एता एव च क्रिया अतीतानागतयोरप्युदाहार्याः ।

सेनापतिः पतिं ब्रूते नाथ केन जयस्यरीन् ?—त्वया । एवं शुष्मदि ।

पुनः पृच्छति—

केनैताः संपदो नित्यं जायन्ते से नवा नवाः ?—मया । इत्यसदि ।

एवमन्या अपि सपल्लवाः करणोक्तयः ऊहाः । एवं करणोक्तिः ॥ छ ॥

अथ केवलसंपदानविवक्षायामुदाह्रियते । यथा—'ए बेटी काहि देवि'—इयं कन्या कस्य देया ? उत्तरं श्लोकेन—

सजातीयाऽसगोत्राय योग्याय मुणिनेऽर्थिने ।

मातापित्रोः पञ्चसप्तशास्त्रान्नग्निजन्मये ॥

उपस्थितं महत् पर्व वित्तं न्यायार्जितं च मे ।
 पृष्ठः कस्मै ददामीति पात्रायेत्युत्तरं वदेत् ॥
 यस्मै यद्रोचते विप्रास्तेन तत् कथ्यतामिह ।
 इत्युक्त्वा वाञ्छितं तेभ्यो दत्तमक्षयमुच्यते ॥
 यस्मै धारयते वित्तमात्तं संकल्पितं धृतम् ।
 तस्मै तद्विखिलं दद्याद् ऋणशेषं न धारयेत् ॥
 पात्रापात्रकथां देव-पितृकृत्ये विचार्यते ।
 वित्ते सत्यर्थिने देयमिति मह्यं तु रोचते ॥
 बृद्धौ मातापितरौ भार्यापत्यादिसन्ततिर्दासाः । [५० २९-२]
 सजातिश्च दरिद्रः पोष्यास्तेभ्यः सदा देयम् ॥

ब्राह्मणेभ्योऽत्र दीयते । गम्यतां विप्राः, ब्राह्मण्यै ग्रासाच्छादनं दीयते । काले क्षेत्रे च
 पात्राय सर्व्वस्वमपि न धर्ष्वयम् । विप्रेभ्यः पशुरामः पृथ्वीमेव प्रादात् । गद्यायां पित्रे पिण्डं
 सत्पुत्रः प्रदास्यते । एवमन्या अपि सपत्न्याः संप्रदानोक्तय ऊह्याः । इति संप्रदानो-
 क्तितः ॥ छ ॥

अथ केवलापादानविवक्षायामुदाह्रियते । यथा— 'काहां हु(हं)त ए पुरुष आ'—कसादय
 पुरुष आगतः †, 'कनउजं'—कन्यकुञ्जात् । 'भीत काहां हुंत एतें कालें'—सखे ! कुतस्त्व-
 मियता कालेन † । 'ववहरेकरिं कांटीं'—धनिककारायाः, व्यवहरककंटिकातो वा । 'कैसैं
 तौ तो छूटेसि'—कथं तस्या मुक्तोऽसि †, 'भीतकर छइ देह'—मित्राद् गृहीत्वा दत्त्वा च ।
 दुर्जनाद् भीतस्य वरं ससर्पव्याघ्रं वनम्, न तु ससर्पव्याघ्राद् वनाद् भीतस्य सदुर्जनग्राम-
 वासः । सखे ! कुतोऽधीतवेदोऽसि †—देवशर्मोपाध्यायात् । ज्ञातरन्ध्रनविधिः कुतः †—
 उपाध्यायिन्याः । ग्रासस्ते कुत आसीत् †—द्विजवर्यगृहेभ्यः । चिरेण दृष्टान् शिष्यानाह्वय गुरुः
 [५० ३०-१] पृच्छति—पुत्राः आनीथ कुतोऽधीतवेदा यूयम् †, उत्तरम्—युष्मत्तः । पुनः
 पृच्छति—कुतः तर्हीसाकं सपुत्रदाराणांमिदानीं बृद्धावसानिवृत्तिः †, उत्तरम्—अस्मत्तः ।
 एवमन्या अपि लिङ्ग-संख्या-पुरुषमित्रा अपादानोक्तय ऊह्याः । इत्यपादानोक्तिः ॥ छ ॥

अथाधिकरणविवक्षायामुदाह्रियते । तथा—

भूमौ मर्त्यास्तिले तैलं तरुण्यां रूपसंपदः ।
 आधेयं सर्व्वमाधारे निराधारो न विद्यते ॥
 कस्मिन् देवगणा नतु(नु ?) नित्यम् ?—स्वर्गो ।
 कुत्र सदा गृहिणां स्थितिरिष्टा ?—गृहे ।
 भार्ये ! कुत्र रतिस्तव नित्यम् ?—त्वयि ।
 भर्ता ! कुत्र सदैव मनो मे ?—मयि ।

विद्वन् । भवतः कुत्र निवासः ?-वाराणस्यां गङ्गातीरे ।
कस्मिन् दानम्, कुत्र विवाहः ?-द्विजवरवंशे नागरजातो
सूपकर्त्ता स्थितः पीठे बुह्यां स्थाल्यां मद्दानसे ।
ज्वलद्बहुौ तततोये मध्याह्ने तन्दुलान् पचेत् ॥

सप्ताधिकरणमुदाहरणम् । एवमन्या अप्यधिकरणोक्तय ऊहाः । इत्यधिकरणोक्ति
अथ केवलसंबन्धोक्तावुदाह्रियते । यथा -

कस्यैतद् गृहमुन्नतं क्षितिपतेस्तस्यैव राज्ञः पुनः,
सौवर्णाण्डकमण्डितोन्नतशिखं पश्यैतदस्यान्तिके । [१० १०
यस्येयं वसुधा सुधाधवलिता कीर्तिश्च शौर्यार्जिते(ता),
श्रीगोविन्दचन्द्रस्य तस्य सुनराभायुश्चिरं वर्द्धताम् ॥ छ ॥
स्वर्गः सुराणां पाताललोकश्चैव फणाभृताम् ।
श्रीमद्गोविन्दचन्द्रस्य निःशेषं वसुधातलम् ॥
धनदस्य धनं भानोः प्रतापो धिषणागुरोः ।
गोविन्दचन्द्रपतेस्त्वेतत् त्रयमप्यमितं मतम् ॥
वद नीरप्रिये कस्य खड्गकीडार्जिताः स्त्रियः ।
तव वल्लभ पूर्णोन्दुवदनो यः पित(पति)र्मम ॥ ९ ॥

एवमन्या अपि लिङ्गादिविशिष्टसंबन्धस्योक्तय ऊहाः । इति संबन्धोक्तिः ॥ छ
एवमेकैकविदक्षायानं नवैवोक्तयः । अथ व्याधुक्तिमेवप्रस्तारयै वृत्तं सूत्रम् -

आद्यमाद्यमितरेषु निक्षिपेदुक्त्विमेवविषये द्वयोर्द्वयोः ।
आद्यहीनयुगलैष्वधादिमं निक्षिपेत् त्रिचतुरादिभिस्तये ॥

अयमर्थः - लिङ्गार्थः, क्रिया, कर्त्ता, कर्म, करणम्, संप्रदानम्, अपादानम्,
गम्] संबन्धः - इत्यमी नव पदार्थाः । एषां चैकैकस्य संक्षिप्ता उक्तयो यथा -

कोऽयम् ?-छात्रः । १ ॥

किं करोति ?-पठति । २ ॥

कः पठति ?-अयमेव । ३ ॥

किं पठति ?-छात्रम् । ४ ॥

केन पठति ?-पुस्तकेन । ५ ॥

कसौ पठति ?-आत्मने । ६ ॥

कुतः पठति ?-उपाध्यायस्य । ७ ॥ [१० ११-१]

क स्थितः पठति ?-गृहे । ८ ॥

कस्य ?-उपाध्यायस्यैव । ९ ॥ एवं च ॥ १० ॥

द्वयोर्द्वयोश्चोक्त्यर्थमाद्यमाद्यमितरेषु द्वितीयादिषु योजयेत् । तद् यथा—प्रथमे लिङ्गार्थे द्वितीयादिषु योजिते या(वा)त्ता लिङ्गार्थेनाद्यै मेदाः । यथा—

लिङ्ग-क्रिये । १ ॥

लिङ्ग-कर्तारौ । २ ॥

लिङ्ग-कर्मणी । ३ ॥

लिङ्ग-करणे । ४ ॥

लिङ्ग-संप्रदाने । ५ ॥

लिङ्ग-अपदाने । ६ ॥

लिङ्ग-अधिकरणे । ७ ॥

लिङ्ग-संख्याविति । ८ ॥ एवं लिङ्गार्थेनाद्यै ॥ * ॥

अथ द्वितीयां क्रियां त्रि(तृ)तीयादिषु निक्षिप्य कृताः सप्त मेदाः । यथा—

क्रिया-कर्तारौ । १ ॥

क्रिया-कर्मणी । २ ॥

क्रिया-करणे । ३ ॥

क्रिया-संप्रदाने । ४ ॥

क्रिया-अपदाने । ५ ॥

क्रिया-अधिकरणे । ६ ॥

क्रिया-संख्याविति । ७ ॥

—एवं क्रियया सप्त, आद्यैः सह पञ्चदश ॥ १५ ॥

अथ त्रि(तृ)तीये कर्तरि चतुर्थादिषु योजिते षड्वक्तव्यः । यथा—

कर्तृ-कर्मणी । १ ॥

कर्तृ-करणे । २ ॥

कर्तृ-संप्रदाने । ३ ॥

कर्तृ-अपदाने । ४ ॥

कर्तृ-अधिकरणे । ५ ॥

कर्तृ-संख्याविति । ६ ॥

—एवं कर्तारं षट् । पूर्वैः सहैकविंशतिः ॥ ३१ ॥

अथ चतुर्थे कर्मणि पञ्चमादिषु द्वे(द्वि)ते पञ्चोक्तव्यः । यथा—

कर्म-करणे । १ ॥

कर्म-संप्रदाने । २ ॥

कर्म-अपदाने । ३ ॥

कर्म-अधिकरणे । ४ ॥

कर्म-संबन्धाविति । ५ ॥

—एवं कर्मणा पञ्च, [५० ३१-२] पूर्वैः सह षड्विंशतिः ॥ २६ ॥

अथ पञ्चमे करणे अपादानादिषु योजिते चत्वारो भेदाः । यथा —

करण-संप्रदाने । १ ॥

करण-अपादाने । २ ॥

करण-अधिकरणे । ३ ॥

करण-संबन्धाविति । ४ ॥

—एवं करणेन सह चत्वारः, पूर्वैः सह त्रिंशत् ॥ ३० ॥

अथ षष्ठे संप्रदाने सप्तमादिषु क्षिप्ते त्रयो भेदाः । यथा —

संप्रदान-अपादाने । १ ॥

संप्रदान-अधिकरणे । २ ॥

संप्रदान-संबन्धाविति । ३ ॥

—एवं संप्रदानेन सह त्रयः, पूर्वैः सह त्रयस्त्रिंशत् ॥ ३३ ॥

अथ सप्तमे अपादानेऽष्टम-नवमयोः क्षिप्ते भेदद्वयम् । यथा —

अपादान-अधिकरणे । १ ॥

अपादान-संबन्धौ । २ ॥

—एवं अपादानेन द्वौ, पूर्वैः सह पञ्चत्रिंशत् ॥ ३५ ॥

अथाष्टमे अधिकरणे नवमे क्षिप्ते सत्येकः । यथा —

अधिकरण-संबन्धाविति । १ ॥

—एवमधिकरणेनैक एव, आद्यैः सह षट्त्रिंशत् । ३६ ॥

एवं द्वयोर्द्वयोर्विवक्षायां षट्त्रिंशदेवोक्तिर्भेदाः ॥ छ ॥

अथैषां क्रमेणोदाहरणानि, यथा —

‘को ए काह कर’ — कोऽयं किं कुरुते ?, छात्रोऽयं पठति । १ ।

‘ए को इहां को पढ’ — एष कः, कश्चेह पठति ?, छात्रोऽयमेष ये(ए)व । २ ।

‘को ए काह इहां पढ’ — क एष किमत्र पठति ?, छात्रः[?] शास्त्रम् । ३ ।

‘को ए काहें पढ’ — कोऽयं केन पठति ?, [५० ३२-१] छात्रः पुस्तकेन । ४ ।

‘को ए का किहं पढ’ — क एष कसौ पठति ?, छात्रः स्वसौ । ५ ।

‘को ए का पास पढ’ — क एष कुतः पठति ?, छात्र उपाध्यायत् । ६ ।

‘को ए काहां पढ’ — क एष कुत्र पठति ?, छात्रो गृहे । ७ ।

‘को ए ककरें घरं पढ’ — क एष कस्य गृहे पठति ?, छात्रो गुरोः । ८ ।

— एवं लिङ्गार्थेनाद्यावुक्तयः ॥ छ ॥

अथ क्रियया सप्त यथा —

‘काह ईहां कीज केइ’ — किमत्र क्रियते केन ?, पठ्यते छात्रेण । ९ ।

‘काह करत ईहां काह पढिअ’ — किं कुर्वताऽत्र किं पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां शास्त्रम् । १० ।

‘काह करत काहें पढिअ’ — किं कुर्वता केन पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां पुस्तकेन । ११ ।

‘काह करत का किहं पढिअ’ — किं कुर्वता कस्यै पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां आत्मने । १२ ।

‘काह करत का पास पढिअ’ — किं कुर्वता कुतः पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषामुपाध्यायात् । १३ ।

‘काह करत काहा पढिअ’ — किं कुर्वता कुत्र पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां गृहे । १४ ।

‘काह करत काकरें पढिअ’ — किं कुर्वता कस्य गृहे पठ्यते ?, गुरुशुश्रूषां गुरोः । १५ ।

— एवं क्रियया सप्त ॥ छ ॥

अथ कर्त्रा षट् यथा —

‘को ईहां काह पढ’ — कोऽत्र किं पठति ?, छात्रः शास्त्रम् । १६ । [४० ३२-३.]

‘को काहें पढ’ — कः केन पठति ?, छात्रः पुस्तकेन । १७ ।

‘को ईहां का किहं पढ’ — कोऽत्र कस्यै पठति ?, छात्र आत्मने । १८ ।

‘को ईहां का पास पढ’ — कोऽत्र कुतः पठति ?, छात्र उपाध्यायात् । १९ ।

‘को ईहां काहा पढ’ — कोऽत्र कुत्र पठति ?, छात्र आश्रमे । २० ।

‘को ईहां ककरें आश्रम पढ’ — कोऽत्र कस्याश्रमे पठति ?, छात्रो गुरोः । २१ ।

— एवं कर्त्रा षट् ॥ छ ॥

अथ कर्मणा पञ्चोक्तयो यथा —

‘काह ईहां पढिअ काहे’ — किमत्र पठ्यते केन ?, शास्त्रं पुस्तकेन । २२ ।

‘काह पढिअ का किहं’ — किं पठ्यते कस्यै ?, शास्त्रमात्मने । २३ ।

‘काह पढिअ का पास’ — किं पठ्यते कुतः ?, शास्त्रमुपाध्यायात् । २४ ।

‘काह पढिअ काहा’ — किं पठ्यते कुत्र ?, शास्त्रमास(श्र)मे । २५ ।

‘काह पढिअ ककरें’ — किं पठ्यते कस्याश्रमे ?, शास्त्रं गुरोः । २६ ।

— एवं कर्मणा पञ्च ॥ छ ॥

अथ करणेन चतस्र उक्तयो यथा —

‘काह ईहां पढिअ का किहं’ — केनाऽत्र पठ्यते कस्यै ?, पुस्तकेन स्वस्यै । २७ ।

‘काहें पढिअ का पास’ — केन पठ्यते कुतः ?, पुस्तकेनोपाध्यायात् । २८ ।

‘काहें पढिअ काहा’ — केन पठ्यते कुत्र ?, पुस्तकेनाऽश्रमे । २९ ।

‘काहें पढिअ ककरें’ — केन पठ्यते कस्याश्रमे ?, [५० ३३-१.] पुस्तकेन गुरोः । ३० ।

— एवं करणेन चतस्रः ॥ छ ॥

अथ संप्रदानेन तिस्र उक्तयो यथा —

‘का किहं पढिअ का पास’ — कसौ पठ्यते कुतः ?, आत्मन उपाध्यायात् । ३१ ।

‘का किहं पढिअ काहां’ — कसौ पठ्यते कुत्र ?, आत्मने गृहे । ३२ ।

‘का किहं पढिअ ककरें’ — कसौ पठ्यते कस्य गृहे ?, स्वसौ गुरोः । ३३ ।

— एवं संप्रदानेन तिस्रः ॥ छ ॥

अथापादानेन द्वे यथा —

‘का पास पढिअ काहां’ — कुतः पठ्यते कुत्र ?, उपाध्यायाद् वाराणस्याम् । ३४ ।

‘कातौ पढिअ ककरें घर’ — कुतः पठ्यते गृहे कस्य ?, उपाध्यायाद् गुरोः । ३५ ।

— एवमपादानेन द्वे ॥ छ ॥

अथाधिकरणेनैकैवोक्तिर्यथा —

‘काहां पढिअ ककरें घर’ — कुत्र पठ्यते कस्य गृहे ?, वाराणस्यामुपाध्यायस्येति । ३६ ।

— एवमधिकरणेनैकैव ॥ छ ॥

एवं द्वयोर्द्वयोर्विवक्षायां षट्त्रिंशद्वोक्तयः । एवमेव त्रयाणां त्रयाणां विवक्षायां चतुर-
शीतिरुक्तयः । तदुत्पत्तिश्चैवम् — पूर्वोक्तद्विकेषु त्रयम् लिङ्गार्थं विना ये द्विका नवमादयस्ते-
ष्वाद्ये योजिते जष्टाविंशतिस्त्रिमेदा लिङ्गार्थेन भवन्ति । द्वितीयेन च धात्वर्थेन रहितेषु षोड-
शादिषु द्विकेषु द्वितीये जो(यो)जिते सत्येकविंशतिः [५० ३३-२] त्रिमेदा धात्वर्थेन भवन्ति ।
पूर्वैः सहैकोनपञ्चाशत् । ४९ । ततस्तृतीयेन कर्त्रा न(र)हितेषु द्वाविंशादिषु द्विकेषु तृतीये
क्षिप्ते पञ्चदश त्रिमेदाः कर्त्रा भवन्ति । पूर्वैः सह चतुःषष्टिः । ६४ । ततश्चतुर्थेन कर्मणा
रहितेषु सप्तविंशादिषु द्विकेषु चतुर्थे क्षिप्ते दश त्रिमेदाः कर्मणा भवन्ति । पूर्वैः सह चतु-
सप्ततिः । ७४ । ततः पञ्चमेन करणेन रहितेषु त्रिंशाद्विकेषु पञ्चमे क्षिप्ते षट् त्रिमेदाः
करणेन भवन्ति । पूर्वैः सहशीतिः । ८० । ततः षष्ठेन संप्रदानेन रहितेषु चतुर्द्विंशादिषु
षष्ठे क्षिप्ते त्रयस्त्रिमेदाः संप्रदानेन भवन्ति । पूर्वैः सह व्यंशीतिः । ८३ । ततः सप्तमेना-
पादानेन रहिते षट्त्रिंशद् द्विके सप्तमे क्षिप्ते अपादानेनैकस्त्रिमेदः । पूर्वैः सह चतुरशीतिः
। ८४ । अनेनैव च क्रमेण चतुरादीनामपि पूर्वोक्तसंख्याभेदोत्पत्तिर्ज्ञेया । ग्रन्थविस्तरमयात्
चैकैकमुदाहरणमादिभेदानां दर्शयते । तद् यथा — तत्र त्रिविकल्पार्थं पूर्वपूर्वेण सहानन्तरयो-
र्विवक्षायां सप्तोक्तयः । यथा — [५० ३४-१]

‘को ए ईहां, को काह कर’ — कोऽयमत्र कश्च किं करोति ?, छात्रोऽयमसावत्र पठति । १ ।

‘काह करत को ईहां काह पढ’ — किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति ?, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रम् । २ ।

‘ईहां को काह काहें पढ’ — अत्र कः किं केन पठति ?, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेन । ३ ।

‘काह काहें का किह छात्र पढ’—किं केन कसै छात्रः पठति ?, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । ४ ।

‘काहें का किह का पास छात्र ईहां पढ’—केन कसै कुतः छात्रोऽत्र पठति ?,

—पुस्तकेनात्मने गुरोः । ५ ।

‘का किह का पास काहां छात्र ईहां पढ’—कसै कुतः कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?,

—आत्मने उपाध्यायाद् आश्रमे । ६ ।

‘का पास काहां काकरें मढ छात्र ईहां पढ’—कुतः कुत्र कस्य मठे छात्रोऽत्र पठति ?,

—उपाध्यायात् केदारस्य मठे । ७ ।

—एवमन्या अपि त्रिविवक्षोक्तयश्चतुरशीतिसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथ चतुर्णां निवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते—तत्र पूर्वैण पूर्वैणान्तरेषु त्रिषु सुक्तेषु पठ्य-
क्तयः । यथा—

‘को ए काह करत को ईहां काह कर’—कोऽयं किं कुर्वन् कोऽत्र किं पठति ?,

—छात्रोऽयं गुरुसेवामसावत्र शास्त्रम् । १ ।

‘काह करत को काह कर काहें’—किं कुर्वन् कः किं पठति केन ?,

—गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेन । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें का किह’—कोऽत्र [५० १४-२] किं पठति केन कसै ?,

—छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । ३ ।

‘काह काहें का किह का पास छात्र [ईहां] पढ’—किं केन कसै कुतः छात्रोऽत्र पठति ?,

—शास्त्रं पुस्तकेनात्मने उपाध्यायाद् । ४ ।

‘काहें का किह का पास काहां छात्र [ईहां] पढ’—केन कसै कुतः कुत्र छात्रोऽत्र पठति ?,

—पुस्तकेनात्मने गुरुतो मठे । ५ ।

‘का किह का पास काहां काकरें छात्र पढ’—कसै कुतः कुत्र कस्य मठे छात्रः पठति ?,

—आत्मने पण्डिताद् वाराणस्यां केदारस्य । ६ ।

—एवमन्या अपि चतुर्विवक्षोक्तयः षड्विंशत्यविक्रशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथ पञ्चानां निवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वैण पूर्वैणान्तरेषु चतुर्षु सुक्तेषु
पञ्चोक्तयः । यथा—

‘को ए काह करत ईहां को काह कर काहें’—कोऽयं किं कुर्वन् कः किं करोति केन ?,

—छात्रोऽयं गुरुसेवां पठत्यत्र पुस्तकेन । १ ।

‘को ईहां काह करत काह पढ काहें का किह’—कोऽत्र किं कुर्वन् किं पठति केन कसै ?,

—छात्रो गुरुसेवां शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें का किह का प(पा)म’ — कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः १,

— छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । ३ ।

‘छात्रु ईहां काह पढ काहें का किह का [प० २५-१] पास काहां’ — छात्रोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र १, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डिताद् वाराणस्याम् । ४ ।

‘काहें का किह का पास काहां काकरें घर छात्र [ईहां] पढ’ — केन कसै कुतः कुत्र कस्य गृहे छात्रोऽत्र पठति १, पुस्तकेनात्मने पण्डितात् कन्यकुब्जे गुरोः । ५ ।

— एवमादयो अन्या अपि पञ्चविंशोक्तयः षड्विंशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥

अथ षण्णां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्व्वेण पूर्व्वेण परेषु पञ्चसु युक्तेषु चतस्र उक्तयः । यथा —

‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें का किह १’ — कोऽयं किं कुर्व्वन् कोऽत्र पठति केन कसै १, छात्रोऽयं गुरुसेवामयमत्र शास्त्रं पुस्तकेनात्मने । १ ।

‘को ईहां काह करत काह पढ काहें का किह का पास’ — कोऽत्र किं कुर्व्वन् किं पठति केन कसै कुतः १, छात्रो गुरुसेवां शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें कां किह का पास काहां’ — कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र १, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् प्रयागे । ३ ।

‘छात्र ईहां काह पढ काहें का किह का पास काहां काकरें घर’ — छात्रोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र कस्य गृहे १, शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् प्रयागे [प० २५-२] द्विजस्य । ४ ।

— एवमादयो अन्या अपि षड्विंशोक्तयश्चतुरशीतिसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथ सप्तानां विवक्षायामुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्व्वेण पूर्व्वेणान्तरेषु षट्सु युक्तेषु तिस्र उक्तयः । यथा —

‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें कां किह का पास’ — कोऽयं किं कुर्व्वन् कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः १, छात्रोऽयं गुरुसेवामसौ शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितात् । १ ।

‘काह करत को ईहां काह पढ केई का किह का पास काहां’ — किं कुर्व्वन् कोऽयं किं पठति केन कसै कुतः कुत्र १, गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे । २ ।

‘को ईहां काह पढ काहें कां किह का पास काहां काकरें’ — कोऽत्र किं पठति केन कसै कुतः कुत्र कस्य १, छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे ब्राह्मणस्य । ३ ।

— एवमादयो अन्या अपि सप्तविंशोक्तयः षड्विंशतसंख्याः प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथाद्यानां विवक्षासमुक्तयो लिख्यन्ते । तत्र, पूर्वेण परेषु सप्तसु युक्तेषु द्वे उक्ती यथा —
 ‘को ए काह करत को ईहां काह पढ काहें का किह का पास काहां’ — कोऽयं कि
 [५० ३९-१] कुर्वन् कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र ? छात्रोऽयं गुरुसेवा
 अयमत्र शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादालये । १ ।

‘काह करत को ईहां काह पढ [काहें] का किह का पास काहां ककरें’ — किं कुर्वन्
 कोऽत्र किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य ? गुरुसेवां छात्रः शास्त्रं पुस्तकेनात्मने
 पण्डितादालये द्विजस्य । २ ।

— एवमादयो अन्या अपि अष्टविवक्षोक्तयो नवसंख्याः प्रयोज्याः ॥ ७ ॥

नवानां विवक्षायामेकैवोक्तिः । यथा —

‘को ए काह करत को काह पढ काहें का किह का पास काहां ककरें’ — क एष कि ॥
 कुर्वन् कः किं पठति केन कस्मै कुतः कुत्र कस्य ? छात्रोऽयं गुरुश्रूषामसौ
 शास्त्रं पुस्तकेनात्मने पण्डितादाश्रमे ब्राह्मणानाम् । १ ।

ध्वमत्रोक्तीनामेकादित एकाशीतिर्दिशिता । अनेनैव च क्रमेण पञ्चशतान्येकादशोत्तराणि
 ज्ये चालानां दर्शयितव्यानि ।

आमङ्गणपदविवक्षायां चैता उक्तयस्त्रयसहिताः प्रयोज्याः । यथा —

‘अहो को तुं’ — भोः कस्त्वम् ? देवदत्तोऽहमित्यादि ॥ ७ ॥

अथ दशानामप्यर्थानामुक्ति-प्रत्युक्ती मुजङ्गमयाताभ्यां यथा —

सखे ब्रूहि कस्त्वं चिरं किं च कुर्वन्
 लिखेत् कः किमग्रेहशं केन कस्मै । [५० ३९-२]
 कुतः कुत्र कस्येति लोकोक्तिरेषा
 यदैकत्र वाच्ये दशानां विवक्षा ॥
 अहं विप्रपुत्रः पठन्नेव शास्त्रं
 लिखामि स्वयं पाणिनैवात्मने स्वात् ।
 गुरोः प्राप्य तिष्ठन् गृहेऽस्यैव रम्ये
 प्रयोगप्रकाशं य(ज)गत्स्वार्थहेतुम् ॥

इदमुक्तिव्यक्तिशास्त्रं प्रयोगप्रकाशापरनामधेयमित्यर्थः । सविशेषणेषु च विवक्षितेषु
 सहिताः प्रयोज्याः । यथा —

‘को ए मुंडे मुंडे दीर्घो चूर्ली धोती परिहें’ — कोऽयं मुण्डितमुण्डो दीर्घचूडः परिहित-
 धौतवस्त्रः ? विद्यार्थी ।

‘कैसें काह करत, को कस इहां, कैसें काह पढ, कैसें काहे, कैसें का किह, कैसे हि काहितौ, कैसें ककरें, कैसें काहां’ — कथं किं कुर्वन्, कः कीदृशोऽत्र, कथं किं पठति, कीदृशेन केन, कीदृशाय कस्मै, कीदृशात् कस्मात्, कीदृशे कस्मिन्, कीदृशस्य कस्य ।

सारदं कुरु (सादरं गुरुः) सेवामसौ विद्यार्थी स्वाचारः सुस्पष्टामुक्तिव्यक्तिं शुद्धेन पुस्तकेनान्वयार्थिने स्वसौ शिष्यहिताद् गुरोर्निरुपद्रवे गृहे अत्यैवोपकारशीलस्येति ॥ छ ॥

एते च लिङ्गार्थादयो विवक्षाक्रमेण छन्दोनुरोधेन च यथेष्टमपि प्रयोज्याः, नतूक्तक्रमेणैव ।

एतस्मादर्थदशकाच्च बाह्य एकादशोऽर्थो वेदेषु [प० ३७-२] शास्त्रेषु लोकेषु वा कापि नास्त्येव प्रायः, तस्य प्रयोगा दर्शनात् । एतानि च दशपदानि मूलानि कृत्वा, य एषां पल्लवाः — कालभेदजा आख्यातिकार्त्त-प्रत्ययार्थ-विशेषभावाद् लिङ्ग-संख्या-पुरुषभेदकृता उक्तानुक्तत्वनिबन्धना विशेषण विशेष्यभावभाविनस्ते च नियतसंख्या अप्रयनियतसंख्या एव । लोकोक्तिभर्त्रीनामपरिसंख्येयत्वात् । किन्तु मूलमाश्रित्य विवक्षा भवति । तच्च दशविधमेव । तदनुगताश्च पल्लवा विवक्षिता अविवक्षिता वा यथेष्टं प्रवर्तन्त एव । अत एकादशोत्तराणि पञ्चगतान्येवोक्तीनामित्युक्तम् । एवं स्थिते त्रिवृत्तस्यादि-त्यादयो दर्शितलिङ्गानुशासनाश्च बाला यथाप्रज्ञमेक-ध्यादि विवक्षाक्रमेणोक्तिं शिक्षयितव्याः । ततो ज्ञातनिःशेषोक्तिभेदा संस्कृतं ज्ञानत्वेव परम् । तथा च सति यदि विशेषसंस्कारार्थं शब्दशास्त्रं सा(श्रा)व्यन्ते तदा को दोषः । किं च तदा तत् तेषां सुखप्राप्त्यै भवति । गुरुरपि चानायासेनैव बोधयत्यचिरेण च । इतरथा तु स्यादित्याद्योल्लिङ्गानुशासनानां च निर्माणमभ्यसने च निरर्थकमेव । अकृत-तदाभ्यासानामपि शब्दशास्त्रज्ञा(या)वज्जीवाभ्यासेन [प० ३७-२] तदर्थव्यगमदर्शनात् । न च कृततदभ्यासानां ज्ञातशब्दशास्त्राणामभ्यस्ततर्कमीनांसार्थशास्त्रशा(सा)हित्यानामपि लेखपत्रादिषु लोकव्यवहारोपयुक्तेषु [अ]नभ्यस्तोक्तिप्रकाराणां प्रावीण्यं कदाचनापि भवति । दृश्यन्ते हि सर्वज्ञा अपि छान्दसवदितरजनवद् वा तदर्थं तदभिव्यक्तमभ्यर्थयन्तः, इतरजनेषु पठितमूर्ध- (र्त्त)व्यपदेशमाजश्च । उक्तिप्रकाराभिज्ञास्त्वज्ञातेतरशास्त्रा अपि लोकव्यवहारं प्रवर्त्य(ते)- यन्तो राजगृहादिषुपादेया दृश्यन्त एव । अतः शास्त्रस्य प्रथमं दृष्टफलं लोकव्यवहार एव । अत एवैतच्छास्त्रं कृतम् । तस्माद् उक्तिव्यक्तिं बालाः शिक्षयितव्या एव ॥ छ ॥

॥ इत्युक्तिव्यक्तिविवृतावुक्तिभेदव्याख्या ॥

अथ 'अकर्मक-सकर्मका एवम्' [का० ९] इत्युक्तम्, अतो बालशिक्षार्थं तदनुगता लोकोक्तयो अपरा अपि कियन्त्यो लिख्यन्ते । तत्राकर्मकसम्बन्धात्पुत्राणां तास्मादद् यथा -

'भांग न्हाए धर्मु हो, पापु जा' - गङ्गायां स्नाते धर्मो भवति, पापं याति ।

अथवा - 'धर्मु मा, पापु या' - धर्मो बभूव, पापं जगाम ।

अथवा - 'धर्मु होइह, पापु जाइह' - धर्मो भविष्यति, [१० २८-२] पापं यास्यति ।

- एवमन्येऽपि पञ्चवाः पूर्वोक्ताः प्रतिप्रयोगं योज्याः बालशिक्षार्थम् । ग्रन्थविस्तरमयाच्च न दर्शिताः ॥ छ ॥

'जस जस धर्मु बाह, तस तस पापु घाट' - यादृग् यादृग् धर्मो वर्धते, तादृग् तादृग् पापं घटति, घटयति वा । पट् चल्ने भ्यादौ, सुरादौ च ।

'जब जब धर्मु बाह, तब तब पापु ओहट' - यदा यदा धर्मो वर्धते, तदा तदा पापं अवघटति, अवधटयति वा । घट संघाते सुरादौ ।

'जैसे जैसे धर्मु जाम, तैसें तैसें पापु वा(ला)म' - यथा यथा धर्मो जायते, तथा तथा [पा]पं क्षीयते । अनी पादुर्भावे; क्षि क्षये, क्षयति वा ।

'जैइं जैइं धर्मु पसर, तेइं तेइं पापु ओसर' - येन येन धर्मः प्रसरति, तेन तेन पापम-पसरति । सृ गतो, उपसर्गादिशोन्तरम् ।

'यैहा यैहा धर्मु चढ, तैहा तैहा पापु खस' - यस्मिन् यस्मिन् धर्मश्चढति चटयति वा, तस्मिन् तस्मिन् पापं स्खलति हसति वा । चट स्फुट भेदने; स्खल संचये, चलने च । तुण(म) इच्छ(स) शब्दे ।

'जाहां जाहां धर्मु नांद, ताहां ताहां पापु मान्द्र' - यत्र यत्र धर्मो नन्दति, तत्र तत्र पापं भन्दते । टुणदि समृद्धौ; नदि स्मृतिमोदादिषु, गतावत्र ।

'जा किह धर्मु कीज, ता किह पापु खीज' - [१० ३८-२] यस्य धर्मः कियते [तस्यै] पापं क्षीयते । लुक्क्य करणे, क्षीज कूजेत्यादि; खिद्यत इवापास्तत्वात् ।

'जातौ धर्मु पाविअ, तातौ पापु सामिअ' - यतो धर्मः प्राप्यते, ततः पापं शाम्यति । आप्ल व्याप्तौ; शब्द दम्भ उपशमे ।

'थाकर धर्मु उसस, ताकर पापु ओरुत' - यस्य धर्मो लच्छुसिति, तस्य पापमवहसति । श्वस प्राणने; हसे(म) हसने; हसति वा ।

- एवमन्येऽप्यकर्मकेषु लोकोक्तिप्रकाशः क्रिया-कारकानुसारेण प्रयोज्याः ॥ छ ॥

अथापरेऽप्यकर्मकेषु प्रकीर्णप्रयोगा लिख्यन्ते । यथा -

'बाल रँग' - बालो रिंगति । रिंगिर्गल्यर्थेषु ।

'अंमेळुआ काळत आळ' - अंमेळुकमार्फत्लाभे । अशि रमि गन्दे; इळ प्रेरणे; आभ्यामंमेळुकसिद्धिर्यथाकथञ्चित् । अथवा देशिपदमेतत् ।

‘शीर्षां देन्त आच्छ’ — स्नानिका दददास्ते ।

‘तरुण वरुण’ — तरुणो वरुणति । वरुणार्गल्यबोधे ।

‘बृद्ध कुंथ’ — बृद्धः कुन्थति । कुन्थि युधि दुधीत्यादि ।

‘सांखु नान्द’ — सांखो नन्दति । नन्दे गर्दे शब्दे ।

‘पीडें कान्द’ — पीडया कन्दति । कदि कदि कृदीत्यादि ।

‘बहु लोंजें संकुड’ — वधूर्लज्जया संकुचति । कुंच कुंच कौटिल्यात्पी [१० ३१०]

भावयोः ।

‘जूझण किहं साज’ — योद्धुं सजति ।

‘जिण आ उसज्ज’ — जित्वा आगत उत्सजति । पस्ज गतौ ।

‘ममहा मूज्ज’ — मर्महतो मूर्च्छति । मूर्च्छा मोहेति ।

‘गोदंहा खंज’ — गो(गोऽ)दंडके हतः खंजति । खजि गतिवैकल्ये । गविम् गोदंड इव, अधः काय उच्यते । देशिपदं वा गोड इति, चूतड-पेट-रीडादिवत् ।

‘मांत हाथि गूंज’ — मत्तो हस्ती गुञ्जति । गुंजि अव्यक्ते शब्दे ।

‘अयाण पूछा लट’ — अज्ञानः पृष्ठो लटति । लट परिभाष्ये बाह्ये च ।

‘घोड घूळि लोट’ — घोटको घूले घूल्यां वा लोटयति । लुट विलोटने । अथवा, लोलति, लोटु अनादरे । डलयोरकत्वे ।

‘विडरा घोड उफड’ — विद्रुतो घोटक उत्फलति । दल विफला विसरणे ।

‘वआलिं रूखु(खु) उपड’ — वाताल्या वाताभ्यां वा वृक्ष उत्पटति । अट पट इ[ट] गतौ ।

‘मलाउझ माळ अफोड’ — मलयुद्धे मल्ल आस्फोटयति । स्फुटिर विशरणे ।

‘सूयें पच्छोड’ — सूप्येण प्रस्फोटयति । स प्रवाविवक्षिते कर्मणि ।

‘समाण वेताल कीड’ — श्मशाने वेतालः क्रीडति । क्रीडृ विहारे ।

‘जन्ह बधु बफा’ — उष्ण [१० ३१०-२] वस्तु बर्फति । बर्फ रफ रफीत्यादि ।

‘विहांगहिं आदितु रफा’ — विमानके आदित्यो रफति । उक्त एव ।

‘चेलिका वोटिं खेळ’ — चेलिको वर्चकेन खेलति । वेल् खेल खेल् गतौ । चैलतीयेवं शीलथेली स एव चेलिक[ः], संज्ञायां कः । एवं लाडिकः । लड उपसेवायाम् ।

तथा वृत्तत्वाद् वृत्तम्, संज्ञायां के, वृत्तकम् । लाक्षणवं पेलकपर्यायम् ।

‘नहरुणं खोड’ — नमोरूपेण खोडति । खोडृ गतिप्रतीयाते । नमोरूपो व्याभिचिदेशः, सर्वगत्वात् स्वच्छत्वाद् वा । डलयोरकत्वे — ‘अंग खोळ’ — अंगं खेलति ।

‘चोरें मूड दुखिआ कांख’ — चोरेण मुष्टो दुःखितः कांक्षति । कांक्षि कांक्षायाम् ।

‘मोसैं पापं सुखिआ तूरा’ — मोष्ये प्राप्ते सुखितस्तुष्यति, हृष्यति वा । लुष इव लुष्टौ । मुष्यत इति मोष्यं वस्तु । अगमि रूपम् ।

‘धनें पूर्ते पापं सत्तु को उरुत’ — धनें पुने च पाप्मे सर्वे कोऽपि उरुसति । लस
रूपेणक्रीडायाम् ।

‘भागे बल्ले वी(धी)र पर रह’ — मध्ये बल्ले धी(वी)रः परं रहति । रह स्वागे ।
जीवितलोभं त्यक्त्वा युध्यत इत्यर्थः ।

‘उपरहन्ती कादं तल छड पेदे रह’ — उपरिधादाकृष्टो (?) उपरिधादाकृष्टे तल
[६० ४०-२] सिष्टं प्रकरणे रहति । अवशिष्यते । उपरितनं गृहीत्वा त्यज्यत इत्यर्थः ।

‘भारित चोर निस्वा’ — नार्धमाणश्चोरो निस्त्वायति । छै स्त्रै शब्द-शो(सं)वातयोः ।
निःसत्त्व इवाचरति निःसत्त्वायते वा ।

‘छूट बाछा भमि भमि कुद’ — छुटितो वरसकलणको वा भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा कुर्वति । कुर्व
खुर्वं कुर्वं क्रीडायामेव ।

‘जोड धरा उबक’ — आर्द्रं धृतमुद्वहते । वकि कौटिल्ये ।

‘बाल चौक’ — बालश्चकते । चक प्रतीपाते । चमत्करोति ।

‘अंधारी राति चोर ठूक’ — अन्धकारो विद्यते यस्या इत्यन्धकारिण्याम्, अथवा अन्धकारः
संजातो यस्या इत्यन्धकारितायां रात्रौ चोरो दौकते । दौक गत्यर्थो दण्डके । तदस्या-
भूतीन् । तारकादित्वा(त्वा)त् संया(वा)ते इति च ।

‘छौडी लागि टेक’ — लकुडिकायां लगित्वा टेकते । टिकु टीकु गतौ, वंडके । स्वस्यो
लगुडो लगुडिका । लगे संगे ।

‘आगि लामे वांस फूट’ — अग्नौ लमे वंसः स्फोटते । स्फुट विकसने ।

‘भार लेन्त निहुड’ — भारं गृह्णन् आदधानो वा खात्वा निहुडते । हुडि पिडि संघाते ।

‘भपे काप’ — दरेण कम्पते । कपि चञ्चे ।

‘बलकरां डाल वड [१० ४०-२] रोहि लांब’ — बलस्य दालायां वडरोहिका अवलम्बते ।
लजि अवब्रश्चयते । दल डि(जि)फला विहरणे । हेताविन् । दालयति विस्तारयति
वृक्षमिति दाल । अङ्गि रूपम्, यथा मिदा ।

‘सोअणिहार जंभ’ — स्वप्सन्, स्वप्सुकागो वा, सुषुप्सुर्वा, जम्भते, नृ(मृ)जम्भते(ते) वा ।
जम तु(वृ)मी गात्रविनामे ।

‘मदे पिदे विते खाई जणिदे घूग’ — मदे पीते विषे वा(खा)दिते उन्निदे वा सति,
वूर्णते । घुण घूर्ण अमणे ।

‘पाक ऋण पिबुल’ — पक्वो ऋणो विपूयते । पूयी विव(स)रणे दुर्मान्ये च ।

‘सुकाळ अनु निफज’ — सुकाले अर्थं निष्कायते । स्वययी ओप्यायी वृद्धौ ।

‘मैंफे खुहु खुहु कर’—श्लेष्मणा क्षुहुत् क्षुहुत् काश(स)ते । काम्बु शब्दकुरसायाम् ।
क्षुहुदित्यन्यक्तानुकरणम् ।

‘पुनवन्तेकरें मोजं भूषे(खे) बाखण अघांति’—पुण्यवतो मोल्येषु बुभुक्षिता ब्राह्मणा
आधवन्ते । गुड घुड गतौ । आघ(घं)ति आघयन्ति वा । अघ पापकरणे विकल्पे
नन्तः, अनेकार्थत्वात् ।

‘हल्लअ वथु पाणिं तरंग’—लघुकं वस्तु पानीये प्लवते । पुळ, घुळ गाळ सीळ गतौ ।
तरंग इवाचरति, तरंगायते वा ।

‘चडई [५० ४१-१] पाखे रुअ वायं उडा’—चटिकापक्षेण तूलं वातेनोद्धीयते । डीळ
विहायसां गतौ ।

‘ओदै कापडं पाणि गल’—आदै(दैं) कर्पटे पानीयं गलति । गड सेचने । डल्योरेकत्वे ।

‘वर्षाकालं मीतिं विमम’—वर्षाकाले मित्तिर्विषमति । मम ध्रुम वैकल्पे ।

‘पर्वतउ टलधि विसितु कि बल’—पर्वतोऽपि टलति विशिष्टः किं बलति । टल द्रुल
वैकल्पे । बल प्राणने ।

‘सिष्ट आपणे बोले न चलइ’—सि(शि)ष्ट आत्मीयवचसि न चलति, बोले वा । बुर
निमज्जनेऽनेकार्थः ।

‘मीच्छें बोले काळ न रोहइ’—मिथ्याभाषिते कदाचनापि न रोहति । रुह जन्मनि ।

‘जो फुड बोल सो गांग न्हा’—यः स्फुटं वदति स गंगां स्नातीव ।

‘विलखाई रोव’—विलक्षया रोदिति । रुदिरु असु(श्रु)विमोचने ।

‘उणीइ भा तेइं सोअ’—उन्निद्रो भूतस्तेन स्वपिति । निष्वप् स(श)ये ।

‘निदालुध जांत मीति अभिड’—निद्रालुब्धो गच्छन् भित्तावमीहे । ईड स्तुतौ ।

‘जो जान, सो वाग’—यो जागर्त्ति स वरगते । जागृ निद्राक्षये । सावधानो न सुष्यत
इत्यर्थः ।

‘जो पूच्छ सो आच्छ’—यः पृच्छति स आस्ते । आश(स) [५० ४१-२] उपवेश(स)ने ।
पर्यालोचितकर्त्ता न नश्यतीत्यर्थः ।

‘पूतकरें वषावें नाच’—पुत्रस्य वर्द्धापनके नृत्यति । नृती गात्रविक्षेपे । वर्द्धापनं चुरादि-
निपातेषु ।

‘धाम घाला उद सुखा’—धर्मे धातितं सार्द्रं सु(शु)ष्यति । शुष शोषणे । हंस्यर्थाश्चेति
स्वार्थे नन्ताद्धन्तेर्धातितमिति रूपं प्रापितमित्यर्थः ।

‘धावन्त पसीज’—धावन् प्रस्विद्यति । स्विदा गात्रप्रक्षरणे ।

‘पंचगवें पीएं सूझ’—पञ्चगव्ये पीते सु(शु)ध्यति । शुष शौचे ।

‘रशु(सु) काहु न सीझइ’—रसः कस्यापि न सिञ्च्यति । पिबु संराशौ ।

‘जोन्हे चकोर तूत हो’ —ज्योत्स्नाया चकोरस्तुप्यति, तृप्तो भवति वा ।

‘अघाण नीचु दर्प’ —अघावात्रीवो दृप्यति । दृप हर्षण-भोचनयोः; अघ पापकरणे
अदन्तः । अघनमघा तृप्तिरनेकार्थत्वात् । सं(शं)सिप्रत्ययादा, सा विद्यते यसेति ।

‘विचिकित कि मोहिअ’ —विचिकितः किं मुञ्चति, मोह्यते वा अन्येन । मुह वैचित्ये ।

‘नीचु पर माचै’ —नीचः परं माधति । मदी हर्षे ।

‘अपराधे कोह, रूस’ —अपराधेनापरा[धा]द्वा कुप्यति, क्रुध्यति, रुप्यति । कुप क्रुध
रुप रोषे ।

‘संतुष्टेहि थोडेहि पूज’ —[५० ४२-१] संतुष्टस्य स्तोकेनैव पूर्यते । पूरि आप्यायने ।

‘लोमी अणपांवत क्लेसिअ, नित खीत्र’ —लुब्धो अणामुवत् (०न्) क्लिश्यति, नित्यं
खि(खि)द्यते । क्लिशू विधाधने, खिद दैन्ये ।

‘मनावेउ न मानइ’ —मानितोऽपि न मन्यते । मन ज्ञाने ।

‘बारिसं गोवरु ओकिरा’ —वर्षासु गोमयमुत्किरति । कृ विक्षेपे ।

‘पुराण लेउ उकिल’ —पुराणो लेप उत्किलति । किल सं(शै)त्य-क्रीडनयोः । इनि ति
उकेल । उत्कलयति ।

‘कांग कवडा उविड’ —काणः कपर्दका उड्डिडति । विड भेदने । इनि तु उवेड । १५
उड्डेडयति । डलवोरेकखे —उवेलयति पशूनि ति सकर्मकोऽपि ।

‘विसिडु न चाहा मिल्ह’ —विसि(शि)ष्टो नान्विष्टो मिलति, चाहितो वा । मिल् श्लेषणे,
चह परिकल्कने, अनेकार्थत्वात् ।

‘वेदह खेलणि खेल’ —वैदग्ध्यः खेलनैः खेलति । खिल खेलने । विगतं वैदग्ध्यं यस्य ।
खेलयतीनि खेलनाः —कन्दुकादयः ।

‘सिष्टु लाजे संकुड’ —सि(शि)ष्टो लज्जया संकुटति, संकुचति वा । कुट कौटिल्ये; कुच
संकोचने ।

‘बूजणें सउं सवकाहु तूट’ —दुर्जनेन समं सर्वस्य कस्यापि वुट्यति । वुट कलहकर्मणि ।
रज्जुस्तुत्यति —‘जेवडि तूट’ ।

‘सूखें काटे [५० ४२-२] कौआ करड’ —शुष्के काटे काकः कूडति । कूड घसने । २५
‘दुआर पइसति निहुड’ —द्वारि प्रविस(श)निष्ठुटति, निहुडति वा । वुट प्रतीघाते; हुड
संघाते ।

‘थोलें उचरु काहु फुरइ’ —उके सत्युत्तरं कस्यैव स्फुरति । स्फुर स्फुरणे ।

‘सयाण सबहति व्यापार’ —सज्ञानः सर्वत्र व्याप्रियते । पृष्ठ व्यायामे ।

‘एकै यधु नित खाजत उविजा’ —एकमेव वस्तु नित्यं खाद्यमानमुद्विजते । उविजी भय- ३१
चञ्चयोः ।

‘नाग लजा’—नगो लज्जते । ‘नागि लज्जा’—नगा लज्जते । उलजी (उलस्ती ?) बोडे ।
‘अनिके विण’—अनिकेन वृणुते, वृणोति वा । णिजिस्स सौ(शौ)चे, ति निक्खम् । धृणु
दिमौ ।

‘मेघु गाल’—मेघो गर्जति । गर्ज्ज मार्ज्ज शब्दार्थौ ।

‘जाले लागे पालीहाकां हांडी मासु बुड’—जाले लघे ज्वालायां वा पालिच्छ(क ?)या
धक्कितं बाडिकायां मांसं चुटति, चुटयति वा । बुड बुड अल्पीमावे; नक्क धक्क
पसि नाशने । धक्कितं पिहितमित्यर्थः । पालयति रक्षतीति पालिका विधानम् । स्वल्प
मांसं बाडिका ।

—एवमन्येऽप्यकर्मका उक्ताः । सपलधाव प्रयोज्या यथेच्छमिति ॥ छ ॥

ॐ

अथ [५० ४२-२] सकर्मका उदाह्रियन्ते । यथा—

‘जब पूतु पाळ मखाल, तव पितरन्हु सर्गु देखाल’—यदा पुत्रः पापं कालयति, तदा
पितृन् स्वर्गं दर्शयति । झल शौचे । भित्तुभिर्भा ।

‘जेत जेत पग वनु चोराज, तेत तेत आपण पूतु हराव’—भावकावत् परधनं चोरयति,
तावत् तावद् आत्मनः पुन्यं(प्यं) हारयति । नाश, नाशयति । जुह स्तेपे ।

‘जो परकेंहं बुरुअ चित, सो आपणुकेंहं तैसैं जा(यं ?)त’—यः परस्य कृते विरुद्धं चिन्त-
यति, स आत्मनः कृते तादृशमेव मन्थयते । चिति स्मृत्याश्च; मग्नि गुप्तभाषणे ।

‘जेम जेम मा पूतुहि दुखाल, तेम तेम दूजणकर हिण जाल’—यदा यदा—यथा यथा
वा माता पुत्रं दुर्लभयति, तदा तदा—तथा तथा वा दुर्जनस्य हृदये(यं ?) ज्वाल-
यति । लड उपसेवायाम्; ज्वल दीप्तौ ।

‘अहिर गोरु बाग मेलव’—आमीरो गोरूपाणि वगै मेलयति । मिळ तिल झिह केहने ।
डलयोर्विपर्यये तिलस्य [ड ?]—‘उत्तेड’—उत्तेडयति ।

‘घोड थणत्राला न्हात तु(उं)तेड’—घोटकं स्थानपालः[?] खान्तमुत्तेडयति ।

‘थयालिं रूखुं उलंड’—वाताली वृक्षमोखंडयति । ओलडि उल्लेपे । [५० ४२-२]

‘उनाड चूडा सोनार’—उन्नाडयति चूडकं स्वर्णकारः । नट अवस्थान्दने ।

‘पोटल बांध ल्हुसिआरु’—आधयति पोटलकं छंटकः । बध संब(स)मने । बध्नाति,
बन्ध बन्धने ।

‘पोटल लै जाण पार’—पोटलकं गृहीत्वा गन्तुं पारयति । पृ पूरणे ।

‘बलिअ परा धनु जो(चो ?)ड । चोड(र ?) गांठि छोड । कांड अच्छोड । पहारी चोरहि
लौडें कूट’—बलवान् परधनमाचोडयति । चौरौ ग्रन्थि चोटयति । कांडमाच्छोडति ।
प्रहरकी चौर (चौरान् ?) लघुडेन कुटयति । खुट खुट कुह छेदने ।

‘चूके मासु चुडाव’—चुकेण मांसं चुडयति । पुष्टं चुष्ट अलरीभावे; हेनरविति ।

‘नालु मालहि मोड’—मल्लो मल्लं मोटयति । सुट संचूर्णने ।

‘हुगिपु (खु) आधु घटाव’—हुमिखो अर्थं घटयति । घट चलने हेतुर्थे । अन्यथा तु अर्थो घटति घटयति वा दुर्मिक्षे ।

‘कुआरु नदी ओहटाव’—आश्विनो नदीभवघटयति । हेतौ । अन्यत्र तु अववटति नदी ।

‘कुडुम्बि परु छाथ’—कुडुम्बी गृहं छादयति ।

‘केवट नाव [५० १४२] घटाव’—कैवर्त्तो नावं प(ख)टयति । छट खट संवरणे ।

‘केण साट । फाट तुंग । रुम पीज । कणिक पील’—कय(या)णकं सटयति । पाटितं तृजयति । तूलं पीजयति । कणिकाः पेसयति, पिटष्टि वा । षट तुजि पिजि पिस हिंसादिपु । पिपू संचूर्णने । गोधूमस्य धुद्रावयवाः कणिकाः ।

‘नाउ आंग पीच’—नापितो अंगं पिचति । पिच कुटने ।

‘गुरु सीसन्ह ताड’—गुरुः शिष्यान् ताडयति । तड आघाते ।

‘बोलत जैवत जीम पां(ला)ड, जमाई आप चाउलु कांड’—बडन् जिबन् जिहां खंडयति, भुंजानो वा । यामातर्यावागते (जामातर्यागते ?) तंदुलान् कंडयति । खड खडि कडि मेदे ।

‘सासु सुई डाक । हालि खेतु पांस । कुपूतु कुल पांस’—क्षश्च मुखं धक्कयति, धक्कति वा । हालिकः क्षेत्रं पसयति । कुपुत्रस्तु कुलम् । नक्क धक्क पासि नास(श)ने ।

‘भंडारी पेई ताल’—भांडागारिकः पेदि(टि ?)कां तालयति । तल प्रतिष्ठायाम् ।

‘वरं कन्या तुलव’—वरेण कन्यां तोलयति । तुल उन्माने ।

‘धाड डाल डोकाव’—धातो दाळां दोलयति । डुल उत्क्षेपे ।

‘नइ बाकी काळ बोल’—नदी वृद्धा कक्षं बोलयति । बुर निमज्जने ।

‘गाड तोप’—गतै [५० ४४२] स्तूपयति । स्तूप समुच्छ्राये ।

‘गोरवे मनाव’—गौरवितान् मानयति । मान पूजायाम् ।

‘तेलि सरिसव पेल । हाथि रुपु(खु) पेल । घोड नाल डेव’—तैलिकः सर्षपान् पेलयति । हस्ती तु वृक्षम् । घोडको नालकं डेवयति । कल पिल डिप क्षेपे ।

‘सूअर घुड उकुंड । राजा मजा पाल’—सू(शू)करः कूटकुंडति । राजा मजां पालयति । कुडि जसि पल रक्षणे । अवकररासौ(शौ) घूटशब्दे लोके ।

‘सामिहिं मेवक विनव’—खामिनो(नः) सेवको विज्ञपयति । जप मानुवंवाश्च । स्वार्थे नन्त इत्यर्थः ।

‘गाडे चला संजव’—ग्रामं चलितः संयमयति । यमच परिवेषणे ।

‘वाढणि वाढि दासि कलवार फेड’—वर्द्धन्या मार्जन्त्या वा वर्द्धयित्वा संहृत्य वा दासी

चेष्टिका वा कृत्यवारं स्फोटयति । स्फिड बुद्धि (बुधि) हिसायाम् । कृत्यं=
वारयति=निषेधयति, कृत्यवारः=अवकाशः, अपवित्रत्वात् ।

‘साधु पीठ’ — शक्नुम् पिंडयति । पिंडि संवाते ।

‘लिहा पोंछ’ — लिखितमुत्पुंसयति । पुन्स अभिमर्द्दने ।

‘देउ पूज’ — देवं पूजयति । पूज पूजायाम् ।

‘राइ बलद जोड । सथवैद कान जोड’ — रद्दो(हो ?) बलीवा [१० ४५-१] इति
शस्त्रवैद्यः कर्णम् ।

‘घरू चूर हाथि’ — गुहं चूर्णयति हस्ती । यु(जु)ड चूर्ण प्रेष(र ?)णे ।

‘प्रमेउ प्रपंच’ — प्रमेयं प्रपंचयति । यधि विस्तारवचने ।

‘नगायरि सूरहि उतेज’ — नगाचार्यः सू(सू ?)रमुत्तेजयति । तिज निशा[म

‘गोत्र उक्कीर’ — गोत्रमुत्कीरयति । कृत संशब्दने ।

‘उषट’ — उद्धटयति । ‘आंगण वाट’ — अंगणं वर्द्धयति ।

‘अधिक दारु बडाव’ — अधिकं दारु वर्द्धयति ।

‘मेधु नदी बढाव’ — मेधो नदी वर्द्धयति । वर्षे च्छेदन-पूरणयोः ।

‘आंखी खंव’ — अक्षिणी खंभवति ।

‘कापडं तुंग’ — कर्पटं तुंगयति । लुधि तुभि अर्द्धने ।

‘तेलें पा मखार’ — तैलेन पादौ प्रक्षयति । अक्ष प्रक्षणे ।

‘देसु छड छेवडु’ — देशं छंयति छंटाकः । रुदि छदि स्तेये ।

‘अज छई’ — अजं छर्दयति । छई वगने ।

‘हाथि गुड महाउनु’ — हस्तिनं गुंडयति महामात्रः । गुडि वेष्टने । भस्मना

‘बलाहिर गांउ वाट’ — बला(ली?) वीरो ग्रामं वंयति । वदि विमाजने ।

‘हुआर भांड’ — द्वारं मंडयति । मडि म्वायाम् ।

‘विडरा घोड उलाळ’ — विद्रुतो घोडक उलालयति । बालकः कंडुकं वा ।

‘बाल दुलाळ’ — बालं [१० ४५-२] दुर्लालयते । लळ ईप्सायाम् ।

‘मुहुं निहाळ’ — मुहं निभालयते । भळ आगंडने ।

‘धनु निवेद’ — धनं निवेदयते, अर्पयतीत्यर्थः ।

‘बाचां निवेद’ — वाचां निवेदयते, कथयतीत्यर्थः । विद चेतनास्थाननियामं

‘गुडें सरडि हथोली चाट’ — गुडेन लिप्तां हस्ततालिकां चाटयति ।

‘पोकल फोड’ — पूगफलं स्फोटयति । चट स्फुट भेदे ।

‘राजा आज्ञाप’ — राजा आज्ञापयति । ज्ञा नियोजने ।

‘तिरु सोंवें बास’ — तिरुन सुगंवेन वासयति । वस जेहच्छेदावरणेषु ।

- 'मध्यस्थ होइ विचार' — मध्यस्थो भूत्वा विचारयति । चर असंशये ।
 'अलत गांठे मुचाव' — आदत्तं ग्रामं मोचयति । मुच प्रमोचने ।
 'काठ काठ' — काष्ठं पाटयति । पट पुटीत्यादि ।
 'बौल पूर' — चतुष्कं पूरयति । बाल(खं) वा, रिक्तं वा । पूरि आप्यायने ।
 'कहणी कह' — कथानिकां कथयति । कथ वाच्य(कथं) प्रवक्ष्ये ॥ छ ॥
 'कन्या वर' — कन्यां वरयति । वर ईप्तायाय ।
 'कवड गण' — कपर्दकौन् गणयति । गण सङ्ग्रहणे ।
 'धूतु गनारहि अकल' — धूतो ग्राम्यं आकलयति । [५० ४६-१] ।
 'मल सगुतु मल सूच' — मद्रः शकुनो यद्रं सूचयति । सूच पैशुभ्ये ।
 'अहेडे जात बखोड' — अ[?]खेटकं मच्छन्तं व्याखोटयति । खोट क्षेपे । खोल क्षेप इति ॥
 पाठे — बगं खोलयति ।
 'पुरुषहि अनुसील' — पुरुषमनुसी(सी)लयति । सील उपधारणे ।
 'चिनु रच' — चित्रं रचयति । रच प्रतियत्ने ।
 'कलि साव' — कल्लिं कलहं वा सामयति । साम सात्त्व(भव)ने ।
 'हरावा गवेस; गा गवेस' — हारितं श्वेषयति, गतं वा । श्वेकं मार्गणे ।
 'भक्क वधु निर्मज' — मध्यकं वस्तु विभाषयति । भाज पृथक्कर्मणि ।
 'चीकण रूप(ल)प' — चिकणं रूषयति । रूक्ष पारुष्ये ।
 'ब्रीहिं लमिस' — ब्रीहि(ही)नुन्मिश्रयति । मिस(श्च) संपर्चने ।
 'पाता छेद' — पत्रं छिद्रयति; कर्णे वा । छिद्र कर्णश्वे ।
 'छेई (?) आक' — उत्सुकेनाङ्कयति । अकि लक्षणे ।
 'काजु निरूप' — कार्यं निरूपयति । रूप रूपक्रियायाय ।
 'पाता छेद' — पत्रं छेदयति । छेद द्वैर्वाकरणे ।
 'निलज्ज अपाण वान' — निर्लेज्ज आत्मानं वर्णयति । वर्ण वर्ण-क्रियायुगेत्यादि ।
 'काळ खप' — कालं क्षपयति । क्षप प्रेरणे ।
 'बहुते अवा' — बहुतरैणावयति । अष पाप [५० ४६-९] करणे, अनेकार्थस्वात् । २५
 अथवा अघाव, अघावयति । गुरु घुल गत्यर्थः ।
 'हिंदोल' — आंदोलयति, 'अवहेर' — अवधीरयति; इत्यादयश्च लोकोक्तेरुक्तम् ॥ छ ॥
 'भांवे जात पोदलि संजव' — भागं गच्छन् पोदलिकां संयोजयति, संयोजि वा । अत्रै-
 वार्थं युवादिर्विकल्पे नन्तः । पक्षे भ्वादिवात् । अर्थान्तरे तु — 'कान यो(जो)ड' —
 कर्णे युनक्ति । युजिद् योने । २६
 'परिहस(व) साह' — परिभवं साहयति, सहति वा । सह भर्षणे । भौवादिकेन सहति ।

‘जातं प्रेर’—जा(या)नं प्रेरयति, प्रेरति वा । ईर प्रेरणे । अन्यत्र—हर्त्ते ।

‘घिञ् विल्व’—वृत्तं विलीनयति, विलाप(यः)यति । ली द्रवीकरणे । अन्यत्र—विलीयते विलिनाति ।

‘वृत्ति वर्ज’—वृत्तिं वर्जयति, वर्जति वा । वृजी वर्जने । अन्यत्र—वृक्ते, वृणक्ति ।

‘ऋण शेष’—ऋणं शेषयति, शेषति वा । सि(दि)य असर्वोपयोगे । अन्यत्र—विशिनष्टि ।

‘आपण काजु विशेष’—आत्मनः कार्यं विशेषयति, विशेषति वा । विपूर्वो अतिशये । अन्यत्र—विशिनाष्टि ।

‘पितर तर्प’—पितृस्तर्पयति, तर्पति वा । तृप ग्रीणने । अन्यत्र—तृपयति, तृप्नोति ।

‘घर छाअ’—गृहं छादयति, [५० ×७-१] छदति वा । छद अपवारणे । अन्यत्र—छादयत्येव ।

‘पडिआर खांड भाअ’—परिवाके(ः) य(स्त्र)ङ्गो भाययति, मयति वा । मी गतौ । अन्यत्र—मीनाति, मिमी(मीनीः)ते ।

‘दूठ हौस’—दुष्टो हिंसयति, हिंसति वा । अन्यत्र—हिनस्ति ।

‘निधि आसाद’—निधिनासादयति, आसदति वा । आसात्पथे । आडः सद[ः] पथर्थे । अन्यत्र—आसीदति ।

‘परा वस्तु आप’—परस्य वस्तु आपयति, आपति वा । आप्ल लंभने । अन्यत्र—आप्नोति ।

‘जेवडि ताण’—जुवर्धि तानयति, तनति वा । तनु सु(शु)द्धोपतापयोः । अन्यत्र—तनोति ।

‘लेण वाच’—लेलं वाचयति, वचति वा । वच संदेस(श)ने । अन्यत्र—वक्ति ।

‘काजु भाव’—कार्यं भावयते, भवते वा । भू प्राप्तावात्मनेपदी । अन्यत्र—भवति ।

‘गौरवे मान’—गौरवितान् मानयति, मानति वा । मान पूजायाप् । अन्यत्र—मीमांसते ।

‘भांजे मांज’—भाटानि मार्जयति, मार्जति वा । मज्जू सौ(सौ)चालंकारयोः । अन्यत्र—मार्ष्टि ।

‘कुडाव’—स्फुटापयति [स्फुट भेदने] । सत्यापयति । सत्यार्थवेदानामाप् । कारादीनामा-
यागममाहुः । कारापयति, वर्णापयति, कृत्रापयतीत्यादि ॥ [५० ×७-२]

—एवमादयः स्वार्थे जन्ताः सकर्मका लोकोक्त्यनुगता यथायममन्येऽप्युक्ताः ॥ छ ॥

ॐ

अथानिवन्ताः सकर्मका यथा—

‘मीठ जेवण मांग’—मिष्टं जिवितुं संगति । अंगि मणि स्वमि—इत्यादि दण्डके,
अनेकार्थत्वात् ।

‘जूठ खा’—उच्छिष्टं खादति । खाह भक्षणे ।

‘दूबअ उवाहि नौद’—दुर्बलं समर्थं निवृत्तिं निदि कृत्वाणाम्

‘रहसगत कुञ्ज लोच’ — रससाधिकः रूपमपि लुपति । लघि [गतौ ?] कैतवे च ।

‘विणवे किं सम्बन्धि उकोट’ — वादे जेतुं सम्बन्धुत्कोचति । कुञ्ज शब्दे ।

‘कोहात्री लट लोच’ — कोपिता जटां लुंचति । लुंच अपनयने ।

‘पाणि व(स्त्र)परं उलुंच’ — पानीयं कर्परिणोलुंचति । स एव ।

‘यो परहि वांच सो पापु सांच’ — यः परं वंचति स पापं संचिनोति । वञ्चु चञ्चु इत्यादिः ।
गत्यर्थाः ।

‘यो गुरु आंच सो पापु मुंच’ — यो गुरुमंचति स पापं मुंचति । वंचादिभ्येव [मुञ्चु] ।

चिञ् चयने । अञ्च गति-पूजनयोः ।

‘घोडे हाथि साज उसज’ — घोडकान् दृक्षिनः सज्जति, उत्सज्जति । वस्त्र गती ।

‘नाठ खोज’ — नष्टं खोजयति = अन्वेषयति । कुञ्ज खुज [१० ४८-१] स्त्रेयकरणे ।

‘कुपुत कुल लांछ’ — कुपुत्रः कुलं लांछति = कलंकयति । लाछि लक्षणे ।

‘भरु बांछ’ — भद्रं बांछति । बाछि इच्छायां ।

‘पाम खजुहाव’ — पामानं पामा वा खज्जति । खर्ज मार्जने ।

‘नव कापडु गांज’ — नवं कर्पटं पटं वा गुंजति, गंजति वा । ‘मांज’ — गुंजति । गज
गुञ्जि सृजि मिजि गर्ये(र्जे) शब्दार्थाः ।

‘वणिजें धनु अर्ज’ — वाणिज्येन धनवर्ज्जति । अर्जं मर्ज्जं अर्जने ।

‘दुइ एक जोड’ — द्वावेकव यौड(ट)ति । यौड(ट्) संबन्धे ।

‘बलिअ दुबलेहि संकडाव’ — बली दुर्बलं संकटति । कटे वर्षावरणयोः ।

‘पोलि उलट’ — पोलिकां उलटति । ‘पलट’ — अ(ःप्र)लटति ।

‘माझ मूर्ध(र्ख)हि लटाव’ — माज्ञो मूर्ध लटयति ।

‘अयाण लट’ — अज्ञानो लटति । रट लट परिभाषणे ।

‘सण सड’ — सणः स(श)टति । ‘साड’ — सणं सा(शा)टयति । स(व)ट रुजाविस(श)र-
णगत्यवशा(सा)दनेषु ।

‘बहुत पकु वाडति’ — बहव एकं वटन्ति । वट चेष्टने ।

‘अहेडी साकज उखेड’ [१० ४८-२] — आस्तेदितः श्वापा(पदा)न् उत्खेडति । खिट २३
उत्रासने ।

‘माणिक जड’ — माणिक्यं जटति ।

‘धूलि झड’ — धूलिर्झटति । ‘झाड’ — धूलिं झाटयति । जट झट संवाते ।

‘दयादु दयादहि झंझाड’ — दयादो दयादं झंझाटयति = झंझाटं करोतीति नामधातुः ।

‘बुरुड उवेड’ — बिरुपाजुद्वेडति । बिड आकाशे ।

‘विडड उपड’—विडप उत्पद्यति । ‘उपाड’—विड(ट)पमुत्पाद्यति । अट प गतौ ।

‘प्रसार समिट’—प्रसारकं समिटति । ‘कापड समेट’—कर्पटं समेटयति । इट सगम्भ्याम् ।

‘धूलि उकुंड’—धूलिमुकुंडति—कुटि बैकल्ये ।

‘मुहु मोड’—मुहं मोटति । मुट प्रमर्द्ने ।

‘परा अकोड’—परत्वाऽऽचोटति । मुट अरूपीभावे ।

‘मांसु चूड, चुडाव’—मांसं चोटति, चोटयति ।

‘वाल खंड’—वालान् खंडति । मुडि खंडने ।

‘खेतु बांट’—क्षेत्रं वंटति । वटि विभाजने ।

‘भंडार लूट’—भांडागारं लुटति । रुटि लुटि स्त्रेये । ‘अरोड’ अरुंडति ।

‘बीज सोने गद’—बीजं सुवर्णेन मठति । मठ निवासे ।

‘सत्रतिहि उलोट’—सप्तस्त्रीमुल्लुठति । कुठि लुठि आलसे च ।

‘गासु मुंह आड’—[५० ४५-१] मांसं मुखे अडति । अड [अ]भियोने ।

‘मुहं पहण’—मुखे प्रभणति । मण दंडके गत्यर्थः । अथवा ‘पहण’—प्रहन्ति गत्यर्थोऽपि । अथवा ‘मुहं घात’—मुखे घातयति । हन्यर्थश्चेति चुरादित्वात्

एवं—‘गाडं जणु घात’—ग्रामं जनं घातयति । प्रस्मापयति ।

‘मुठेहिह सबहि आल’—मिथ्यैव सर्वान् आलति । अड उपसेवायाम्, लुडयोर्विपर्यये ।

‘दुलह दुलाल’—दुर्लभं दुर्लोचयति । ‘गेंदुआ उलाल’—कंदुकमुल्लासयति । विलासे । पूर्ववत् ।

‘अबाणेहें अकल धूत’—अज्ञानमाकलति धूर्तः । कड मदे ।

‘चेडी झोटे धार काड’—वे(चे?)टीं जूडे घृत्वा कडति । कड कर्मभ्ये(स्त्रे) ।

‘धनं गोअ’—धनं गोपायति । गूप रक्षणे ।

‘दूजणु सबहि संताव’—दुर्जतः सर्वान् संतापयति । हिंसार्थत्वात् स्वार्थे भक्तौ अन्यत्रार्कस्तपति ।

‘गुगुले धूप’—गुगुलेन धूपायति । लप धूप सन्तापे ।

‘आपणे आलाप’—आत्मीयानालपति । परल(रप लप)जल्प व्यवसायां जाचि ।

‘पीठि चाप’—पृष्ठं चपति । चप सान्त्वने । हिंसायां तु स्वार्थे क्त्वेन ‘अपे चपयति’ ।

‘गाडं घाति तोप’—गर्ते निक्षिप्य घातित्वा वा [५० ४९-२] सोपति । तुप जुं प्रभृतयो
हिंसार्थाः ।

‘चाणा चाव’—चणकान् चर्व्वे(र्षे)ति, चर्व्वयति वा । हिंसार्थत्वात् । अर्व्वे(र्षे) चर्व्वे(र्षे) गतौ ।

‘आसिं लव’—अक्षिणी लवति । लुवि तुवि अर्द्धने ।

‘अमाइ चुंव’—यामानरं चुंवति । चुवि वक्त्रसंयोगे । मं(मां)गल्यकरणेऽपि लोके ।

‘वृत् भण’—विविधप्रकारमुक्तं व्युक्तं भणति ।

‘महु वीण’—मधूकानि व्यणति ।

‘केणे विकण’—कय(याऽ)णकाणि क्षुद्रवस्तूनि विकणति, विक्रीणीते वा ।

‘रुव विअहण’—तूलं विधनति, विघ्नोति वा । अण रण वण भण मण कण
पकण प्वन धन घन शब्दे ।

‘गरुष तडका कान तोड’—कु(गु)रुकस्ताडकः कर्णं तोडति । तुड तोडने ।

‘रुठ पाहुण व्होड’—रुष्टं पाहुणकमाहोडति । हुड् हौड् गतौ ।

‘बलिअ दुबलेहि अरोड । दहि विरोड’—बली दुर्बलमारोडति । दधि विरोडति ।

लश्रुतौ—विरोडति । लोल, लोलति । रोड् अनादरे ।

‘भाजुं जान, त पुणि सान’—शक्त्तुन(न्) वनति, वर्णयति वा । ततः सनति, सन्नयति ।
वा । वन वण संमतौ ।

‘अनाजुं जेव, पाणि अचम’—अन्नाद्यं जिवति, पानीयमाचमति । [५० ५०-१] जमु छमु
जमु क्षमु अदने ।

‘देवहि नम’—देवं नमति । सादरनमने बंदत्यर्थे । तदभावे, पल्लवो नमति वातेन ।
णम प्रहृत्वे शब्दे ।

‘मेदलिहि इसा’—मेदलायै ईष्य(र्ष्ये)ति । इ(ई)र्ष्य ईष्या(र्ष्ये)र्थाः ।

‘चाणा दल’—चणकान् दलति । ‘वैरि उवाल’—वैरीन् उद्दालयति । सार्थे वन्तो
हिंसात्वात् ।

एवं—‘बोड उफाड’—घोटक उत्पा(स्फा)लयति, प्रष्टव्यम् । दलधिफला विस(श)रणे ।
‘उफाड’—उत्कलति ।

‘मड्ड मीड’—मुंडं मीळति । डश्रुतौ मीडति । मील सील क्षमील निमेषणे ।

एव—‘प्रजा पीड’—प्रजां पीडति । पीळ प्रतिष्ठेमे, हिंसार्थत्वात्, पीडयति वा ।

‘अक सहरी नीळ’—अकः सह(शफट्)रीं नीळति । नीळ वर्णे, अनेकार्थत्वात् । अथवा—

‘गिळ’—गिळति; ‘उगिळ’—उद्गिळति । गृ निगरणे । लश्रुतौ ।

‘मत्रे खील’—मंत्रेण कीलयति । कील, कंघे ।

‘कुड्बहि अनुकुल’—कुटुंबमनुकुलति । कुलं भावरणे ।

- ‘घोड पुल्ल’ — घोटकं पूरति । पूल संघाते ।
 ‘रुडु(ख) उमूल’ — वृक्षमुन्मूलति । मूल प्रतिघायाम् ।
 ‘अहिर गोरु उवेळ’ — आभीरो गोरुमाण्युद्वेलति ।
 ‘बुरुड उवेड’ — विस्(रु)पाण्युद्वेडति । [५० ५०-२] — लक्ष्मगतौ (उश्रुतौ) ।
 ‘जेवडि उकेल’ — रज्जुमुत्केलति । युम्बर्ति वा । ‘संकल’ — संकेलति । ‘पाथर उकेर’ —
 पाषाणमुत्केरति । रश्मगतौ (रश्मतौ) ।
 ‘गीवं धरि पेल’ — ग्रीवायां धृत्वा काष्ठिकः सेवकं पेलति । ‘सूठ फेड’ — उच्छिष्टं
 फेडति । उश्रुतौ । स्फोटयति वा ।
 ‘मांकडि उसल’ — मर्कटी उत्सलति । ‘न्हात उतेड’ — स्नातमुत्तेडति । उश्रुगतौ
 (उश्रुतौ) । चेलू चेळू केळू वेळू खेळू वेळू(ख) पेलू फेलू सेलू खेलू णल तिल गलौ ।
 ‘थाहें नाव उखल’ — स्थाने नौकत्खलति । खल चलने । अकर्मकोदाहरणं प्रासङ्गिकमत्र ।
 ‘लोग संगल’ — लोकः संगलति । ‘संगलाव’ — संगलयति लोकान् ।
 ‘खडी उगल’ — खटिकोद्गलति । ‘उगाल’ — उद्गालयति, वर्षतीत्यर्थः ।
 ‘कूड गाल’ — कूभमुद्गालयति, खनतीत्यर्थः ।
 ‘भातं मांसं लोणं छिउ एतवते कवलें भषा(खा)नि गलगलाव’ — भक्तमाष(मांसं)लवण-
 घृतानि एतावद्विरेतावद्धिः कवलैः भक्षामिगलगलयति । कः अग्निरपि । क्वादमे-
 र्वर्चन्ति, रक्षन्ति । वल प्राणने । कवला प्रासः । यावद्भक्षं तावानभिर्वेसासौ
 भक्षामिः । गलः कंठः । गल अदने । गलतीति गलौ । अत्र [५० ५१-२] —
 गलश्चासौ गलश्च गलगलः । तं करोति । ‘तत्करोति, तदाचष्ट’ इतीति रूपम् । एवम-
 संगता अन्येष्वुच्चाः ।
 ‘गानि पे(खे)व चर’ — गौः क्षेत्रं चरति । चर गत्यर्थः, अनेकार्थत्वात् साधने ।
 ‘आंग खोल’ — अंगं खोलति । ‘जांत वषो(खो)ड’ — यान्तं व्याखोडति । खोलू
 खोलू(ख) गतिप्रतीपाते ।
 ‘जुआरहि सउ जिण जुआरु’ — शूतकारशतं जयति शूतकारः । जि जये द्विकर्मकः ।
 ‘चूचीं देइ जिआव’ — चूचुकं दत्त्वा जीवयति । चूचुकं सानमुत्तम् । जीव प्राणधारणे ।
 ‘मुअ जीव’ — मृतो जीवति ।
 ‘हाड चवा’ — अस्थीनि चर्वति, चर्वयति वा; हिंसात्वात् । चर्व्य अदने ।
 ‘अघाई जेव’ — अघयित्वा जिह्वति । दिवि पिवि जिवि शीघ्रनार्थाः । अघ पापकरणे,
 अनेकार्थः ।
 ‘खेलु राष(ख)’ — क्षेत्रं रक्षति । अत्र रक्ष पाञ्चने ।
 ‘आरिसें प्रतिबिंब’ — आदर्शं प्रतिबिम्बयति । इति आसौ ।

‘वेद घोष’ — वेदं घोषति । धुषिह विशब्दने ।
 ‘भोजन आकाश’ — भोजनमाकाशति । काशि बाशि कांक्षायाम् ।
 ‘आष चूह’ — आषं चूषति । चूष पाने ।
 ‘दीने तुष’ — दत्ते तूषति । तूष तुष्टौ ।
 ‘चोस अनु सूष’ — चोरो धनं सूषति । तूष स्तेये ।
 ‘तैले कोपडा निरुस’ । ते — [५० ५१-२]

[अत्र ५२ अङ्काङ्कितं पत्रं विनष्टं मूल्यादर्शे]

‘नै तर’ — गर्दा तरति । तू प्लवन-तरणयोः ।
 ‘गामिणि चेलिआ पमुअ’ — गर्भिणी प्रसवति चेलिकाष् ।
 ‘दुखेँ सबइ तज’ — दुःखेन सर्वं त्यजति । त्यज यथोहानौ ।
 ‘सापु अमारोहि डति’ — सर्पो अभाग्यं दशति । दंश द(दंश)ने ।
 ‘धर्मिकर वगाह’ — क्षेमस्य दरी ग्राहते । गाह् विलोडने । शियां दरी । जलमवगाहते ।
 ‘बुरुअ सवहिँ अवाह’ — विरूपः सर्वमावाधते । बाधु लोटने ।
 ‘गुरु अमिवाढ’ — गुरुममिवंदते । यदि अमिवादन-स्तुत्योः ।
 ‘स्वेत जोत’ — क्षेत्रं जेतते । अतृ जुतृ मासने ।
 ‘बलद नाथ’ — बलीवर्ह नाथते । नाथ नाथ उपतावादिषु ।
 ‘सब लोग साथ’ — सर्वालोकान् अन्थते । अथि शैभिल्ये ।
 ‘हल्ल गाथ’ — पुष्पं अन्थते । अथि बकि कौटिल्ये ।
 ‘काज लोच’ — कार्यमालोचते । लोह लोच दर्शने ।
 ‘भृद कोटहि हरइ विरेक, तेइ सो ताहि साइक’ — भृद कोष्ठं हरीतकी विवे(रे)कते ॥
 तेन श(स)तां शंकते ।
 ‘बलदहि कड आक’ — बलीवर्ह कटे अंकते । अकि लक्षणे ।
 ‘घोड बरकाव’ — घोटकं वर्कयते । ‘बरका’ — वर्कते । कुक वृक आदाने । [५० ५१-१]
 ‘अर्थिआ समुदउ लांघ’ — अर्थी समुद्रमपि लंघते । अधि रधि गत्याक्षेपे ।
 ‘धवुरी भूज’ — धाना भर्ष(ज)ते । भृजी भर्जने ।
 ‘दाविँ भात अहुंड’ — दर्व्या गवतमाहुण्डते । हुडि पिडि संपाते ।
 ‘गडा सीध हुत माठ । घटितं सिद्धं सन् मंडते = मत्तणं करोति । मठि कठि
 शोके ।

'धूड उकुड'—कूटमुकुडते । कूटो अवकराशिः । कुडि दाहे ।
 'हाधि मांड'—हसितं मंडते । मडि मृषायाम् ।
 'कडि वेद'—कटिं वेष्टते वस्त्रेण । वेष्ट वेष्टने ।
 'मांडु मंडा, अवरहु मंडाव'—मंडो मंडते, अपरमपि मंडते । मडि परिभाषणे ।
 'मुंडु मुंड'—मुंडं मुंडते । मुडि मज्जने । 'फल तोड'—फलं तुंडते । तुडि तोडने
 'छारें मुहंड'—क्षारेण मुंडते । मुडि भरणे ।
 'भीचहि ताड'—भृत्यं तंडते । हिसार्थत्वात् तंडयते वा । तडि ताडने ।
 'चाडलु फांड'—तन्दूलान् कंडते । कडि मदे ।
 'जीम पां(खा)ड'—जिव्हां खंडते । मडि मन्त्रे ।
 'अहोड'—आहोडते । 'वहोड'—व्याहोडते, हसप्रस्थितम् । हेडु होडु अनादरे ।
 'मलें निवाड'—मद्राणि निवादते । धावु आप्छाप्ये(व्ये?) ।
 'बोड वागं धरि चाल'—घोटकं वरुणाय धृत्वा [१० ५३-२]

× × ×

[अत्र पुनः ५३-५४ अङ्काङ्कितं पत्रद्वयं विनष्टं मूलादर्शे]

× × ×

'वर्चयति' । 'निवट, निवटाव'—निवर्त्तते, निवर्चयति । निर्वर्त्तं, निर्वर्त्ताव
 निर्वर्त्तते, निर्वर्चयति ।
 'अपाण उवट, उवटाव'—आरुमानमुवर्त्तते, उवर्चयति । वृत्त वर्त्तने ।
 'काजु निलोठ'—कार्यं निछोठते । छुठ प्रतीयाते ।
 'सभा क्षोम'—समां क्षोभते । क्षुभ संचलने । वासयति ।
 'दक्षिणा संकल्प'—दक्षिणां संकल्पते । 'संकल्पाव'—संकल्पयते । कृपू सामर्थ्ये ।
 'ठकुरहि सेवकु ओलण'—स्थानपूरकं ठकुरं वा सेवको अवलगति । 'ओलणं लग'—
 अवलगने लगति, लग्नो वा । लगे संगे ।
 'गाडं जल'—ग्रामो ज्वलति । 'जाल'—ज्वालयति ग्रामं ज्वल्यति वा । सोपस
 तु मज्जलयत्येव । ज्वल दीप्तौ ।
 'माहि सौअर'—माधुः क्षरति, मातरं वा । 'सौअराव'—सरयति । 'विसराव'—विस्म
 यति । स्म आधाने मानुबन्धः । चिन्तायां तु—'कार्यं सौअर'—कार्यं सरति
 षितति । 'सौअराव'—सारयति, चिन्तयतीत्यर्थः । स्म ध्ये चिन्तायाम् ।
 'वाधहि डर'—व्याघ्रादरति=विभेति । 'वाधु डराव'—व्याघ्रो दरयति गाम्
 'विदार'—विवरयति । इ भवे मानुबन्धः । अन्यत्र—'काजु दार'—काष्ठं दाहयति
 इ विदारणे । [१० ५६-१]

- ‘गाडं चल’—ग्रामं चलति । ‘गाडं चलद् चलाव’—ग्रामं बलीवद् चालयति = गमयति ।
 कम्पने तु गानुबन्धः—‘हाथु चाल’—हस्तो चालयति । चल कम्पने ।
 ‘वायं लुबुधु’ हाळ’—वातेन वृक्षो हलति । हल विलेप(ल)ने । ‘हलाव’—हालयति
 वृक्षं वातः । ‘पे(ले)तु हलाव’—क्षेत्रं हलति ।
 ‘संडासीं चूड उगाड’—संदंशेन संदिश(०दंशि०)कया वा चूडकमुबडति, उन्नयति वा ।
 षल गन्धे ।
 ‘आंग उबल’—अंगमुद्वलति । बल प्राणने ।
 ‘हाथु संकोड’—हस्तं संकोलयति, संकोडति वा । ‘उकोल’—उत्कोळति, उष्णं करोति ।
 कुल संख्या(०स्त्रा ?)ने ।
 ‘रुठ अहोड’—रुठमाहोडति, अहोडति वा । हुल हिंसा-संवरणयोः ।
 ‘कटु सह’—कर्षं सहते । ‘सहाव’—साहयति । सह नर्पणे ।
 ‘उधान रम’—उधाने रमते । ‘रवाव’—रमयति, विरमति, विवर्चते, निवर्चते ।
 ‘कलिहारि अंकोस सबहि’—कलिहारिका सर्वानाक्रोशति । कुश आह्वाने ।
 ‘याचक निकुष्टहि संकोच’—याचको निकुष्टं संकोचति । कुच संवर्चनादौ ।
 ‘साळु दूश’—सा(शा)लं बोधति । ‘छावहि बुझाव’—सा(शा)लं छात्रं प्रबोधयति । बुध १०
 व्यगमने । [५० ५९-६०]
 ‘हिक’—हिकति, हिक(हिकृष्ट)ते वा । धीक इत्यर्थे । हिका अव्यक्ते शब्दे ।
 ‘धाव’—धावति । ‘बवाव’—अर्थं धावयति, खेदयति वा, अनेकार्थत्वात् ।
 ‘फुलु चीण’—पुष्पं वेणति । वेणु चिन्तादिषु ।
 ‘गिहथहि भीष(ल) मिषा(खा)रि याच’—गृहस्थं(स्थं) मिश्रां मिश्रुको याचते । दु याचु ११
 याच्छयाम् । द्विकर्मम् ।
 ‘धोव(ल)रि व(ल)ग’—पुष्करिं स्नयते । ‘स्नयाव’—स्नानयति । स्नान अवधारणे ।
 ‘पइसस निकलत गोरु चोरु चिव’—प्रविशन्ति निष्कसन्ति गोरूपाणि चौरश्चीवति ।
 चीवृ आदाने ।
 ‘टोप उचाअ’—स्तूपकमुच्चायते । चायू पूजा-निशामनयोः । छूप समुच्छ्रये । २५
 स्तूर्ण[.....]ना तु स्तूपकः ।
 ‘वा(ला)ट दास, उडास’—प(ल)ट्यां दासति, उडासति । दास दाणे ।
 ‘सळाई नासु गुह’—स(श)लाकया मांसं गृह्णाति । गूह संवरणे ।
 ‘काहाळ बिअ भार हर’—काहारो घृतं भारं हरति, नयति । द्विकर्मम् । अन्यत्र तु—
 ‘बोरु धनु हर’—चौरं धनं हरति, हरते. वा । हल हरणे । ३०
 ‘पाणि भर’—पानीयं भरति दासी । भृज भरणे । वेदति वा, पूरयति वा ।

‘अरुधि धर’—अरुद्धां धरति, स्वीकरोति ।
 ‘मार्धे धर’—मस्तके धरति, चटापयति । धृष धारणे ।
 ‘मार्ड छेलि ले’—[५० ५७-१] ग्रामभजां नयति । गौज प्रापणे । द्विकर्मा । ‘पञ्’—
 पचति । ‘आश्रय’—आश्रयते । ‘भज’—भजति । ‘रज’—रजति । ‘शप’—शपति ।
 ‘यज’—यजति । ‘वह’—वहति । द्विकर्मकाः, केचन प्रसिद्धाश्च ।
 ‘विण’—वयति । ‘वस’—वसति । ‘बोल’—वदति, बोलति वा । एवमन्येऽपि भ्यादौ
 लोकोक्त्यनुगता उक्ताः ।

ॐ

अथादादौ—‘हण’—हन्ति । ‘पहण’—महन्ति । हन हितागत्योः । प्रघातयति वा ।
 स्वार्थे नन्ते ।

‘देवहि नव’—देवं नौति । गु स्तुवौ । ‘स्वव’—स्तौति । घुव स्तुवौ ।

‘गावि पन्हा’—गौः प्रक्षौति । ‘पन्हाव’—गां प्रक्षापयति वत्सः । कु प्रमवने ।

‘गांज जा’—ग्रामं याति ।

‘गांग माहि न्हाव’—गंगायां मातरं आपयति । ‘न्हा’—छाति । छा सौ(सौ)चे ।

‘दक्षिणा ले’—दक्षिणां छाति । रा ला दाने । आदानेऽपि लोके ।

‘थालां मांज’—स्थालकं मार्जति । मृजु मु(शु)द्धौ ।

‘दुःखी रोव’—रोदति । रुदिर अश्रुविमोचने ।

‘परोटा ईसररि सोआव’—परोटाक ईश्वरं स्थापयति । जिष्णव शये । ‘सोअ’—स्वपिति ।

‘गोडं धरि कृकुर भित्ति अमेड’—चरणे घृत्वा भ्रान्तं भित्तिवाग्भेदयति । ईड स्तुवौ ।

अभ्याङ्पूर्वः ।

‘गोहारि घालि सुत जगाव’—[५० ५७-२] घृत्कारं कृत्वा सुतं जागरयति । जागृ
 निद्राक्षये । ‘जाग’—जागर्ति ।

‘अन्याइहि सास’—अन्यायिनं शास्ति, निगृह्णाति, दण्डयति वा ।

‘गुरु छावहि सास्तु सिखाव’—गुरुः शिष्यं शास्त्रमनुशास्ति, शिक्षयति । शास्तु
 अनुसि(क्षि)ष्टौ । शिक्ष विद्योपादाने ।

‘नाम्हणहि पीढां वडसार’—ब्राह्मणं पीठे आसयति, उपवेशयति वा । आस उपवेशने ।
 विश प्रवेशने ।

‘आच्छ’—आसे । ‘बैस’—उपविशति । ‘पैस घर’—प्रविशति गृहम् ।

‘मुआल गावि दुष्ट दुह’—गोपालो गां दुग्धं दोग्धि । द्विकर्मा । दुह प्रपूरणे ।

‘सूआ मणुलं जेडं बोल’—शुको मानुषवद् भूते, व्रजीति वा । बोलति. बोध्यमस्ति च ।

निमज्जन्तेन । मृन् मृत्तमां भस्ति

'तिलं हुण' — तिलान् जुहोति । हु दाने ।

'प्रवा पाल' — प्रवां पिपसि । पू पालन-पूरणयोः ।

'वरहि कन्या दे' — वराय कन्यां ददाति । जुदाञ्च दाने । ददे वा । ध्वमन्येऽपि अदादि-जुहोत्याद्योर्लोकोक्त्यनुगता घातवः प्रयोज्याः ।

ॐ

अथ दिवादेः — 'फाट सिव' — फाटितं सीरयति । शिव तन्मुसन्ताने ।

'नटाव वेटीं नचाव' — नर्तको वेदिकां नर्तयति । नृती गात्रविक्षेपे । [प० ५८-१]

'नाच' — नृत्यति ।

'वणिपं करं (?) कवडा निखेव' — वणित्रो गृहे कपर्दकान् निक्षिप्यति । क्षिप प्रेरणे ।

'मेघु वरिसत्त तीव' — मेघो वर्षन् तिम्बति । तिम्र आर्द्रभावे ।

'भाडु रांथ' — भक्तं राध्यति ।

'कटकवाल सव वेसाह' — कटकवा(य)लो विस्त्राभ्यते सङ्घर्षम् । राघ नाघ संसिद्धौ ।

'फान वीक्ष' — कर्ष व्यप्यति । व्यघ्न ताडने ।

'चेलिका पोत्त' — अपत्यानि पोषयति । 'पुष्ट हो' — पुष्यति । पुष पुष्टौ ।

'भूखें सुखा' — बुभुष्य(क्ष)या शुष्यति । 'सुखव' — शोषयति । शुष शोषणे ।

'पराकिञ्च दुस' — परकृतं दुष्यति । दुष वैकृत्ये ।

'ऊर्जे पसीज' — ऊष्मणा प्रसिधति ।

'आंग सेकि पसिजाव' — अंगं सेकिवा प्रसेदयति । प्विदा गात्रप्रक्षरणे ।

'दिडु देई मूझाव' — दिव्यं दत्त्वा सो(शो)षयति । 'मूझ' — शुष्यति । शुष शौचे ।

'छाटेहि रसोइ सीश' — क्षटिति रसवतीं साधयति । 'सीश' सिष्यति । पिधु संराद्धौ ।

'तेहं देउ पितरु तर्प' — तथा देवान् पितृस्तर्पयति । 'तृप्त हो' — तृप्यति । तृष प्रीणने ।

'विमड नीचहि दापव' — विभवो नीचं दर्पयति । 'मोह' — मोहयति । 'सिहं दप्य' —

तेन हेतुना तथा वा दप्यति ।

'मोहिभ' — मुहति । दप हर्षण-मोहनयोः । [प० ५८-२]

×

×

×

[अत्र पुनः ५९-६० अङ्गाङ्कितं पत्रयुग्मं प्रणष्टं मूलादर्शे ।]

×

×

×

'पुणि उगिळ' — उद्विळति । गृ निगरणे ।

'मेळ उजुवार' — सेहमुज्ज(का)यति । 'उजुम' — उज्ज(का)ति । उजु(ज) आर्जवे ।

'कंगि गुंफ' — कन्यां गुंफति । गुफ गुंफ.....कृत्वा विधति । विध विधाने ।

'गयवाल लिपिआतिन्ह जुड' — गयापालसीर्ययात्रिकान् जुडति । जुड शुन गतौ ।

'बोळ सुण' —[]

- ‘देवहर पूछ गुरुहि’ — देवगृहं पृच्छति गुरुम् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । द्विकर्मा ।
‘पुणि पुणि सवै सज’ — पुनः पुनः सर्वं सृजति । सृज विसर्गे ।
‘झूठ झुअ’ — उच्छिष्टं लुपति, स्पृशति वा । लुप स्पृश संस्पर्शे ।
‘गुणआणि पइस’ — गुणलानिकां प्रविस(श)ति । ‘कटकं अवास’ — कटके निर्वासने ।
‘खात उविस’ — खाद्यमानमुद्धिशति । विश प्रवेशने ।
‘माथें करोअ’ — मस्तकं कुरति, कोरयति वा । ‘परेव गुर’ — पादागतः कुरति । कुर
‘काजु विमरस’ — कार्यं विमृशति । मृश आमर्शने ।
‘पाज मुर’ — पादो मुरति । मुर संवेष्टने ।
‘मुड्ड नहें करोव’ — मुण्डं नखैः कुरति । कुर विलेखने ।
‘सोअंत घोर’ — शयानो धुरति । धुर भीमार्थ [प० ६१-२] - शब्दयोः ।
‘भल ईच्छ’ — भद्रमिच्छति । इषु इच्छायाम् ।
‘सविरां कापड्ड उकिल’ — मु(उ)त्किलति । ‘उकेल’ — उत्केलयति । ‘संकेल’ —
यति । किल श्वेत्य-क्रीडनयोः ।
‘गाड चल’ — ग्रामं चलति । ‘कउआ उचल’ — काफः उच्चलति । चल विलसने ।
‘गोरू उवेल’ — गोरूपाण्युद्धेलयति । ‘उविल’ — उद्धिलति । विल भेदने ।
‘अपर्णी जाति मिल’ — आत्मीयजातौ मिलति । मिल स्ले(श्ले)षणे ।
‘पुतलीं वे(खे)लाव’ — पुत्रिकाभिः खेलयति । ‘खेल’ — खिलति । खिल खेलने ।
‘पोथी लिह’ — पुस्तकं लिखति । लिख लेखने ।
‘हाथ संकोड’ — हस्तं संकोटयति । ‘संकुड’ — संकुटति । कुट कौटिल्ये ।
‘दुइ एकं लाइ संपुड’ — द्वावपि एकत्र लागयित्वा संपुटति ।
‘जाडें सलुह’ — जाड्येन संलुठति ।
‘पाणि वरिसें विडवा उलुइ’ — पानीये वृष्टे विटप उल्लठति । पुट लुट संस्ले(श्ले)षे ।
‘अर्थी गृहस्थहि संकोच’ — अर्थी गृहस्थं संकोचति । ‘संकुड’ — संकुचति ।
संकोचने ।
‘आपण त्रिडवा धनु वेच’ — आत्मविधत्तं धनं व्यचति । अर्थि(र्जि)तं वा ।
व्याजीकरणे ।
‘हाथि गुड’ — हस्तिनं गुडति । गुड रक्षायाम् । ‘चडई चारा चुण’ — [प० ६१-३]

×

×

×

[इतोऽग्रे पुस्तिका त्रुटिता — अतोऽपूर्वोऽयं ग्रन्थः ।]

परिशिष्टानि

१. ग्रन्थस्य मूलभूतकारिकाणामकाराद्यनुक्रमे

कारिकाः

अथ कथयिष्ये लिखनक्रमम्	३०	निजदेश-नृपतिराजावली
अथवाऽयमेकनाम्ना	३८	निष्ठा कन्सुप्रमुखाः
अथ शन्तृडानशाविह	१४	पञ्चानामित्वमिदम्
अधिकरणं त्वाधारः	२२	परमाराध्यतमाद्याः
अभिवादनप्रणामा वाऽऽशीः	३९	पालकपत्रं च तथा
‘आधि’ इति कर्तृनिष्ठा	९	पितृगुरवश्चरणान्ताः
इत्युक्तमृणाऽऽदाने	४९	पुरुषाः पत्रे लेख्याः
इत्युक्तयो मयोक्ताः	१८	पुं-स्त्री-नपुंसकत्वम्
उक्तेश्च दश पदार्थाः	२५	प्रस्थाप्यते यतोऽसौ
एतद्भेदवशात् पुनरुक्तीनाम्	२९	प्रोञ्चितलिखितः श्लिष्टः
एषां चैकद्वयादिक्रमेण	२८	महतः स्थानं नाम च
‘करउ’ इति सप्तमी स्यात्	१३	माता पिता पितृव्यः
‘कर’ ‘किएसि’ ‘करिह’ कालाः	१०	यत् तु स्वल्पफलं स्यात्
‘करवे’ आच्छ’ तुम् भवेत्	१५	यः कारकः स कर्ता
‘करिह’ इति भविष्यन्ती	१२	या वक्तुं किमपि
कर्म व्यापारफलम्	२१	व्यापारो धात्वर्थः
जीवत्पितृकस्य लिखेत्	४४	लिङ्गं क्रिया ततोऽपि च
तत्र च वक्तृविवक्षावशाद्	७	लेखपत्रलिखनक्रमानुगाः
तस्मात् तथा प्रबोधः	५	लेखप्रस्थापयितुर्नाम्नः
तस्य निमित्तं यत्	१९	शत्रानौ तु स्युतौ
दत्ताधत्तकीर्तं वस्तु	४१	स त्वमहं वा पुरुषाः
दातृ-ग्राहक-मध्यक-साक्षिगणाः	४३	सा च स्वपरविपक्षा
दातृ ग्राहकसमयः	४५	स्यादि-त्यादी वृत्वा
देशे देशे लोको वक्ति	६	स्वस्त्यादिरिति ग्रान्तः
नाना प्रपञ्चरचना	१	ह्यस्तन्यद्यतनी वा

२. व्याख्यागत-उद्धृतश्लोकानामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

पृष्ठाङ्क		पृष्ठाङ्क	
अहं विप्रपुत्रः पठन्	३१	नवकायेकप्रान्तानङ्गान्	१८
आद्यमाद्यमितरेषु	२४	पात्रपात्रकथा देव-पितृकुले	२३
इदमन्धं तमः कृत्स्नम्	३	मूसौ मर्त्यास्तिळे तैलम्	२३
उपस्थितं महत् पर्व	२३	यस्मै धारयते वित्तम्	२३
कस्मिन् देवगणा ननु	२३	यस्मै यद् रोचते	२३
कस्यैतद् गृहमुन्नतम्	२४	यस्येयं वसुधा सुधाधवलिता	२४
कुलालैर्नीयते केन	२२	वद नीरप्रिये कस्य	२४
गणानां नायकं नत्वा	१	विद्वन् ! भवतः कुत्र निवासः	२४
ग्रीष्मसंतप्तभूपृष्ठे	२२	वृद्धौ माता-पितरौ	२३
छेदकसंख्यायार्थानाम्	१८	सखे ब्रूहि कस्त्वं चिरम्	३१
जगत् क्षीरार्णवे मग्नम्	२२	सजातीयाऽसगोत्राय	२२
दीयतां गृह्यतां तावत्	५	सूपकर्त्ता स्थितः पृष्ठे	२४
दुर्जयो जायते वीरः	२२	सेनापतिः पतिं ब्रूते	२२
धनदस्य धनं भानोः	२४	स्वर्गः सुराणां पाताललोकश्च	२४

३. व्याख्यागत-विशिष्टनामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

	पृ०, पं०		पृ०, पं०
अपभ्रंश [भाषा]	२-२, ११	धनपाल	२१-१७
कनउज [नगर]	२३-१६	नागर [जाति]	२४-२
कन्यकुब्ज [नगर]	२३-१६; ३०-६	पशुराम	२३-१२
कर्णमेरु [प्रासाद]	३-२२, २७; १५-१९	पैशाचिक [भाषा]	२-२
कालिदास [कवि]	१०-१७	प्रयोगप्रकाश [ग्रन्थ]	३१-२६
किगत [ग्रन्थ]	४-८; १०-१७	प्रयाग [नगर]	३०-१५, १७
गङ्गा [नदी]	५-२४; २४-१	प्राकृत [भाषा]	२-२
गया [तीर्थस्थान]	२३-१२	मध्यदेश	४-१३
गयापाल [नृप]	५१-२८	माघ [कवि]	१०-१७
गोविन्द	२१-१८;	राजसागर [तडाग]	२१-१५
गोविन्दचन्द्र	२४-१०,	वाराणसी [नगरी]	२४-१; २८-७, ११;
गोविन्दचन्द्रदेव	११, १४		२९-२२; ३०-४
तुरुष्क [देश]	३-२२	संस्कृत [भाषा]	२-११; ३-२७; ४-८
देवशर्मा [उपाध्याय]	२३-२०	सर्ववर्म [ग्रन्थकार]	२-८
प्रविड [देश]	४-१३	सुरपाल [राजपुरुष]	२१-१५

४. अपभ्रंश शब्दसूचि

अ
अच्छति - तिष्ठतः १५-२८
अनित्यु - अनित्यम् १०-३
अन्न - अन्नम् ९-११
अन्याद्भि - अन्यायिनम् ५०-२२
अप (पृथक्) - पचति ८-२७
अकर्णं जालि - आत्मीयजालौ ५२-१६
असेड - आभ्येडयति ५०-१८
अम्हत्तौ - अस्तुतिः १४-२८, १४-२९
अम्हपास - अस्वत्पासः, अस्वत्पाश्वर्ध्व ५२-१९
अम्हार - अस्माकम् १६-२०
अम्हे - वयम् १४-२७, १४-२८, १६-८;
असानेव २१-६
अम्हेइ - वयमेव २१-२२, २२-७
अम्हे दुइ - आधाम् १६-८
अरुधि - अवरुद्धम् ५०-१
अरे - अहो १९-३०, २०-१०
अर्थी - अर्थी ५२-२३
अधद्य - आपद्यते २२-११
अधास - निधिषति ५२-४
अहो - ओः २०-१, २१-२५, ३१-१४, -
अहो २१-२०
अहोइ - आहोइति अहोइति वा ४९-१०
अंकवाली - अंकपालम् ६-१७
अंकोस - अंकोशति ४९-१३
आ
आ - आगतः १४-२९, २३-१५
आच्छ - आस्ते २०-७, २१-३, ५०-२७
आच्छडे - अस्मि २०-१९, स्वीयते २०-२५
आच्छसि - तिष्ठसि २०-१४; अस्ति २०-१८;
तिष्ठति २०-२३
आच्छिअ - स्वीयते २०-२५; स्वीयते,
आस्ते २०-८
आच्छिह - स्थास्यति २१-११
आछ - आसद्भि १४-२८; आस्ते ६-६, ६-११,
७-४, ७-६, ७-१७, १-२२, ७-२८, ८-२,
११-३, ११-५, ११-६, ११-७, ११-१४,
११-१६, ११-२१, १२-१०, १२-११,
११-१२, ११-२४, १५-३, २१-९; तिष्ठति
८-२७, १४-२५; आसीत् २१-७

आच्छिअ - आस्ते २०-१६; स्वीयते २०-२३
आछीहसि - स्थास्यति २०-१५
आच्छे - स्थितम् २०-१२
आधि - अस्ति ५-४
आपण विहवा - आत्मविद्यन्तम् ५२-२५
आलिग - आलिङ्गति ९-१
आलिगन ९-१
आलिगन कर - आलिङ्गति ९-१
आव - आगच्छति, आवाति वा ११-२१;
आगच्छति १४-१५, १५-२४
आवर्ज - आवर्जति ७-७
आधम - आधम् २०-१७
आधय - आधयते ५०-४
आधवास - आधवासयति ७-७
आस्वाद - आस्वादयति ९-१
आस्वादन ९-१
आस्वादन कर - आस्वादयति ९-१
आहोन्त - अवनः, मविध्यति भूतो, वा ११-१४
आक्रम - आक्रमणेन ६-२१
आसि - अहणा, अस्मिन् वा ६-२.
अहणा ६-५
आंग - अङ्गम् ४९-७, ५१-१७
इ
इच्छ - इच्छति १२-१
इच्छत - इच्छन् १२-२७
इह - इह २०-३, २६-२५
इ - एव १६-२३, १६-२५
इधन - एवान् ९-२६; इधनं २१-३०
इधनपाणि - इधनोदकम् २१-३०
इधणे - इधनेन १५-१०
इहां - अत्र २०-५, २१-२८, ३२-१
इ
इच्छ - इच्छति ५२-११
इम्हसि - इम्हसम् ५०-१७
इहां - इह १४-२८, २१-१७; अत्र २२-३,
२७-४, २८-२७, २९-२, ३०-१, ३१-२
इहां हुन - इताः १४-३०
इधगे - इधनेन १५-४
उ
उ - अग्नि ९-२१
उकिळ - उकिळति ५२-१२

उक्कल - उत्कैलयति ५२-१२

उक्कोल - उत्कोलति=उष्णं करोति ४९-८

उगिल - उग्निलति ५१-२५

उचल - उच्चलति ५२-१४

उचाश - उच्चायते ४९-२५

उजुअ - उज्जति ५१-२६

उजुआर - उज्जयति ५१-२६

उडास - उद्दासति ४९-२७

उद्यान - उद्याने ४९-१२

उनाड - उच्चडति, उज्जयति वा ४९-५

उपकरति - उपकुर्वेति १०-१०

उपकारिआ - उपकारी १०-८

उपजति - उत्पद्यन्ते, (मा) स उत्पद्यन्ते वा १०-९

उवल - उद्धलति ४९-७

उलुह - उल्लठति ५२-२२

उविड - उद्धिलति ५२-१५

उविश - उद्धिशति ५२-५

उवेल - उद्धेलयति ५२-१५

ऊ

ऊर्वे - उष्मणा ५१-१६

क

कटु - कर्ता १५-२४

ए

ए - अयम् १९-१८, १९-२७, २३-१५, २६-२४,

२८-२७, २९-११, ३०-२२, ३१-२; एषः

२१-२, २१-४, २१-१४, २६-२५, २७-१;

एतौ १९-२०; एतौ, एते २१-२९, एते

१९-२०, १९-२१; इयम् १९-२१, २१-२८,

२२-२७; एतत् २१-४, २१-१६; एताः

१९-२२; इदम् १९-२३; एतानि १९-२५;

एतान् २१-१७

एक - एकः २६-२९, १५-२७; एकम् १५-२९;

एके १०-१७

एकं - एकत्र ५२-२०

एतिवार - एतावतीम् २०-१०

एतं - इयता २३-१६

एधुं - अत्र १०-१४

एन्ह - एयाम् १९-३०

ओ

ओडा - उपाध्यायः १३-२८

ओडाउलु - उपाध्यायगृहम् २२-२

ओडा पास - उपाध्यायान् १४-१६

ओडहपास - उद्वैः २९-१४

ओदन - ओदनम् १९-१६

ओदन - ओदनम् १३-२१

ओलणि - अवलग्न्य ११-१३

ओलगिहउ - अवलग्न्यमि २०-१३

ओलह - अवललति ६-२०

ओहट - अवघटते ५-२३

क

क - कस्य १५-१

कउआ - काकः ५२-१४

ककरे - कस्य २७-१, २८-१, ३०-१६, ३१-३२-२

कट - कटम् ९-२०

कटकवाल - कटकपालः ५१-११

कटक - कटके ५२-४

कटु - कटम् ४९-११

कनउर्ज - कान्यकुञ्जान् २३-१६

कनमेरुलं - कनकमेरुलुत्यम् २१-१८

कन्या - कन्याम् ५१-३

कमार - कर्मकरेण १३-२२

कर (वर्तमानायाम्) ८-२४; करोति २०-२२;

१६-३, २८-२७, करोति, कर्ता, करः

११-२८; कुरुते २६-२४

करड - कुर्यान् १०-१, १०-३

करड - करोमि १६-७

करण - कर्तुम् ११-२३; १२-२६

करण किह - कर्तुम् २०-२३

करण चाह - चिन्तयति १२-२६

करणिहार - करिष्यन्, करिष्यन्ती, करिष्यन्

१२-१०; करिष्यन्, कर्तुमां वा २०-१४

करणिहार - करिष्यमाणेन २०-१६

करत ११-५, ११-६, ११-७; कुर्वन्, कुर्वन्ती,

कुर्वन् ११-३; कुर्वन् २०-१५, २०-१८,

२०-२३, २८-२८, २९-११, ३०-२,

३२-१; कुर्वता २०-८, २०-१२, २०-२७,

२७-५; अकरिष्यन् ९-१४, ९-१५

करति - कुरुता १६-५; (कुर्वन्ति) १६-५

करव - करिष्यते २८-१७; कर्तव्यः, करणीयः,

कार्यः, कृत्यो वा १२-१७

करत्रे किह-कर्तुम् १३-२१

करलि-करोषि १६-६, २०-५, २०-१६

(अ) करोः. (भा) ल कार्षीः १०-११

करहु-कुर्वीः १६-८; कुर्वीः १६-८; कुरुयः १६-५; कुरुय १६-७

करावित्र-कार्यते २१-१६

कराविह-कारयिष्यति २१-१८

कराविन-कार्यमाणम् २१-१६

करि-कृत्वा १५-४, २०-१८

करि करि-कारं कारम् ११-१६

करिह (भावित काले) ८-२२; करिष्यति २१-१२; करिष्यति, कर्त्ता. क्रियात् ९-२०

करिहलि-करिष्यति २०-१३

करि-कृत्वा १०-१५

कर-कुरु ९-२०

करे-कृते १५-१; गृहे ५१-८

करोय-कुरति, कोरयति वा ५२-६

करोय-कुरति ५२-५

कलाय-कलापम् १२-६

कलिहारि-कलिहानिका ४२-१३

कवडा-कापईकाम् ५१-८

कवण-काः १५-३०, २१-१४, कतमः १९-२७, १९-३१

कवण काजे-कसे

फस-किहशः ३२-१

काहार-काहारी, काहारा वा ११-२१

काहार-काहारः ४९-२९

काणि-कव्याम् ५१-२७

कांडुवाव-कांडुयते ७-१४

कोरय-कोरयति ७-१४

का-कस्य १५-१

काकरे-कस्य २७-१०, २९-६, ३०-५

का किह-कसे २८-२

का किह-कसे २६-२८, २८-२

का किह-कसे २७-७, २९-१, ३१-२

का किह-कसे ३०-१, ३२-१

काकु-कार्यम् ५२-७

काठहु-काष्ठेः १३-२१

काती-कुतः २८-८

कान-कर्णम् ५१-१२

काने-कर्णन, कर्णाभ्यां वा ६-२८

कापणी-कापटिकः ५-२५

कापहु-काष्ठ ५२-१२

का पास-कुतः २१-२९, २७-८, २८-२, २७-२, ३०-१

का पासु-कुतः ३१-२

काम-कामयते ७-४

कालिदास-कालिदासः १०-१७

काले-कालेन २३-१६

काह-के १९-२४; कालि १९-२५; किम् १९-२३, २०-३, २१-२६; २६-२४, २७-४, २८-२७, २९-१, ३०-१, ३१-२, ३२-१

काहा-कुत्र २७-९

काहां-किम् २२-१; कुत्र २६-३०, २८-३, २९-४, ३१-२; कसिम् ३२-२

काहां हुत-कसात् २३-१५; कुत्रः २३-१६

काहि-कसे २१-२७

काहिवा-कसात् ३२-१

काहे-केन ३२-१

काहे-केन २२-५, २६-२७, २७-६, २८-२२, २९-१, ३०-१, ३१-२; कया २२-११

काघ-स्वस्वे ६-२१

कायल-कम्यलम् ५१-५

कांडी-कुत्र ३०-३

काड-अकारि २०-१०

किहलि (गने काहे) ८-२१ अकरोन्, अकार्यात्, चकार, अकरिष्यत् ९-९; कृतः, कृतवान्, चक्रवान्, चक्राणः, कृतवती, चक्रुमी, चक्राणा १२-५

किह-कृत २१-२६

किह-किहिल १५-५

किरात-किरातः १०-१७

किह-कृते १४-३०, १५-१

कीज-क्रियते ५-४, १५-५, २७-४

कीजए-क्रियते २०-३

कीजत-क्रियमाणम् २०-७

कीज हो-क्रियते २०-२०

कूकुर-श्वानम् ५७-१८

के-के २१-२१

केह-केन २७-४

केह-काः २१-७; केन २१-३, २१-९

केह-काः २१-१७; केन ३०-२४

केन्तौ-क्रियन्तः १०-१७

केहु-केन १५-६

कैसंहि-कीदृशात् ३२-१

कैने-कीदृशेन ३२-१; कीदृशात् ३२-१;

कीदृशात् ३२-२; कीदृशे ३२-२; कथम्
२३-१७, ३२-१

को-कः १९-१८, २१-२, २१-१२, २१-२०,
२२-४, २६-२५, २७-१, २८-२७, २९-११,
३०-१, ३१-२, ३२-१; कम् २२-३; काः
१९-२२

कोड-कोऽपि २१-१८; कश्चिन् २१-१९

कोलं-कोडे १-२०

कोबु-कोपम् ९-३१

कोह-कुप्यति ८-४

क्ष

क्षमा-क्षमाम् ९-३१

क्षेम-क्षेमम् २१-१२

ख

खजुहाव-खर्जोति ५-१३

खण-खनते ४९-२२

खणाव-खानयति ४९-२२

खणावन्त-खानयति खानयन् वा २१-१५

खा-खादति ११-१९

खाद्र-खड्वाम् ४९-२७

खाति-ख्यातिम् १०-१७

खात-खाद्यमानम् ५२-५

खेतं-क्षेत्रे १३-२२

खेल-खिलति ५२-१७

खेलाव-खेलयति ५२-१७

खेलिञ-खेल्यते क्रीड्यते वा २०-५

ग

गअवाल्-गयापाल ५२-२८

गप-गच्छन्ति स जग्मुर्वा २०-१७

गदिआण-गदिकानाणकम् १५-२९

गदिआणे- १६-१

गमन कर-गच्छति ८-२७; गम्ता, गमकः,
याता १२-१

गमन करत-गच्छन् ११-६

गल्ले-गळे ६-२३

गा-गतः १४-३०, १५-२, जगाम, गतवान्,
गतवती वा २२-१

गाह-गाम् १६-२७, १६-२२

गाडे-ग्रामः १६-१४, १६-२०; ग्रामम् १६-१२,
४५-१, ५०-३, ५०-११, ५२-२४; ग्रामस्य
१२-१

गावि-गौः ५०-११; गाम् ५

गांउ-ग्रामम् ११-२१

गांउ-गङ्गायाम् ५-२३, १

गांवहुंत-ग्रामात् १४-१५

गिह-गृहाति, धिष्णते च

गिह्यहि-गृहस्थम् ४९-२

गीम-ग्रीवायाम् ६-२२

गुआल-गोपालकः ५-१८

गुआल्ले-गोपालेन १६-२७

गुड-गुडति ५२-२७

गुण-गुणति ७-१९

गुणआणि-गुणतानिकाम्

गुणिआ-गुणिनः १९-१५

गुणै-गुणा एव १०-९

गुर-कुरति ५२-६

गुर-गुरुः ५०-२३

गुरुदि-गुरुम् ५२-१

गुह-गृहति ४९-२८

गूक-गुकति ५१-२७

गृहस्थहि-गृहस्थम् ५२-२

गोडं-चरणे १०-१८

गोद-गोरुपाणि ४९-२३

गोरु-गोरुपाणि ५२-१५

गोसांवि-गोस्वामी ५२-१

गोहराव-आह्वयति ७-९

गोहारि-घृत्कारम् ५०-२१

ग्रहण ९-२

ग्रहण कर-गृहाति ९-२

ग्राम-ग्रामस्य १२-१

घ

घर-गृहे २८-८, ३०-११

घरं-गृहे २७-१

घन-गृहम् २२-२, ५०-२

घालि-कृत्वा ५०-२०

घिञ-घृतम् ४५-२९

घिय-सघृत् २१-३१

घोर-धुरति ५२-१०

घ्राण कर ८-२८

च

चडई-[चटकी?] ५२-२

चडाव-चढापयति ६-२३

चल-चलति ४९-१, ५२-

लाव-चालयति ४९-१
 लख-खादति, रशानया लोलया वा, वास्त्रा-
 वयति, स्वादने वा ६-९
 लखत-खादन् ६-११
 लप-वपति ६-२३
 लर ५९-२७
 लल-चालयति ४९-२
 लह-हृच्छति १२-२६
 लव-व्रीयते ४९-२३
 लख-रशानया लोलया वा वास्त्रादयति,
 स्वादने वा ६-९
 लस्त-चीन्वति ८-३
 लुकार-लुटलुटकारयति ७-८
 लण-[.....] ५२-२७
 लडा-लुङकम् ४९-५
 लड-स्फिजोः ६-२३
 लो-लृङ् ३१-२८
 लव-लृयति ६-१९
 ललिका-अपत्यानि ५१-१३
 लोद-लोटा ४९-२३, ४९-३०
 छ
 लटसि-ल्यज्, (मा) स लक्ष्मीर्वा १०-११
 लट्टेहि-श्रटिति ५१-१५
 लड-ल्यजति ९-२
 लडि-ल्यक्त्वा ९-३१
 लड-छिन्धि ९-३१
 लतीतड-धृतच्छजः २१-१४
 लड-ल्यजः २९-१, ३०-५
 लड-ल्यजः १६-१२, २९-१९, ३०-३
 लडहि-ल्यजम् १३-२८, ४९-१५; सिष्यम्
 ५०-२३
 लड-ल्यज १६-१२
 लट्टेहि-सत्वरम् २९-११
 लुअ-लुपति स्पृशति वा ६-१६, ५२-३
 लुड-मुक्तोऽसि १३-१८
 लुडि-अजाम् ५०-३
 लह-यदि ९-१२, ९-१५, ९-१६, २१-१९
 लगाव-जामययति ५०-२०
 लणि-मा १०-११
 लणि-मा १०-८, १०-९
 लणिहार-गमिष्यन् गमिष्यन्ती गमिष्यद् वा
 १२-११

लणे-मा १०-६
 लह-लहति ७-२६
 लह-यज १५-३
 ल-याति ५-२३, ६-१७, १५-२७, ५०-१२;
 याति, व्रजति वा २०-२२; गन्ता, गमकः,
 याता १२-२; यसे १३-३०
 लाइआ-गम्यते १६-१४
 लाग-जामसि ५०-२१
 जाग करिह-षड्यति, अष्टा वा, इज्याद् वा
 ९-२२
 जाड-जाड्येन ५२-२१
 जाणासि-जानासि ११-३०
 जाणेसि-वित्ता, विडान् वा, वित्ता, विटुपी
 वा; वित्तं, विट् वा २२-६
 जाल्त-यान् ७-१७
 जाम-जायते १५-२०; (अ) जायत, (मा)
 स जनिष्व वा १०-८
 जाले-ज्वालेन ज्वाल्या वा १५-२३
 जखे किह-गन्तुम् ११-२२
 जह-यज १५-२
 जह-यसे १५-१
 जिणड-जयति ९-२८
 जीभे-जिहया ६-९, ६-११
 जीवड-अजीवत् १-२७
 जुड-जुडति ५१-२८
 जुड-पुत्रः १०-७
 जे-ये १०-१०
 जेदं-येन १५-४
 जेखु-यसे १४-३०
 जेमत-जिम्बव, भुजानो वा २०-१८
 जेहं-येन १५-७
 जेडव-बुभुजे, अजिबद् वा २१-६
 जेडवे किह-जिवितुं, भोक्तुं वा २०-२४
 जेम-जिम्बति, मुक्ते वा १५-१९
 जेव-जिम्बति, मुक्ते वा, मुक्तयान् वा, भुज्यते
 वा ११-१२
 जेवण-जिम्बितुं, भोक्तुं वा ११-२४
 जेवणिहार-जिम्बिष्यन्, भोक्ष्यमाणो वा,
 भोक्ष्यमाण, भोक्ष्यमाणं वा १२-१२
 जेवत-भुजानः २१-७; भुजानां, भुजाना,
 भुजानम्, जिम्बन्ती, जिम्बद् वा ११-७

जैवि जैवि-जिम्बित्वा; जिम्बित्वा; भोजं
भोजम् २०-२२

जैविअ-भुज्यते २१-३१ जिब्बते, भुज्यते
वा २०-२०

जैविअ-भुज्यते २१-३१

जैविअ-भुज्यमानः २११-२१

जैविह-भोक्ष्यते, भोक्षा वा, भोक्षीष्ट
वा १-२१

जैवेमि-अभुङ्क्त, अभुङ्क्त, वुभुज्जे, अभोक्ष्यन्
१-८; भुक्तः, भुक्तवान् वा, वुभुज्जानो वा,
भुक्ता, भुक्तवती, वुभुज्जाना वा १२-४

जो-यः १०-८, २१-१८; यत् १२-५

जोह-युवती २१-२८

जोहै-युवत्यौ १५-२१; युवत्यः १२-२२

झ

झट-उच्छिद्यम् ५२-३

ड

डालडं-डालयामि १-१९

टोप-स्तूपकम् ४९-२५

ड

डय-दरति १५-२६

डास-दासति ४९-२७

डाह-वहते १५-२३

डीव-त्रि(तृ)णाम् ९-३१

त

तजिह- २-२१

तड-तटः, तटं, तटी वा १५-२४

तव-तदा १-१४, ९-१५, ९-१६

तण्य-तर्पयति ५१-२०

तहिं-तर्हि २१-२१

तलं-तले ४-२३

तानौ-ततः १४-२८

तारिह-तारयिष्यति २१-२०

ताहाहुत-ततः १४-२१

ताहां-तत्र १५-२, १५-३, २१-६

सांहा-तत्रैव २०-१०

तिथिआतिह-तीर्थयात्रिकान् ५१-२८

तिल-तिलान् ५१-१

तीव-तिष्ठति ५१-९

तुम्ह-युष्मान् २१-२०

तुम्हतौ-युष्माकः १४-२७

तुम्हे-युष्मन् १४-२८, १४-६

तुम्हे दइ-युष्माम् १२-६

तुस-तृष्यति ११-१८

तुहिं-त्वामेव २१-२१

तुहिं-त्वामेव २२-५

तुं-त्वम् १६-६, २१-१६

तुस-तृष्यति ८-७

तुं-त्वम् १०-५, २१-११

तुस हो-तृष्यति ५१-२०

ते-ते १०-९; ते, ता, तामि, तौ, १६-५

तेई-तथा ५१-२०; तेन, तथा ५१-२१

तेह-तयोः तेषां वा १२-२१

तेहं-तयोः १६-१२

तेहु-तेषाम् १०-१७

तेह-तेषाम् १०-१५

तं-वेलाम् २०-१०

तोह-तव १९-३०

तोहिं-त्वामेव २२-४

तौनो-तस्याः २३-१८

त्याग कर-त्यजति ९-२

त्याग करिह-त्यक्षति, त्यक्ता वा त्यज्याद् वा
१-२३

थ

थापे-स्थापयति २१-१७

थालां-स्थालकम् ५०-१५

थालिं करि-स्थाल्याम् १५-१०

व

वक्षिणा-वक्षिणाम् ५०-१४

व(?)हु-वुग्धम् ५-१४

व्या-व्याम् २-३०

वर्ष-वृष्यति ५१-२१

दर्शन कर-पश्यति ८-२८; द्रष्टा, दर्शकः
१२-१

दर्शन कियसि-अपश्यत्, अद्राक्षीत्,

ददर्श, अद्रक्ष्यत् १-१०

दाहु-दानम् ११-११

दापव-दर्पयति ५१-२१

दिहु-द्विष्यम् ५१-१८

दीर्घा-दीर्घम् ३१-२८

दीर्घां चूर्दी-दीर्घचूर्णः ३१-२८

दीवेसि-अपश्यत्, अद्राक्षीत्, ददर्श, अद्र-
क्ष्यत् १-१०

दीस-दृश्यते १२-११, १५-३

दुई-छे १३-२०

दुह-छे १५-२१, १६-१; छौ, छे १५-२८;

छौ १६-१, ५०-२०

दुह-दोहिधि ५-१४, ५०-२८

दुहाव-दोहयति १३-२४

दुःखी ५०-१४

दू-छे १०-२३

दूकर-दूयोः १६-१२

दूधु-दुग्धम् १३-२५, ५०-२८

दुधु-दुग्धम् ५०-२८

दुस्म-दुष्यति ६१-१५

दु-द्राभ्याम् ७-१३

दु-ददाति ६-१०, ११-२४, १४-१२, १६-२५, ५१-३

दुह-दत्त्वा ६-२३, ११-२१, २३-२८

दुई-दत्त्वा ५१-१८

दुउ-द्वचः ५-१५; द्ववम् ११-११, २२-५;

द्ववान् ५१-२०; द्ववस्य १२-१

द्वेख-द्रीक्षते ६-२; पश्यति ८ २८; द्रष्टा, दर्शकः १२-१

द्वेखउ-पश्येत् पश्यतु वा १०-३

द्वेखत-वीक्षमाणः ६-६

द्वेखथ-द्रष्टव्यम्, दर्शनीयं दृश्यं वा १२-१०

द्वेखि द्वेखि-दर्शो दर्शम् ११-१

द्वेवदत्त-द्वेवदत्तः ६-२०, ९-२७

द्वेवदु-द्वेवकुलम् २१-१६

द्वेवस-द्विवसान् ९-२६

द्वेवहर-द्वेवग्रहम् ५२-१

द्वेवहि-द्वेषम् ५०-१०

द्वेवि-द्वेया २२-२७

ध

धणु-धनम् १४-२०

धन-धनैः ९-२७

धनु-धनम् २५-३०, ५२-२५

धमु-धर्मम् ११-३

धर-धरति, ५-२६, ६-२१; धरति

स्वीकरोति, धरति वटापयति ५०-२;

धारयते १४-२०

धरथ-धर्तव्यः २२-४

धरि-धुत्वा ६-२२, ५०-१८

धरिद्वि-नियोष्यति २२-३

धमु-धर्मः ५-४, ५-२३, १२-१७; धर्मर्म

१०-३, ११-२१, १२-१०

धर्मै-धर्मेण ५-२५; धर्मै ५-२२

धवाव-धावयति, खेदयति वा ४९-१८

धाव-ध्यायति ८-१

धाए-ध्यायति २२-२

धाव-धावति ७-१२, ४२-१८

धायन्त-ध्यायन् ८-२

धोती परिहें-परिहितधौतवस्त्रः ३१-२८

न

न-न १०-१०

नअन कियसि-अनयत्, अनैपीत्, निनाय,

अनेप्यत् ९-११

नह-नदीम् २२-१०

नचाव-नतयति ५१-६

नदाव-नर्तकः ५१-६

नदीकर-नद्याः १५-२५

नपुंसक-नपुंसकम् १५-२०

नव-नाति ५०-१०

नहें-नखैः ५२-२

नाकें-नासिकया ६-१३

नाच-नृत्नति ५१-७

निपसि-अनयत्, अनैपीत्, निनाय, अने-

प्यत् ९-११

निकलत-निष्कलन्ति ४९-२३

निकुग्रहि-निकुग्रम् ४९-१४

निखेव-निश्चिप्यति ५१-८

निगुण-निगुणः १०-८

निवनेतु-निमन्त्रयिष्यसि १६-२३

निहाल-निमालयते ३-४

नीचहि-नीचम् ५१-२१

न्हा-स्नाति ५०-१३

न्हाप-स्नाते ५-२३

न्हाव-स्नापयति ५०-१

प

पअ-पचति ५०-३

पअउं-पचामि २०-६

पअउ-प्रवर्तितः ५-१५

पअन्त-पचन् २१-२८, पचता २०-२७

पइ-पक्त्वा २०-२०

पइअ-पच्यते २०-२४

पइस-प्रविशति ५२-४

पलस्रत-प्रविशन्ति ४९-२३

पपसि-अपचत्, अपाक्षीद्, पपच, अप-
क्ष्यत् ९-६

पपन-अपक्ष्यत् ९-१६

पच-पचति १३-२१

पडवमीकर-प्रतिवेशिनः २२-२

पढ-पठति ७-१०, २६-२५, २७-१, ३०-१,
३१-२, ३२-१

पढण-पठितुम् १३-२३

पढणिहार-पठिष्यन् २१-८; पठिष्यन्,
पठितुकामः २९-१५; पठिष्यन्, पठि-
ष्यन्ती, पठिष्यद् वा १२-११

पढणिहारे-पठिष्यमाणेन २०-१६

पढत-पठन् २०-१६, २०-२६; पठन्, पठन्ती,

पठत् ११-१५; पठता २०-१२

पठन्- ११-५

पढव-पठितव्यः, पठनीयः १२-१६, पठित-
व्यम् २१-९; पठिष्यते, वक्ष्यते २०-१७

पढये किह-पठितुम् ११-२१

पढा-अपाठि, पठिते वाः अपाधि, पक्षम्
वा २०-११

पढाव-पाठयति १३-२५

पढि-पठित्वा अधित्य वा ११-१३

पढिअ-पठ्यते २०-४, २० २७ २७-५,
२८-२

पढिह-पठिष्यति २१-८

पढिहउं-पठिष्यामि २०-१३

पढेसु-पठिष्यति १६-२४

पन्हा-प्रश्नौति ५०-११

पन्हाव-प्रश्नापयति ५०-११

पपु-पापम् १०-११

पचन्त-पचता २०-१२

पर-परम् १६-२३, १६-२४, १६-२५

पराई-परकीये ९-३१

पराकिअ-परकृतम् ५१-१५

परिहें-परिहितं ३१-२८

परेव-पारापतः ५२-६

परोटा-परोटाकः ६०-१७

पर्वत-पर्वतम् ९-२६

पला-पलायते ११-१८

पवरिसि-प्रतीर्णवान् २२-१०

पसिजाव-प्रस्वेद्यति ५१-१७

पमीज-प्रास्वेद्यति ५१-११

पहण-प्रहन्ति, प्रघातयति वा

पहरें-प्रहर्के २२-३

पहारी-प्रहरकदाता २१-३, ३

पाड-पादः ५२-८

पाएन-अलप्स्यत् ९-१६

पाक-पाकं पाकस्य वा ११-२

पाक कर-पचति ८-२६

पाककरिह-पक्ष्यति, पक्षा, पच

पाक किएसि-अपचत्, अपा-
अपक्ष्यत् ९-६

पाच-पच्यते १५-६

पाणि-उदकम् २१-३०

पाणि-पानीये ५२-२२

पाणी-पानीयम् ४९-३१

पाद-पद्मे ७-२४

पापु-पापम् ५-२४

पायं-पादेन ७-१३

पाल-पिपतिं ५१-२

पायंत-अप्राप्स्यन् ९-१४

पावेस-प्राप्तवान् १५-२९

पास-[पावै?] १४-१६

पांडे-पण्डितः ११-१३

पितरहो-पितरः २१-२०

पितरु-पितृन् ५१-२०

पीडि-पृष्टे ६-२२

पीडां-पीडे ५०-२५

पुणि-पुनः ५१-२५

पुणि पुणि-पुनः पुनः ५२-२

पुनली-पुत्रिकाभिः ५२-१७

पुप-अपूपान् २१-२८

पुराण-पुराणम् १२-१७

पुरुप-पुरुषः १५-२०, १६-१

पुरुपु-पुरुषः २३-१५

पुत्र-पुत्रम् १३-१, पुत्रैः ९-२

पुत्र हच्छ-पुत्रीयति, पुत्रकाम

पुष्ट हो-पुष्यति ५१-१२

पूछ-पृच्छति ५२-१

पूजि-पूजयित्वा ११-११

पूत-पुत्राः १५-२८

पूतै-पुत्र एव १०-८

पुञ्जिनी - पुञ्जिनी ५-२५
 पल्ल - प्रेलयति ६-२२
 पै पै - पत्तवा पाच पाच वा २०-२१
 पैअ - पच्यते २०-४
 पैस - प्रविशति ५९-२७
 पह - पक्ष्यति, पक्षा, पच्याद् वा ९-२२
 पोथी - पुस्तकम् ५२-१५
 पोलि - पोलिका १५-६
 पोपसि - पुष्करिम् ४५-२२
 पोस - पोषयति ५१-१३
 प्रजा - प्रजाम् ५१-२
 प्रक्षे - प्रक्षया २२-११
 प्रास्ताडु - आस्ताद्म् २१-१८
 प्रीति जण - रोचते १३-१९

फ

फाट - फाटितम् ५१-५

फुलु - पुष्पम् ४९-१९

य

यक्षसार - आलयति, उपवेशयति वा ५०-२५

यम्हण - ब्राह्मणान् १६-२३

यम्हणह - ब्राह्मणेभ्यः ११-११

याम्हणहि - ब्राह्मणाम् ५०-२५

यलव - यल्लीवहम् ४९-१

यहु - यहुन् ९-२६

यहुतु - यहुवः १०-१४, १०-१५, १५-२८,

१६-६, १६-८; यहुवः, यहुवः, यहुनि १६-५,

यहुनि १५-२१; यहुन् १६-१

वाढत - वर्द्धमाने ५-२४

वाहम्ह - वाहुभ्याम् २२-१०

ब्राह्मण - ब्राह्मणान् २१-१७; ब्राह्मणाय १४-१८

बाह्मणहि - ब्राह्मणाय १४-१९

ब्राह्मणु - ब्राह्मणः १५-१०

ब्राह्मणु किह - आत्मने छते १५-१०

बुझाव - प्रबोधयति ४९-१५

बुझ - बोधयति ४९-१५

बेटा - बेटकः २२-१

बेटी - कन्या २२-२७

बेटी - बेटिके १५-२९

बेटीम् - बेटिकाम् ५४-६

बैस उपविशति ५ २०

बोल - वदति ०-३, वदति, बोलति ५०-६;

ब्रूते, ब्रवीति, बोलति, बोलयति ५०-२९;

वाचम् ७-३

बोळत - वदन् ७-४

बोलु [? वचनम्] ५१-२९

बोलें - वाचा ७-३

भ

भई - वभूवतुः १५-२९

भण - वभूवुः १५-२९; भूताः १०-१५

भज - भजति ५०-४

भजु - भज ९-३३

भय - भवन्ति सा, वभूवुर्वा १०-१४

भर - भरति, वहति, पूरयति वा ४९-३१

मल - भद्रम् ५२-११

भवन कियसि - धमवन्, धभून्, वभूव,
 धमविष्यत् ९-७

भा - अभवत्, अभून्, वभूव, अभविष्यत्
 ९-७, भूतः ११-३२

भाइ - भ्राता १९-३०

भाजया - भार्या १०-७

भातु - भक्तम् १५-५, १५-१०, ५१-१०;

भक्तम्, ओदनम् १२-३, २१-२७

भार - भारम् ४९-२९

भियारि - भिक्षुकः ४९-२०

भिति - भित्तौ ५०-१८

भीख - भिक्षाम् ४९-२०

भुई - भूमौ १०-१४

भुज - भुङ्क्ते ८-२६

भुजि भुजि - भोजं भोजम् ११-१७

भूखें वुमुझया ५१-१४

भूतें - भूतेषु ९-३०

भूयहितौ - वुमुझातः १५-१०

भोजन - भोजनम् २२-६

भोजन कर - भुङ्क्ते ८-२३

भोजन करिह - भोक्ष्यते, भोक्ता वा, भोक्षीष्ट
 वा ९ २१

भोजन कियसि - अभुङ्क्त, अभुक्त, वुमुजे,
 अभोक्ष्यत् ९-८

भोजतु कियसि - भुक्त। भुक्तवान् वुमुजानो
 वा भुक्ता भुक्ष्यती वुमुजाना वा १९ ३

म

ड-मठ २९-६

मुमु-मानुषः १३-१९

मुसे जेड-मानुषवत् ५०-२९

तल-मूत्रयन् ७-२८

ने-मनसा ८-१, २२-१०

गव-याचितव्यः २२-६

गिहड-याचितव्यः २२-५

ख-माधः १०-१७

ख-माधति ८-६

झ-मध्ये १०-१७

थे-मस्तकम् ५२-६; मस्तके ५०-२

न-मानते ८-६

रि भारि-मारं मारम् ११-१८

रगु-मार्गम् १०-११

रसु-मांसम् ४९-२८

हि-मातरम् ५०-१३

ज-मार्ज्जति ५०-१५

झि-मध्ये १९-३०

झ-मध्ये १९-२७

मेल-मिलति ५२-१६

त-सखे २६-१६

तेतकर-मित्रात् २३-१८

डि-मीडति ७-१५

र-मुरति ५२-८

हि-मुखे ६-५९

डि-मुण्डम् ५२-९

डि-मुण्डः ३१-३८

डि-मुण्डित ३१-२८

डे मुण्डे-मुण्डितमुण्डः ३१-२८

त-मूत्रयति ७-२७

धु-मेघः ५१-९

हलि-महेला १५-१३

ह-मेघः ५-२६

-मया २२-६

र-मम १२-१८; २१-१२

हि-मोहयति ५१-२१

हिथ-मुह्यति ५१-२३

हिं-मम २१-२१

य

ज-यजति ५०-५

जमात्-यजमानम् ५-१५

यजिह-यक्ष्यति, यष्टा वा, इत्याद् वा ९-२२

या-याति ११-२३; व्रजति, याति ११-१७;

गच्छति ८-२७, १६-१२

याथि(?) - नास्ति, मा भूद् वा १०-७

यान्त-गच्छन्, गच्छन्ती, गच्छद् वा;

यान्, यान्ती, याद् वा ११-६

यान्-याचते ५-१५, ४९-२०

याचक-याचकः ४९-१४

र

रम-रमते ४९-१२

रसोह-रसवती ५१-१९

रंव-रमते ७-२७

रंवाव-रमयति, विरमति; विवर्तते, निव-
र्तते ४९-१२

राडलं-चरणैः २२-४

राडलु-चरणाः २२-३

राडलं पाह-राजकुलचरणानाम् २१-३०

राकर सागर-राजसागरम् २१-१४

राजा-राजा १४-२५, २१-१९; राजानः
१०-१४

राजाकर-राज्ञः १६-१९

राधत-राध्यता, पचता, पच्यते वा २०-६५

रान्ध-राध्यति १५-१०

रान्धा-राध्यते १५-५

राव-रावयति ७-९

राज-रजति ५०-४

रांघ-संनिधौ २१-११; राध्यति १५-४,
२१-४, २१-२६, ५९-१०

रांधवं-रात्रोमि, पचामि वा २०-२७

रांधत-राव्यन्, पचन् वा २१-५

रांधि-राधा, पक्त्वा वा २०-१८

रुलु-वृद्धः ४९-३

रुठ-रुष्टम् ४९-१०

रेच-रेचति रेचयति वा ७-२३

रोधा-रोदति ११-१९; रोदति ५०-१६

ल

लड्-वृद्धिवा २३-१८

लडडे-दण्डित १६-२२

लव-लुनाति १५-४

लविति-लूयन्ते १३-२२

लहुडा-कनिष्ठः १९-३९

लाइ-लागयिन्वा ५२-२०

ङु-मोदकः १४-१९
 ङह-लिंगति ५२-१८
 ङ-गृह्णाति २-२०, ७-१२, ९-२; गृह्णाति,
 आदत्त ७-१३; गृह्णाति, वहति ६-२१;
 नयति ५०-३; लाति ५०-१४
 ले-आदायमादायम् ११-१८
 गेभ-लुभयति ८-२
 घ
 इस-उपविशति ६-३४
 ङि-वक्ति ७-९
 चाच-वाचयति ७-१०
 छाविहति-संवर्द्धयितारः २१-२१
 ङिर्-वणिजः ५१-८
 ङिण् कर-वणिजे १४-२०
 छु-वस्तुनि ९-३१
 छु-वनम् १६-२०
 रहि-चराय ५१-३
 रिस-वर्षति ५-२६
 रिसत-वर्षन् ५१-९
 रिस-वृष्टे ५२-२२
 रहरकारि कांटी-घनिककारायाः, व्यवह-
 रककंठिकातो वा २३-१७
 स-वसति ५०-६
 सतु-वस्तुनी १५-२४
 सह-वहति ५०-५
 सड-घातः ७-२४
 सघतौ-व्याघ्रात् २४-२६
 सढा-ववृष्टे १४-२९
 सय-वातेन ४९-३
 सछ-घाञ्छति १५-३
 वेथालि-वैकालिकाम् २२-५
 वेडघा-विटपः ५२-२२
 वेण-वयति ५०-६
 विद्या-विद्या २२-१३
 विभउ-विभवः ५१-११
 विमरस-विमृशति ५२-७
 विमाण-विमानं विमाणो वा १५-२४
 विशर-विस्सरति, प्रसरति वा ८-१
 विसिडु-विशिष्टः १९-१५
 वीण-वेणति ४९-१९
 वीदा १४-१६
 वीदा ले-अधीते १४-१६
 वीध-विध्यति ५१-१२

वृत्-वृत्तानि १५-२१
 वृष्टि-वृष्टिम् ९-१५
 वेव-विचरति, अर्जितं वा ५२-२५
 वेसाह-विस्माध्यते ५१-११
 वेद-वेदः १२-१५
 वेंटलि-शिरोवेष्टनः २१-२६
 वेंटलि किर-कृतशिरोवेष्टनः २१-२६
 वैस-उपविशति १५-२
 वैसार-उपवेशयति ६-२१
 व्यवहार-व्यवहारः ५-२५
 व्यापरिअ-व्याप्रियते ३०-४
 व्रीहि-व्रीहः १३-२२
 श
 शयन-शयन ८-२७
 शयन कर-शेते ८-२८
 शप-शपति ५०-४
 शाख-शाखम् १३-२८
 शाखु-शाखम् १२-५
 श्रवण कर-शृणोति ८-२८
 ष
 षाज-खाद्यते २९-२१
 षेतु-क्षेत्रम् ४९-४
 स
 सत्त-सन्तम् १०-११
 सपुन-संपूर्णः ९-२७
 सभा-सभासु १०-१५
 सर-सरति ७-२४
 सरवं-शरदि १५-२४
 सलाई-शलाक्या ४९-२८
 सलुह-संलुठति ५२-२१
 सय-सर्वः ५-२५; सर्वम् ५१-११;
 सर्वाणि १९-२५
 सचहि-सर्वात् ४९-१६; सर्वस्य १०-१०;
 सर्वयाम् १०-४
 सचहि-सर्वेषु ९-३०
 सयै-सर्वम् ५२-२
 सह-सहते ४९-११
 सहसौ-सहस्रमपि ९-२८
 सहात-साहयति ४९-११
 संकुड-संकुठति ५२-१४; संकुचति ५२-२३
 संकेल-संकेलयति ५२-१२
 संकोच-संकोचति ४९-१४, ५२-२३

संकोड-संकोडयति, ४९-८; संकोडयति, संकोडयति ५२-१९

संजव-संयमयति ११-२२

संडासी-संदंशेन संदेशिकया वा ४९-३५
संधिरा- ५२-१२

संपाडति-संपादयति, संपादयन्ति २१-२९

संपुड-संपुडयति ५२-२०

संभास-संभाषते ७-५

संभासत-संभाषमाणः ७-६

संसार-संसारम् १०-३

सास-शास्ति, नियुहति, दण्डयति
वा ५०-२२

साख-शाखम् ४९-१५, ५०-२३

सांकरे-शर्कराः २१-३१

सिखाव-अनुशास्ति, शिक्षयति ५०-२३

सिव-सीव्यति ५१-५

सिंह-[सिंघ]ति ८-२८

सिंहासन-सिंहासने १४-२४

सीझ-सिध्यति ५१-१९; साध्ययति ५१-१९

सु-सो १२-२८; सुष्ठु १५-२५

सुआर-सूपकारः १३-११

सुआरे-सूपकारः २१-२९

सुकिळि-शुक्लम् १६-२२

सुखव-शोषयति ५१-१४

सुखा-शुष्यति ५१-१४

सुखि-सुखी ११-१३

सुण-शृणोति ८-२८; शृणोति आकर्णयति
वा ६-२८

सुघ्र-सिंह (सिंघ०)ति ९-१

सुधा-शुक्लः ५०-२९

सुझ-शुध्यति ५१-१८

सुझाव-शोषयति ५१-१८

सुत-सुसम् ५०-२०

सुघ्र-सिध्यति ६-११

सुघ्रत-सिघ्नम् ६-११

सुघ्रति-भ्रूयन्ते स्म, शुश्रुविरे वा १०-१६

सुज-सुजति ५२-२२

सेकि-सेकित्वा ५१-१७

सेज-शय्यायाम् ६-१९

सेलु-सेलम् ५१-२६

सेव-सकवः २१-३१

सा-सा १०-८, सा १०-७; सा, सा, तद्

सोअ-शते ८-२८; स्वयिति १५-२०, ५०-१७; स्वपिति, शते २१-२

सोअन्त-स्वप्न, शयानो वा २१-३; शयानः ५२-१०

सोआव-स्वापयति ५०-१७

सोने-सुवर्णम् १६-२५

सोविअ-सुप्यते, शय्यते वा २१-४

सोह-शोभते १५-२५

सोअर-सारति ८-१

सोअरि-सोअरि-सारं सारम् ११-१९

सा-सा १४-२९

स्त्व-साति ५०-१०

स्थानकर-तिष्ठति ८-२७

स्थालि-स्थाल्याम् १३-२१

ह

हट-अहम् ९-२८, ९-२९, २२-५

हकार-अकारयति ७-८

हय-हृदं ७-२२

हगत-हृदमानः ७-२२

हण-हन्ति ५०-८

हर-हरति, जयति ४९-२९, हरति, हस्ते ४९-३०

हलाव-हलति ४९-४; हालयति ४९-३

हंसिर्ष-दाघेण १६-२२, १५-४

हाकु-अभ्याज १६-२२

हाथ-हस्तम् ५२-१९

हाथं-हस्ते ७-१३

हाथि-हस्तिनम् ५२-२७

हाथु-हस्तः ४९-२, हस्तम् ४९-८

हाथे-हस्तेन, हस्ताभ्यां वा ६-१६, ७-१२; हस्ताभ्याम् ७-१३

हाल-हलति ४९-३

हिक-हिकति, हिकते वा ४९-१७

हुण-शुहोति ५१-१

हो-भवति ५-२४, १०-९; [अ] भवत् १०-७

होड-अभिव्यति २१-१८

होड-भवतु, भूयाव वा ९-२८, १०-४; भूयते १२-२८

होते (त?) -अभिव्यति ९-१५

हो-अहम् १६-७, १९-२१, २१-१२

हाह-कात्वा ११-११